

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANA BİLİM DALI

EHMEDÊ XANÎ'NİN KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İsmail AYDOĞDU

VAN – 2018

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANA BİLİM DALI

EHMEDÊ XANÎ'NİN KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

İsmail AYDOĞDU

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Suvat PARİN

VAN - 2018

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

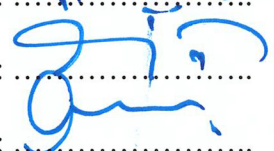
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, jürimiz tarafından **SOSYOLOJİ** ANABİLİM DALI'NDA TEZLİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK

İmza:

ÜYE (Danışman) : Doç. Dr. Suvat PARİN

İmza:

ÜYE : Doç. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN

İmza:

ÜYE :

İmza:

ÜYE :

İmza:

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../201....

.....
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

(İmza)

İsmail AYDOĞDU

...../...../20....

(Yüksek Lisans Tezi)

İsmail AYDOĞDU

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Mart, 2018

EHMEDÊ XANÎ’NİN KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİLERİ

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Fransız İhtilali ile girilen “milliyetçilikler çağında”, milliyetçilik düşüncesinden en çok etkilenen çok uluslu/etnili devletlerden olan Osmanlı Devletinin sınırlarında yaşayan Kürtler arasında, Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıktığı dönemi ve bu dönemde rol alan aydınlar da Kürt milliyetçiliği fikrinin tezahüründe Ehmedê Xanî’nin etkilerini belirlemektir. Milliyetçilik kuramları bağlamında Kürt milliyetçiliğinin incelenmesi, Xanî’nin eserleri ve Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıktığı ilk dönemi konu edinen literatürün taranması ile sonuca gidilmiştir.

Osmanlı Devletinin içerisinde bulunduğu siyasi, kültürel ve ekonomik sıkıntıları aşmak için ileri sürülen çeşitli “kurtarma programları”nın başarısız olması sonucu Türkçülüğün devlet politikası halini alması ile diğer etnik unsurlar arasında da milliyetçilik düşüncesi bir tepki olarak kendine yer buldu. Modern anlamıyla ilk olarak, 20. yüzyıl başlarında farklı nedenlerden dolayı İstanbul’da bulunan Kürt aydınları arasında filizlenen Kürt milliyetçiliği bu dönemde kurulan Kürt kültür ve basın kurumları aracılığı ile geniş kitlelere ulaşmayı başarmıştır. Bu dönem İstanbul’da bulunan Kürt aydınları çoğunlukla Osmanlı merkezileşme politikalarına isyan eden aileler, aşiret mekteplerinde okuyan ağaların ve devlet yönetiminde görevli kişilerin çocukları ile din âlimleri, gazeteci ve bürokrat gibi eğitilmiş kişilerden oluşuyordu.

Yaşadığı 17. yüzyıl gibi modern milliyetçiliğin ortaya çıkmasından hayli önce yazdığı eserler ve şiirlerinde Kürtler için siyasi, toplumsal, dil ve kültür alanlarında

taleplerde bulunan Ehmedê Xanî, sonraki dönemlerde Kürt milliyetçilerinin kendisinden en çok etkilendikleri tarihi kişiliklerden biri olmuştur. İlk Kürt milliyetçi kadrolar tarafından İstanbul’da kurulan Kürt kültür kurumları ile o dönem çıkarılan gazete ve dergilerin Kürt kimliği, tarihi, edebiyatı ve siyasal toplumsal talepleri işledikleri gözlenmiştir. Dönemin sosyal bilim anlayışının da etkisi ile milliyetçilik düşüncesinin kendisine tarihten dayanak bulma “kadim olma” endişesi bu dönem aydınları için Xanî’yi yeniden keşfetmelerine sebep olmuştur. Kürt milliyetçiliğinin modern anlamda ortaya çıktığı bu ilk dönem ve sonrasında Xanî’nin eserleri ve fikirlerinin Kürt milliyetçilerinin en önemli argümanlarından birini oluşturduğu saptanmıştır.

Anahtar Sözcükler :Etnisite, Milliyetçilik, Kürtler, Kürt Milliyetçiliği, Ehmedê Xanî, Mem û Zîn
Sayfa Adedi : 119
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Suvat Parin

(M. Sc. Thesis)

İsmail AYDOĞDU

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

March, 2018

THE INFLUENCE OF THE EHMEDE XANÎ ON THE KURDISH NATION

ABSTRACT

The purpose of this study is determine the period of the emergence of Kurdish nationalism and the influence of Ehmede Xani whose one of the intellectuals involved in this period that among the Kurds living on the borders of the Ottoman Empire which is the multinational state and most effected by the idea of nationalism in the "era of nationalism" that entered by the French revolution. The theories of nationalism have been reached to fruition with scanning the work of Xani and Kurdish intellectuals of the first period Kurdish nationalism emerged.

As a result of the failure of the "rescue programs" put forward to overcome political, cultural and economic problems in which Ottoman Empire in, nationalism idea emerged among the other ethnic elements as a reaction to Turkicism became a state policy. In modern sense Kurdish nationalism idea sprouting up among the Kurdish intellectuals who were in İstanbul for different reasons at the beginning of the 20th century and this idea has achieved large mass via Kurdish culture and press institutions established in this period. The Kurds intellectuals in this period who are rebelled against the policies of the Ottoman centralization were mostly consisted of the families of the tribal school's masters and the children of the officials in the state administration and the religious scholars, journalists, and bureaucrats.

Ehmede Xani has became one of the most influential historical personalities among Kurdish nationalist in the later periods, in his works and poems that he wrote before 17th century he demanded for Kurds in area such as political, social, language and culture. It was observed that the Kurdish cultural institutions established in Istanbul by the first Kurdish nationalist staff newspapers and magazines published at

that time handled Kurdish identity, history, literature and social demands. The effect of the social science concept of the period and anxiety of "becoming ancient" led to rediscovery of Xani for intellectuals of this period. In this period, when Kurdish nationalism emerged in the modern sense it was established that Xani's works and ideas constituted one of the most important arguments of the Kurdish nationalists.

Key Words : Ethnicity, Nationalism, Kurdish, Kurdish Nationalism,
Ehmede Xani, Mem and Zin
Quantity of Page : 119
Scientific Director : Assoc. Prof. Suvat Parin

TEŞEKKÜR

Tez çalışmasının her aşamasında görüş ve önerileri ile katkı sunan, zaman ayıran, ufuk açıcı yorum ve eleştirileri ile rehberlik eden danışmanım ve değerli hocam Doç. Dr. Suvat Parin'e hususen şükranlarımı sunuyorum. Kaynak temini, düzeltme ve tavsiyeleri ile destek ve yardımlarını esirgemeyen değerli dostlar Zafer Açar ve Yakup Aykaç'a teşekkür borçluyum. Tez savunma jürisinde bulunma nezaketi göstererek, görüş ve önerileri ile çalışmanın daha da zenginleşmesine katkı sağlayan değerli hocalarım; Prof. Dr. Hasan Çiçek, Doç. Dr. Mehmet Zahir Ertekin ve Yard. Doç. Dr. Nesim Sönmez'e teşekkür ederim. Yine bu süreçte her zaman yanımda olan, sabır gösteren, desteklerini esirgemeyen aileme, özellikle de eşime minnettarım.

İsmail Aydoğdu

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
TEŞEKKÜR.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
ÖNSÖZ	ix

GİRİŞ	1
--------------------	----------

1. BÖLÜM:KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE.....	5
--	----------

1.1. Kavramsal Çerçeve.....	5
1.1.1. Irk.....	5
1.1.2. Etnisite	8
1.1.3. Millet.....	10
1.1.4. Milliyetçilik	16
1.1.5. Kürt/ler.....	20
1.1.6. Kürt Milliyetçiliği.....	21
1.2. Kuramsal Çerçeve	25
1.2.1. İlkçilik (Primordialism, Özcülük) Yaklaşımı	27
1.2.1.1. Doğalcı Bakış Açısı	28
1.2.1.2. Biyolojik Bakış Açısı	29
1.2.1.3. Kültürel İlkçilik.....	30
1.2.2. Modernist (Araçsalıcı) Yaklaşım.....	31
1.2.2.1. Ekonomik Dönüşüm	32
1.2.2.2. Siyasi Dönüşüm	34
1.2.2.3. Toplumsal-Kültürel Dönüşüm	35
1.2.3. Etno-Sembolcü Yaklaşım	37
1.3. Bir Literatür Değerlendirmesi: Kürt Milliyetçiliği Çalışmaları	40

2. BÖLÜM:EHMEDÎ XANÎ VE DÖNEMSEL YAPI	43
--	-----------

2.1. Ehmedî Xanî'nin Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri	43
2.1.1. Adı ve Mahlası.....	43

2.1.2. Doğum ve Vefat Tarihleri.....	43
2.1.3. İlim Tahsili ve Divan Kâtipliği.....	44
2.2. Ehmedê Xanî'ye Ait Olan Eserler.....	46
2.2.1. Nûbihara Biçûkan.....	46
2.2.2. Eqîdeya Îmanê.....	49
2.2.3. Dîwan.....	50
2.2.4. Mem û Zîn.....	52
2.4. Ehmedê Xanî'nin Fikirlerinin Oluşmasında Dönemin Sosyolojik ve Siyasal Yapısı.....	60
3. BÖLÜM:EHMEDÊ XANÎ'NİN KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİLERİ	66
3.1. Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi ve Ehmedê Xanî.....	66
3.1.1. Osmanlı Merkezileşme Çabaları ve Kürt Emirliklerinin İsyanları.....	72
3.1.1.1. Bedirhan Bey İsyanı.....	73
3.1.1.2. Şeyh Ubeydullah Nehri İsyanı.....	75
3.1.2. Kürt Kültür ve Yardımlaşma Kurumları.....	78
3.1.2.1. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti.....	79
3.1.2.2. Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti.....	81
3.1.2.3. Kürdistan Teâlî Cemiyeti.....	82
3.1.3. Kürt Basını.....	84
3.1.4. Milliyetçi Tarih Yazımı ve Kürt Milliyetçiliği.....	88
3.2. Ehmedê Xanî'nin Milliyet Anlayışı.....	91
3.2.1. Ehmedê Xanî'nin Eserlerinde Millet Eksenli İlk Örnekler.....	96
3.2.2. Ehmedê Xanî'nin Eserlerinde Milliyet ve Dil/Anadil.....	102
3.3. İlk Dönem Kürt Milliyetçilerinde Xanî'nin Etkisi.....	109
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME.....	116
KAYNAKLAR.....	120
ÖZGEÇMİŞ.....	130

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m	Adı Geçen Makale
b.	Basım
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
KTC	Kürdistan Teali Cemiyeti
KTTC	Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti
KTMNC	Kürd Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti
s.	sayfa
ss.	Sayfalar
vb.	Ve Benzeri
Yy.	Yüzyıl

ÖNSÖZ

İçinde doğup geliştiği siyasal, toplumsal ve kültürel şartlar, yaslandığı tarihi arka plan Kürt milliyetçiliğinin anlaşılması için oldukça önem arz etmektedir. Kürt milliyetçiliği üzerine yapılmış çalışmaların her biri farklı bir yönüne işaret etmekle birlikte bu milliyetçilik düşüncesinin kendisine tarihten bulduğu dayanak yeterince inceleme konusu edilmemiştir. Bu çalışma bu açığa dikkat çekmek üzere klasik Kürt edebiyatında mesnevi türünün en iyi eseri olarak kabul edilen *Mem û Zîn* ve yazarı Ehmedê Xanî'nin özellikle bu eseri üzerinden Kürt milliyetçiliğine etkisini tartışmaya açmak niyetindedir. İlk milliyetçi düşüncelerin ortaya çıktığı batı Avrupa ülkelerinde milliyetçilik ve dil-kültür arasında kurulan ilişkiye benzer bir ilişkinin göze çarptığı Xanî, eserinin birçok yerinde Kürtçeye reva görülen muameleden dert yanmış ve bu dilin de diğer dillerden geri kalır bir yanının olmadığını göstermek üzere tüm eserlerini Kürtçe yazmıştır. Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıktığı 20. yüzyıl başlarında en çok üzerinde durulan konulardan biri de anadilde eğitim ve Kürtçe okuryazarlığın arttırılması idi. Bunu yaparken de sürekli Xanî ve eserine atıflar yapılmakta *Mem û Zîn* dönemin gazete ve dergilerinde tefrika edilmekte idi.

Dilin yanında siyasi ve toplumsal taleplerin de yer aldığı *Mem û Zîn* ve yazarı Ehmedê Xanî'nin Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışındaki rolünün ne olduğu bu çalışmanın en önemli sorusudur.

GİRİŞ

Fransız İhtilali sonrası yayılmaya başlayan milliyetçilik akımı, dünyanın değişik yerlerinde farklı zaman ve nedenlere bağlı olarak ortaya çıktı. Milliyetçilik düşüncesinin geç bir dönemde ortaya çıktığı toplumlardan biri de Kürtlerdir. Milliyetçilik kuramlarının incelediği millet ve milliyetçiliklerin nasıl ve hangi şartlarda ortaya çıktığı soruları Kürt milliyetçiliği alanında çalışan araştırmacıların da cevabını aradığı sorulardan birkaçıdır. Bu çalışmada 20. yüzyıl başlarında ortaya çıktığı kabul edilen Kürt milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi süreçlerinde Ehmedê Xanî'nin etkisi gözlemlemeye çalışılmıştır.

Dünyadaki gelişmelere paralel olarak her geçen gün daha çok üzerine çalışmalar yapılan ve siyasal toplumsal yaşama etkileri günden güne artan milliyetçilik, sosyal bilimlerin önemli çalışma alanlarından biridir. Kürt milliyetçiliği, farklı sebeplerden dolayı üzerinde akademik alanda diğer milliyetçiliklere oranla yeteri kadar çalışılmamış bir milliyetçiliktir. Yapılan kimi çalışmaların ise Kürt isyanları çerçevesinde kalınarak hazırlanması konunun değişik boyutlarını görmemizi ve anlaşılmasını engelliyor. Bu çalışma Kürt milliyetçiliğinin beslendiği tarihi ve sosyal sürece dikkat çekerek İhtilal sonrası yaygınlaşan milliyetçilik düşüncesinden yüz yıl önce eser ve görüşleri ile Kürt milliyetçiliğinin ilk örneklerini vermiş olan Xanî'nin 1900'lü yılların başında modern anlamıyla ortaya çıkan Kürt milliyetçiliğine ve Kürt milliyetçilerine etkisini ortaya koymaya çalışarak tarihsel ve sosyo-kültürel temellerini ortaya koyma çabasıdır. Bu çalışmada farklı yer ve zamanlarda meydana gelen olaylarda rol alan kişiler ve bu kişilerde Xanî'nin etkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun için öncelikle 20. yüzyıl başlarında Osmanlı devleti ve onu idare eden İttihat ve Terakki Cemiyetinin politikalarına, ardından sırası ile Kürt isyanları, Kürt kültür kurumları, Kürt basını ile bunların “milliyetçi tarih yazımı” çerçevesinde yeniden anlamlandırılarak Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışı ve tüm bu aşamalarda Xanî'nin fikir ve eserlerinin etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kürt milliyetçiliğinin tarihsel temellerini Xanî şahsında ortaya koyma gayreti taşıyan bu çalışma, ilk olarak Xanî'nin günümüze kadar ulaşan eserlerinde milliyetçiliğin kendine referans gösterdiği metinleri tarayarak burada ileri sürdüğü görüşlerinden Xanî'nin Kürt milliyetçilerine ve milliyetçiliğine olan katkısı ortaya konmuştur. Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıktığı ilk dönemde yayın hayatına başlayan gazete ve dergiler ile burada yazıları yayınlanan kişilerin fikirleri ve buna Xanî'nin etkisi gözlenmiş Xanî'nin şiir ve yazılarının bu yayın organlarında sıklıkla basıldığı tespit edilmiştir. Yine aynı dönemi konu alan çalışmalar, arşiv belgeleri, hatıratlar ve yabancı temsilcilik yazışmaları gözden geçirilerek dönemin şartları göz önüne alınarak literatür taraması yapılmıştır.

Xanî'nin milliyetçilik anlayışı ile Xanî'den etkilenen milliyetçiliği ayrı ayrı değerlendirmek gerekir. Xanî'nin yaşadığı dönemde ve eserlerinde kullandığı kavramların anlamları ile, günümüzdeki kullanımlarının aynı olamayacağını, kendi çağı ve şartları göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerekir. Bunun yanında Xanî'nin İslami ilimlere vakıf, medrese hocası, İslam âlimi ve Nakşibendî şeyhi olduğunu hatırd tutarak eserlerinin her yerinde etkisi görülebilecek bu özellikler ile bir okumaya tabi turtulması gerekmektedir. Eserleri ve görüşleri milliyetçilik kuramları bağlamında değerlendirildiğinde Xanî'nin etno sembolcü yaklaşımı savunan araştırmacılarla örtüşen yanları olduğu tespiti yapılabilir. Başyapıtı kabul edilen *Mem û Zîn*'de eski bir Kürt destanını yeniden yorumlayarak yazılı olarak sunması, anadili Kürtçenin içinde bulunduğu durum ve bu dili geliştirmek için verdiği çaba, yerel ve kültürel motifleri çağına göre yeniden yorumlaması ile mensubu olduğu Kürt etnisitesinin kadimliğini dile getirmesi ve övmesi onun etno sembolcüler ile benzer yaklaşımlarından bazılarıdır. Xanî'den etkilenen Kürt milliyetçiliği ise Xanî'nin yukarıda belirtilen özelliklerinin yanı sıra ek olarak başta matbaa olmak üzere zamanın araç ve gereçlerinin, sanayi ilişkilerinin, kent yaşamının ve benzer birçok modern olgunun bir araya gelmesi ile ortaya çıktığından modernist milliyetçi kurama yakın olduğu söylenebilir.

Bu çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan ayıran bir yanı da, Kürt milliyetçiliği alanında yapılan çalışmaların çoğunun ihmal ettikleri, bu milliyetçiliğin doğuşuna ve gelişimine etki eden tarihsel, kültürel sebepleri, dönemin klasik Kürt

edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden biri olan Xanî bağlamında ortaya koyma gayretidir. Yine Kürtler bağlamında; kimlik, siyaset ve etnisite çerçevesinde yapılan çalışmalara bir katkı sağlayacağı, Kürt sorunu ile ilişkili olarak hem neden hem de bir sonuç olarak Kürt milliyetçiliğinin temellerine bir ışık tutacağı kanaatindeyim. *EhmedêXanî'nin Kürt Milliyetçiliğine Etkileri* başlıklı çalışmada literatür incelemesi üç ana başlık altında yapılmıştır. Bunlar sırasıyla; milliyetçilik kuramları çerçevesinde yapılan incelemeler, çalışmada Kürt milliyetçiliğine etkileri tartışılan EhmedêXanî'nin eserleri, Xanî ve eserleri üzerine yapılmış çalışmalar ile Kürt milliyetçiliği çerçevesinde yapılan incelemelerdir.

Bu çalışmada kullanılan metodoloji ve sınırlılıklara ilişkin şunlar söylenebilir. Çalışmada iki temel sınırlandırmaya gidilmiştir. İlk sınırlandırma, çalışmanın coğrafi olarak sınırlandırılması ile ilgilidir. Kürt milliyetçiliği, her ne kadar Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de yaşayan Kürtler tarafından farklı zaman ve tarihi gelişmelerle gün yüzüne çıkmış olsa da bu çalışma özellikle Osmanlı Devleti ve akabinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ortaya çıkan Kürt milliyetçiliğini konu edinmektedir. Aksi halde çalışma çok boyutlu ve geniş bir çerçeveye sahip olurdu.

İkinci bir sınırlandırma ise çalışmanın zaman aralığı ile ilgilidir. Çalışmada Ehmedê Xanî'nin Kürt Milliyetçiliğine etkileri incelendiğinden, Xanî'nin yaşadığı dönem olan 1651-1707'den başlayarak Kürt milliyetçiliğinin modern anlamda ortaya çıktığı 20. yüzyılın başlarına, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılında kuruluşuna kadar olan tarihi dönemi kapsamaktadır.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, kavramsal ve kuramsal çerçeve olup, çalışma süresince sıklıkla kullanılacak olan kavramlar ve zaman içerisinde kendilerine yüklenen anlam ile milliyetçilik çalışmalarında araştırmacılar tarafından hangi anlamlarda kullanıldığı açıklanmaya çalışılmıştır. Kuramsal çerçevede ise, milliyetçilik literatüründe kendisine yer bulmuş üç milliyetçilik kuramı olan İlkçilik, Modernist ve Etno-Sembolcü yaklaşımlar açıklanmakta, milliyetçiliğe dair açıklamaları, önemli temsilcilerinden hareketle yapılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Kürt milliyetçiliğine etkileri tartışılan Ehmedê Xanî'nin hayatı, eserleri ve fikirlerinin şekillenmesinde dönemin siyasal ve toplumsal şartlarının etkisi sunulmaya çalışılmıştır. Günümüze dört eseri ulaşmış olan Xanî, kültür, sanat, edebiyat, dil, kimlik, politika vb. konularda görüşleri olan âlim, şair ve düşünür olarak çağını ve sonrasını etkilemiş bir isimdir. Yaşadığı dönemde Kürtlerin karşılaştıkları olayların, kişiliği üzerinde önemli etkileri olduğu görülen Xanî, siyasal ve toplumsal alan ile ilgili görüşlerini *Mem û Zîn* adlı mesnevisinde tarihi bir Kürt aşk efsanesi üzerinden dile getirmektedir.

Üçüncü bölümde, Kürt milliyetçiliğinin tarihsel gelişimi incelenmekte, doğuşu ve gelişiminde etkili olan olay ve olgular Xanî üzerinden tartışılmaktadır. Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışında önemli bir yeri olduğu kabul edilen Kürt isyanlarının, Kürt kültür kurumları ile Kürt basını üzerinde durulmakta ve bu etkenlerde aktif olan kişiler üzerinden Xanî'nin Kürt milliyetçiliğine etkileri ortaya konmaya çalışılmaktadır.

1. BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kavramsal Çerçeve

Ehmedê Xanî'nin Kürt Milliyetçiliğine Etkileri başlıklı çalışmamızda kullanacağımız kavramlar tezimizin anlaşılmasında anahtar bir role sahip olduğundan öncelikle çalışmada sıklıkla kullanılacak olan kavramların açıklanmasına çalışılacaktır. Dilin ve onu kullananların “canlılık” özelliği zaman içerisinde sosyal, kültürel ve dini açıdan yaşanan gelişmelere paralel olarak onda değişime neden olmaktadır. Dil ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşim yadsınamaz bir gerçektir. Kavramlar, zaman içinde birden fazla anlam kazanmakta, ıstılahi ve terminolojik anlamları ayrışmakta, içerisinde yaşanan çağa ve kullanıldığı topluma göre yeniden “üretilmektedir.” Çalışmamızın bu bölümünde anahtar kavramlar olarak *ırk*, *etnisite*, *millet*, *milliyetçilik*, *Kürt/ler* ve *Kürt milliyetçiliği* de zaman içerisinde değişime uğramış, yeni anlamlar kazanmıştır. Burada bu kavramların zaman içerisinde geçirmiş oldukları aşamalar, farklı sosyal bilimciler tarafından hangi anlamda kullanıldıkları, günümüzde ne anlamda kullanıldığı ve çalışmada hangi anlamda kullanılacağı açıklanacaktır.

1.1.1. Irk

Milliyetçilik tartışmalarında erken dönem çalışmalarda, dönemin bilim anlayışlarının da etkisi ile ırk kavramının daha sık kullanıldığı görülmektedir. Millet ve milliyetçilik çalışmalarında “özel” tanımlamaların etkili olduğu dönemde ise eski popüleritesini yitirdiği söylenebilir. Irk kavramı siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel boyutları olan, farklı disiplinlerde çalışılan ve ses getiren tartışmalı kavramlardan biridir.¹ Bundan dolayıdır ki yakın anlamli olan ırk, halk ve millet kavramları, özellikle 19. yüzyılda birbirlerini karşılayan anlamlarda ve zaman zaman

¹ Emine Erden Kaya, “Erken Cumhuriyet Dönemi Ulus İnşa Sürecinde Irk ve Irkçılık”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, s. 22.

da birbirlerinin yerine kullanılmıştır.² Hobsbawm da ırksal/milli şeklinde bu kavramların birbiri yerine kullanıldığına işaret eder.³ Irkın bir tanımını yapmanın zorluklarına değinen Claude Levi-Strauss, bu konuda iki yüz yıldır çalışan fiziksel antropoloji uzmanlarının dahi bir tanım üzerinde uzlaşamadıklarını dile getirir.⁴

Bununla birlikte ırk kavramına temelde iki farklı bakış açısıyla yaklaşılmaktadır. İlki, biyolojik kategorileme sistemi şeklindedir. Bu bakış açısına göre ırk; kalıtım ve çevrenin karşılıklı etkileşimi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Genler, kan gruplarının frekansları, deri renkleri ve uyum kapasiteleri vb. özellikler bu başlık altında değerlendirilmektedir. İkincisi ise kültürel kategorilemedir, etnisite ile sinonimdir burada ırk kavramı; dil, sosyal kimlik ve kendi olma ile açıklanmaya çalışılmaktadır.⁵

Étienne Balibar ise ırk ve dil kavramlarının, tarihsel olarak varlığını devam ettiren kitlelere “doğa” atfetmenin ve böylece süregiden bir varoluşsal anlam kazandırmanın iki temel biçimi olduğunu ifade eder. Balibar’a göre ırkın genel olarak gerek tarihsel, gerekse de normatif tarife konu olan anlamı, çoğullukla, milliyetçiliğin işlevleri üzerinden okunmaktadır.⁶ Irk ve kültür arasındaki ilişkiye değinen Levi-Strauss ise, kültür sayısının ırk sayısından çok daha fazla olduğunu, aynı ırktan olan toplulukların yoğurduğu kültürün, farklı ırktan olan toplumların ortaya çıkardığı, meydana getirdiği kültüre oranla daha türdeş olabileceğini belirtir.⁷

Milliyetçilik ve ırk arasında da kimi araştırmacılar tarafından ilişki kurulmuştur. Bunlardan biri olan Nairn, ırkçılığın, milliyetçiliğin aşırı bir yorumu olduğunu dile getirir.⁸ Balibar'a göre de ırk ve millet söylemi her zaman birbirine çok yakın anlamlarda kullanılmıştır.⁹ Milleti maddi unsurlar ile tanımlamanın zorluklarına değinen Renan aynı düşüncelerini ırk için de dile getirir. Ona göre ırklar üzerindeki münakaşalar bitmez, çünkü antropolog ile fizyolojist bu kavramı başka

² Hewitson’dan akt., Ruhtan Yalçın, “Etnisite ve Milliyetçilik: Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 69, Sayı 1, s. 205.

³ Eric J. Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilikler*, (çev: Osman Akınhay), İstanbul, 2014, s. 133.

⁴ Claude Levi-Strauss, *İrk, Tarih ve Kültür*, (çev: Haldun Bayrı vd.), İstanbul, 2013, s. 64.

⁵ Kaya, *a.g.m.*, s. 23.

⁶ Balibar’dan akt., Yalçın, *a.g.m.*, s. 205.

⁷ Levi-Strauss, *a.g.e.*, s. 22.

⁸ Nairn’dan akt., Yalçın, *a.g.m.*, s. 205.

⁹ Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf*, (çev. Nazlı Ökten), İstanbul, 1995, s. 50.

başka manalarda kullanırlar. Bilimin ilerlemesi ile ırk üzerine yapılan çalışmalarda daha öncekilerden farklı sonuçların çıktığını belirten Renan, bu durum karşısında çıkıp insanlara aslında aldanmışsınız mı diyeceğiz diye sorar. Şu ana kadar kendinizi Kelt sanıyordunuz ancak aslında siz Cermensiniz diyerek ırk ve millet arasında doğrusal bir ilişki kurmanın zorluklarını gösterir.¹⁰ Yine Balibar, milliyetçiliğin, ırkçılığın tek nedeni değilse de ortaya çıkışının önemli bir belirleyicisi olduğunu söylemektedir.¹¹ Balibar konu ile ilgili görüşlerini şöyle devam ettirir:

Irkçılık milliyetçiliğin kaçınılmaz bir sonucudur ve gizli ya da açık bir ırkçılık olmadan tarihsel olarak milliyetçiliğin var olması neredeyse mümkün değildir. Irkçılık, milliyetçiliğin bir 'dışavurumu' değil, *milliyetçiliğe bir ektir*; daha doğrusu *milliyetçiliğe bir iç ektir*; ona oranla her zaman aşırıdır, Ama onun inşası için her zaman gereklidir ve bununla birlikte onun projesini tamamlamakta her zaman eksik kalır, tıpkı milliyetçiliğin, uluslaşması ya da toplumun 'ulusallaştırılması' projesinin tamamlanması için hem gerekli hem de yetersiz olması gibi.¹²

“Irkçı” olarak adlandırılan milliyetçi söylem temelde kendisini milliyetçilik kuramlarından ilkçilik/özcülük yaklaşımının ve onun da doğalcı ve biyolojik bakış açılarından konumlandırır. Milleti doğal, verili ve değişmez olarak gören bu yaklaşım birçok ırkçı söylemin de kaynağını oluşturur. Irkçılık, "eksiksiz" bir milliyetçilik olmayı arzular, söz konusu bu milliyetçiliğin de ancak ulusun dışarıya ve içeriye karşı bütünlüğü üzerine kurulduğu takdirde bir anlam (ve şansı) olabilecektir. Öyleyse kuramsal ırkçılığın "ırk" ya da "kültür" (ya da her ikisi birlikte) olarak adlandırdığı şey, ulusun sürekli bir kaynağı ve sadece yurttaşlara ait olan niteliklerin yoğunlaşmış bir halidir.¹³

Çalışma boyunca “ırk” kavramı bir araştırmacıya atfen kullanılmış ise onun işaret ettiği anlamda, değil ise etnisite ve millet çalışmalarında maddi/nesnel boyutu oluşturan biyoloji ve genetik araştırmalara konu olan anlamıyla kullanılmıştır.

¹⁰ Ernest Renan, “*Millet Nedir?*”, Milletler ve Milliyetçilikler, (Der. Mümtaz’er Türköne), İstanbul, 2012, s. 53.

¹¹ Balibar ve Wallerstein, *a.g.e.*, s. 50.

¹² *A.g.e.*, s. 73.

¹³ *A.g.e.*, s. 81.

1.1.2. Etnisite

Etnisite teriminin ilk kullanılışı her ne kadar Amerikalı sosyolog David Riesman'a atfedilse de, kökleri çok daha eskilere dayanan bir kelimedir. Yunanca *ethnos*'dan gelen kelime kâfir ya da pagan anlamına gelmektedir.¹⁴ Etnisite kavramı da zaman içerisinde değişikliğe uğrayarak halk anlamının ötesinde, çatısı altında toplama iddiasında olduğu grupların ortak/özgün menfaatlerini dile getiren gelecek projesini de içine alacak şekilde dönüşmüştür.¹⁵ Günümüzde kimlik sorunları ve uluslaşmamış topluluklar için "etnik" kavramının kullanıldığına şahitlik etmekteyiz. Yine etnisite, "azınlıkta kalan halk", bir başka anlamıyla şehir dışında yaşayan yabancılar anlamında kullanılmıştır.¹⁶ Etnisite, Naci Kutlay'a göre ulus olmaya çalışan ya da bu iddiada bulunan grupları tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Ulus olmaya çalışan bu topluluklara örnek olarak da; İspanya'daki Basklar, Kanada'daki Quebec'li'ler ile Türkiye, Irak, İran ve Suriye'de bulunan Kürtleri sayar.¹⁷

Etnisite, genellikle herhangi birisinin kimliğini oluşturmak için toplumsal ve tarihsel özelliklerden oluşan birçok karmaşık ağların bir araya gelmesine göndermede bulunur.¹⁸ Smith, etnisiteyi oluşturan altı temel özellik olduğunu belirtir, bunlar: "Kolektif bir isim, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ayırtedici ortak bir kültür, özel bir yurt/ülke ile nüfus arasında dayanışma duygusudur."¹⁹ Tilly ise kavramın fazlasıyla politik bir göndermede kullanılmasını eleştirerek şunları söyler: "Etnisite; tarihsel ve kültürel bir topluluğun mirasçıları olarak yaşayan ve bunu sürdürme isteğini paylaşan insan grubudur. Tarihsel bir topluluktur ve kültürel özgüllüğü vardır. Bu anlamda, bir aidiyet grubudur ve bundan dolayı ille de siyasal/politik bir ifadesi olması gerekmez."²⁰ Etnisite üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Fredrik Barth ise etnik grubu şöyle tanımlar: "Sosyal aktörlerin içinde

¹⁴Thomas Hylland Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik*, (çev. Ekin Uşaklı), İstanbul, 2004, s. 15.

¹⁵ Naci Bostancı, *Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik*, İstanbul, 1999, s. 16.

¹⁶Dicle Özcan, "Etnisite ve Sivil Toplum İlişkisinde Etnik Bir Grup Olarak Kürtlerin Sivil Toplumculuk Deneyimleri", *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyum*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 420.

¹⁷ Naci Kutlay, *Kürtlerde Değişim ve Milliyetçilik*, Ankara, 2013, s. 117.

¹⁸ David Romano, *Kürt Dirilişi*, İstanbul, 2010, s. 22.

¹⁹ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul, 2014, s. 42.

²⁰ Emre Gökalp, "Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt, 7, sayı 1, 2007, s. 289.

yaşadıkları gruplara ilişkin elde ettikleri veriler sonucunda oluşan toplumsal kategorilerdir.”²¹ Barth’a göre etnik gruplar şu dört özelliği taşırlar: biyolojik olarak varlıklarını sürdürebilmeleri, açık bir şekilde ortak kültürel değerlere sahip olma, karşılıklı etkileşim ve iletişimin olduğu bir alana sahip olma ve kendisi ile diğer etnik gruplar arasındaki bireylerin aidiyet algısı.²² Bu açıdan bakıldığında etnisite, kendilerinin asgari düzeyde düzenli bir ilişki içinde oldukları grupların bireylerinden kültürel açıdan farklı kabul eden kişiler arasındaki toplumsal ilişkidir.²³

Etnisite, ait oldukları ve içinde özgün kültürel davranışlar sergiledikleri bir toplumda kendilerini diğer kolektif yapılardan/toplumlardan farklılaştıran ortak özelliklere sahip olduğunu düşünen ya da başkaları tarafından da bu şekilde görülen kişileri tanımlamada kullanılan bir terimdir.²⁴ Bu anlamda etnik kimliğin kuruluşuna etki eden etmen olarak “savaşı” zikreden Tilly, savaş yalnızca savaşan taraflarda değil üçüncü tafralarda da etnik topluluk çıkarttığını ve örnek olarak da Ermeni, Kürt ve Sihleri sayar.²⁵ Tilly’nin bu iddiasını destekler mahiyette Bruinessen’nin, Cumhuriyet sonrası Kemalizm’in Kürtlere yaklaşımın Kürt milliyetçiliğini kitle hareketine dönüştürdüğü²⁶ iddiasını dile getirir. Baton’a göre etnisite grubun tanımlanması ile ilgili iken, ırk insanların sınıflandırılması ile ilgilidir. Etnisite daha çok biz’i tanımlarken ırkçılık “onları” tanımlar.²⁷ Etnisite, insan gruplarını akrabalık temelinde sınıflandırır, dolayısıyla etnisitenin aşiret ve konfederasyondan sonra en geniş akraba grubu olduğu ileri sürülebilir.²⁸ Walker Connor’a göre kendi kendinin bilincine varan etnik topluluk ulustur.²⁹ Farklı bir ifadeyle, etnik topluluklar modern/siyasal ulustan farklı olarak belirgin bir özerk siyasal örgütlenmeye sahip olmamaları açısından farklılaşırlar.³⁰ Yine Barth’a göre etnik kimlik, farklı niyetler,

²¹ Fredrik Barth,(der.) *Etnik Gruplar ve Sınırlar*, (çev: Ayhan Kaya, Seda Gürkan), İstanbul, 2001, s. 13.

²² Barth, *a.g.e.*, s. 13.

²³ Eriksen, *a.g.e.*, s. 27.

²⁴ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Ankara, 1999, s. 215.

²⁵ Tilly’den akt. Smith, *Milli Kimlik*, s. 51.

²⁶ Bruinessen’den akt, Soner Çağaptay, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik, Türk Kimdir?* İstanbul, 2009, s. 167.

²⁷ Eriksen, *a.g.e.*, s. 17.

²⁸ Hakan Özoğlu, *Osmanlı’da Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul, 2017, s. 22.

²⁹ Connor’dan akt., Kutlay, *Kürtlerde Değişim ve Milliyetçilik*, s. 126.

³⁰ Gökalp, *a.g.m.*, s. 289.

anlam inşaları ve çelişkiler içeren toplumsal süreçler içinde oluşturulur, yaşatılır ve süreklilik kazanır.³¹

Milliyetçilik ve etnisite çalışmaları birbirinden ayrılmaz iki alan gibidir. Bunda etnisiteyi, millet tanımının bir parçası gören etnik millet anlayışının etkisi yadsınamaz. Bununla birlikte Fransız İhtilali sonrası altın çağını yaşayan ulus-devlet tarzı örgütlenme, her ne kadar adına ulus-devlet dense de aslında bu devletlerin birçoğunda farklı etnik yapıların bulunması ve bu etnik toplulukların günümüzde yaşadıkları dil, kültür vb. asimilasyon/entegrasyon problemleri bu kesimleri yine gündeme getirmiştir. Calhoun bu iki kavram arasındaki ilişki için şunları söyler: “Milliyetçilik önceden var olan etnik kimliklerde temel değişiklikler yapar ve kültürel miraslara yeni anlamlar kazandırır. Etnik kökenler ve kültürel özgüllükler, modern anlamıyla ulus oluşumunun yalnızca birer cephesidir.”³² Literatürdeki ilk çalışmalarda etnik kavramı sosyal, kültürel anlamlarda kullanılmakta iken milliyetçilik düşüncesinin yaygınlaşması ile birlikte bu kavrama siyasi ve politik anlamlar yüklenmiştir. Çalışma boyunca etnisite kavramı, diğer etnik unsurlardan farklı, siyasal talepleri olan, uluslaşma mücadelesi veren gruplar anlamında kullanılmıştır.

1.1.3. Millet

Türkçede birbirinin yerine kullanılan millet ve ulus kavramları, Latince doğum anlamına gelen “nasci” kelimesinden türetilmiş olan nation’un karşılığı olarak kullanılmaktadır. Nation, Ortaçağ Avrupa üniversitelerinde aynı bölgeden gelen öğrencileri tasnif etmek için kullanılırdı.³³ Burada kavramın doğumdan gelen ortak özellikleri ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu terim, siyasal bir içerik veya çağrışıma sahip değildi; Çancı’nın Louis Snyder ve Body C. Shafer’den aktardığına göre millet (nation) kelimesi bir isim olarak İngilizce ve Fransızca’da ilk kez 14. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır.³⁴ Elie Kedourie, Batıda bu dönemde

³¹ Barth’dan akt. Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, (çev. Bilgen Sütçüoğlu), İstanbul, 2012, s. 51.

³² Calhoun, *a.g.e.*, s. 68.

³³ Haldun Çancı, “Değişmeyen Boyutları Bağlamında Milliyetçiliğe Teorik ve Kavramsal Bir Bakış”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 13, Sayı 2, 2008, s. 106.

³⁴ Çancı, *a.g.m.*, s. 107.

“nation” olarak tanımlanan topluluğun, aileden büyük, aşiretten küçük ve doğuştan birtakım benzerliklere sahip bir kısım insanı ifade etmek için kullanıldığını söylemektedir.³⁵ Siyasal içerik ve çağrışımlar taşıyan millet, milliyet ve milliyetçilik kelimeleri, Batı dillerine 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında girmiştir.³⁶ Eric J. Hobsbawm da günümüzdeki anlamıyla milletin, İspanya Kraliyet Akademisi Sözlüğünün 1884’ten önceki basımlarında rastlanmadığını, bu tarihten önceki baskılarında bu sözlükte milletin, “bir eyalet, bir ülke ya da bir krallıkta oturanların toplamı” anlamında kullanıldığını aktarır.³⁷ Aynı şekilde orta çağ üniversitelerinde, öğrenci toplulukları millet/nation kelimesi ile tasnif ediliyordu. Coğrafi olarak yakın bölgelerden gelen öğrenciler “nation” olarak tanımlanıyordu.³⁸

Millet, *bir söz* manasına gelen Arapça *mille* kelimesinden türetilmiştir. Dolayısıyla millet, belirli bir sözü ya da vahiy kitabını kabul eden insan topluluğu demektir.³⁹ Bu anlamıyla millet ve din kavramları Kur’an’da⁴⁰ ve klasik İslami metinlerde aynı anlamda kullanılmıştır.⁴¹ Kirişçi ise modern anlamından önce milletin Osmanlı toplumunda, kişinin dini bir cemaate üyeliği temelinde belirlendiğini ifade eder.⁴² Ümmet ise, Arapça ümm/anne kökünden türetilmiş, bir dine mensup çeşitli toplulukların her birisi⁴³ ya da bir dil ile konuşan insanların hepsi⁴⁴ için kullanılan bir kavramdır. Bundan dolayıdır ki, dönemin sözlüklerinde/ansiklopedilerinde İslam milletleri yerine İslam milleti, İslam ümmeti yerine ise İslam ümmetleri ifadeleri kullanılmıştır. 1868 yılında Ali Suavi tarafından yapılan bir tercümede “nation” kelimesi ümmet olarak çevrilmiştir.⁴⁵ Suavi’nin bu tercihinin sebebi ikisinin de kan ve akrabalık bağına yaptığı atıftır. Zaman içerisinde

³⁵ Kedouire’den akt., Çancı, *a.g.m.*, s. 107.

³⁶ Vincent’ten akt., Hüseyin Bal, “Anthony H. Birch’in Siyasal Teorisinde Milliyetçilik Kavramı ve İdeolojisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 31, s. 307.

³⁷ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 30.

³⁸ Calhoun, *a.g.e.*, s. 97.

³⁹ Recep Şentürk, “Millet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2005, cilt 30, s. 64; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Doğu Matbaası, Ankara, 1970, s. 775

⁴⁰ Kur’an-ı Kerim, Bakara Sûresi 120, 130, Al-i İmran Sûresi 95, Nisa Suresi 125, Enam Suresi 161, Sad Suresi 7, Kehf Suresi 20, Nahl Suresi 123. Ayet.

⁴¹ Rağıp El-İsfahani, *Müfredat*, (çev: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), İstanbul, 2012, s. 1008-1009.

⁴² Kemal Kirişçi, Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi*, (çev. Ahmet Fethi), İstanbul, 2011, s. 105.

⁴³ M. Hüseyin Fadlallah, *İslami Söylem Ve Gelecek*, (çev: Abdi Keskinsoy), İstanbul, 2000, s. 31

⁴⁴ Develioğlu, “Ümmet”, *a.g.e.*, s. 1356.

⁴⁵ Mümtaz’er Türküne, *Milletler ve Milliyetçilikler*, İstanbul, 2012, s. 28.

bu iki kavramın anlamı birbiriyle yer değiştirmiş, “ğalat’ı meşhur”⁴⁶ olarak anılmıştır.

Millet, ümmet ve nation kelimelerinin zaman içinde anlamlarında meydana gelen değişim, daralma ve genişlemelere baktıktan sonra, bu kelimelerin tümü yerine tez süresince millet kavramının kullanılacağını belirtip, millet kavramının sosyal bilimciler ve araştırmacılar tarafından nasıl tanımlandığına ve hangi anlamlarda kullandıklarına bakalım.

Milletin tanımı üzerine yaptığı çalışmalar, bu alanda yapılan ilk sistematik çalışmalar olarak bilinen Fransız tarihçi ve düşünür Ernest Renan, 1882 yılında Sorbonne’da “Millet Nedir?” başlıklı konferansı ile milletin sadece ortak dil, ortak toprak, din vb. unsurlar ile tanımlanamayacağını belirtir.⁴⁷ Renan, milletin de fert gibi, cehtler, feragatler, fedakârlıklarla dolu bir mazinin muhasalası olduğunu, yine milletin bir ruh ve tinsel bir ilke, tarihin derin karmaşıklıklarının bir ürünü olduğunu iddia eder.⁴⁸ Yine Renan milletin tanımlanmasında öznel tercihleri ön plana çıkararak, kendini millet olarak görenlerin her gün onayını gerektirmesi imasıyla milleti, her gün tekrarlanan bir plebisittir (halkoylaması) diyecekti.⁴⁹

Yazdıklarıyla birçok araştırmacıyı etkilemiş olan Johann Gottfried Herder, milleti dil üzerinden tanımlayan bir düşünür. Onan göre insan *diliyle* insandır. Dil olmadan düşünce olmaz, ortak bir dili konuşan insanlar bir ortaklık olarak milletin en basit halini oluşturmuş olurlar. Herder’in ve dilin milli ruhu yansıttığını iddia eden Fichte’nin dil üzerinden geliştirdikleri millet tanımı, dili konuşan bir toplum ve o toplumun egemenlik hakkı, modern siyasi haliyle dil, millet ve devlet özdeşliğini ortaya çıkaracaktır.⁵⁰ John Stuart Mill, milleti aralarında benzerlik ve yakınlık bulunan insan topluluğu olarak tarif eder. Bu benzerlikler ise, dil, etnik köken, din ile birlikte yaşanmış ortak tarihtir.⁵¹

⁴⁶ Aydın Karahasan, “Kürt Kimliği ile Barışmalıyız”, *Kürt Sorunu: Aydınlar Ne Diyor?* İstanbul, 1994, s.70.

⁴⁷ Renan, *a.g.m.* s. 57.

⁴⁸ *A.g.m.* s. 56.

⁴⁹ *A.g.m.* s. 57.

⁵⁰ Türköne, *a.g.e.*, s. 28.

⁵¹ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 36.

Klasik sosyolojide *kurucu babalar* olarak nitelendirilen ve kendilerinden sonraki sosyolojik çalışmalara yön veren Emile Durkheim, Karl Marks ve Max Weber'in millet ve milliyetçilik konusuna dolaylı olarak değindikleri⁵², içlerinden Weber'in konu ile ilgili tamamlanamamış iki çalışması mevcuttur.⁵³ Weber, milleti oluşturan en önemli kültürel öge olarak dili görür ancak bunun tek başına yeterli olmadığını dile getirir.⁵⁴ Milli bağlılıkların kan bağına ihtiyaç duymadığını yine de belirli bir ortak köken ve esasta türdeşliği barındırma eğiliminde olduğunu iddia eder. Weber, milletin tanımlanmasında farklı ve değişken tutumların olduğunu belirterek şöyle bir tanım yapar: "Millet kavramı kuşkusuz her şeyden önce, belli bir grup insanda başka gruplara karşı belirli bir dayanışma duygusunun harekete geçirilmesidir."⁵⁵ Marx ve Engels, millet konusunda Hegel'in tarihi ve tarihi olamayan milletler ayrımını sahiplenmişlerdi. Her iki düşünür de Nimni'ye göre, millet kavramını bir devlete sahip olan topluluklar için kullanırdı.⁵⁶ Marks'ın ve Marksistlerin millet konusuna yeteri kadar önem göstermedikleri kendi aralarında da tartışmalara konu olmuştur. Marksistler, milliyetin çağrısına karşı çıkardı çünkü milliyet, halkları birbirinden ayırma eğilimi taşır,⁵⁷ oysa enternasyonal ülke tanımazdı; ayrıştırmayı değil birleştirmeyi amaçlardı. Hassanpour, Marksizmin millet anlayışı ile ilgili şu tespitlerde bulunur: Marksist yaklaşım milleti tarihsel ve toplumsal bir oluşum olarak görür. Millet bu açıdan devletin ortaya çıkışına indirgenemez. Milletin ortaya çıkışı sosyal ve ekonomik (kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışı gibi) dönüşümler, sosyal farklılaşma (özellikle burjuvazinin ortaya çıkışı), dilin, kültürün ve siyasetin modernleşme ve demokratikleşmesinin ve egemen, demokratik bir düzen için verilen mücadelelerin sonucudur.⁵⁸ Calhoun, Marx ve Engels'in millet konusundaki tutumlarını onların, 'uluslararası' kelimesinin ulusların yokluğunu değil önceliğini ima ettiğini görememekle eleştirir.⁵⁹ "Klasik Marksizm" milliyetçi hareketleri uzun zaman boyunca proletaryanın kurbanı olduğu

⁵² John Breuily, Gellner'in Uluslar ve Ulusçuluk kitabına yazdığı sunuş yazısı, s. 21; Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan), İstanbul, 2013, s. 78.

⁵³ Max Weber, "Millet", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Der. Mümtaz'er Türköne), İstanbul, 2012, s. 61.

⁵⁴ A.g.m., s. 67.

⁵⁵ A.g.m., s. 62.

⁵⁶ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara, 2016, s. 47.

⁵⁷ A.g.e., s. 50.

⁵⁸ Amir Hassanpour, "Kürt Kimliğinin İnşası: 20. Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebi Kaynaklar", *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (der. Abbas Vali), (çev. Fahriye Adsay vd.), İstanbul, 2005, s. 192.

⁵⁹ Calhoun, a.g.e., s. 38.

sömürüyü gizlemek için büyük sermaye tarafından yüzüne geçirilen bir maske olarak gördü.⁶⁰

Millet ve milliyetçilik ile ilgili çok fazla eser ortaya koyarak bu konunun çalışılma zeminine katkıda bulunmuş ve aynı zamanda etno-sembolcü kuramın en önemli temsilcisi olan Smith, milleti şöyle tanımlar; “millet, kendisinden çok daha eski ve yaygın olan etnin modern mirasçısı ve zamanla dönüşmüş halidir.”⁶¹ Smith, çoğu modern milletlerin genellikle modern öncesi etnik özler taşıyan ve zaman içerisinde periferideki diğer etnilerle birleşmeyi başarmış baskın etniler tarafından biçimlendirildiğini ileri sürer.⁶² Smith, milletlerin uzun süren bir uyuklama sürecinden sonra kesin olarak kestirilemeyen bir zamandan bu yana var olduklarını ifade etmektedir. Ona göre, milletler tarih boyunca hep vardı; şimdi değişen şey, kendilerinin bunun farkına varmaları ve fiiliyata dönüştürmeleridir. Smith’e göre, milletlerin temeli mesabesindeki etnik topluluk iki kategoriye ayrılır. Bunların ilki olan “yatay etniler”, aristokratlardan ve yüksek din adamlarından oluşmakta iken, ikinci tür olan “dikey etniler” ise diğer toplumsal tabaka ve sınıflara dağılma eğilimi göstermektedir.⁶³

Ernest Gellner, kültür ve iradeye dayalı millet tanımını tercih eder, insanların kendi inanç, sadakat ve dayanışmalarının ürünü olarak tanımlar.⁶⁴ Ona göre “milletler evrensel bir zorunluluğun sonucu olarak doğmazlar; devletler gibi koşullara bağlı olarak meydana gelirler.”⁶⁵ Millet, ancak genel sosyal şartların sadece seçkin azınlıklara değil, bütün halka mal olduğu bir zeminde vücut bulabilir. Bu şartlar standartlaşmış, türdeş, merkezin desteklediği üst kültürlerin oluşmasına elverdiğinde, -iyi tanımlanmış bir eğitim sisteminin denetlediği bütünleşmiş-kültürler, insanların memnuniyetle özdeşleştikleri hemen hemen tek birim olarak

⁶⁰ Antoine Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, (çev: Aziz Ufuk Kılıç), İstanbul, 2008, s. 69.

⁶¹ Anthony D. Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, (çev: Derya Kömürcü), İstanbul, 2002, s. 179.

⁶² Ufuk Şimşek, “Milliyetçilikler ve Milletin Oluşumu Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 13, Sayı 2, s. 91.

⁶³ Smith, *Milli Kimlik*, s. 89-90.

⁶⁴ Gellner, *a.g.e.*, s. 78.

⁶⁵ *A.g.e.*, s. 77.

milleti oluştururlar. Milletler ancak bu koşullar altında, aynı anda hem irade hem de kùltùrle ve bu iki faktòrùn siyasi birimlerle birleşmesiyle varlık kazanabilirler.⁶⁶

Hans Kohn, milliyet inşasında en önemli faktòr olarak ortak iradeyi görür. Ona göre milliyet, bir milliyet kurma kararı ile kurulur.⁶⁷ Hobsbawm, modern milleti ve onunla bağlantılı olan her şeyin temel karakteristiğinin onun modernliği olduğunu vurgulayarak millet ve milliyetçilik tanımlarında birçok yerde Ernest Gellner gibi düşündüğünü ifade eder. Gellner'e atıfla milletin ancak belli bir modern teritoryal devletle, ulus devletle ilişkilendirildiği kadarıyla var olabileceğini iddia eder.⁶⁸ Yine Hobsbawm, ulusların uzun geçmişi olan etnik toplulukların gelişimiyle ortaya çıktıklarını kabul etmez; aksine, ona göre, tarihsel süreklilik ve kùltürel saflığa olan inanç aslında her yerde bir mittir ve ondan da önemlisi bu bizatihi milliyetçiliğin yarattığı bir mittir.⁶⁹ Kürt akademisyen Abbas Vali de devletsiz ulus tabirini bir paradoks olarak görüp ulus olmak için devletli olmayı řart koşar.⁷⁰ Birch ise milleti, sosyolojik, kùltürel ve kurumsal yönleriyle ele alan bir düşünür olarak, onu “kendine has bir *kùltüre*, aynı zamanda da kendi *devletine* sahip olan bir *toplum*” olarak tarif etmektedir.⁷¹

Millet tanımlarında dikkat çeken husus milliyetçilik kuramlarının bu tanıma nasıl etki ettiğidir. Genel olarak, etnik milliyetçilik millet tanımında ırk, kùltür ve dil birliğini vurgulayarak kùltürel ayrıcalık ve özgünlük menşelerini öne çıkartır. Millet anlayışı organik ve bütüncüldür. Burada millet tanımında kullanılan kıstaslar “maddi”/nesnel boyut dikkate alınarak yapılan tanımlardır. Etnik milliyetçilik milletin aslını veya özünü neyin teşkil ettiğini, bunların nelerden oluştuğuna dair temel tezler öne sürer.⁷² Sivil milliyetçilik, teritoryalite, vatandaşlık, sivil gurur ve katılım ile bir millet tanımı yapma eğilimindedir. Siyasi/sivil millet anlayışı milleti siyasi bir topluluk/toplum olarak görür. Bu anlayışta sivil bağlar ve mensubiyetler ön

⁶⁶ Bal, *a.g.m.*, s. 307.

⁶⁷ Hans Kohn, “Milliyetçilik Fikri”, *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Der. Mümtaz'er Türköne), İstanbul, 2012, s. 140.

⁶⁸ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁹ *A.g.e.*, s. 24.

⁷⁰ Abbas Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti*, (çev. İbrahim Bingöl), İstanbul, 2013, s. 267

⁷¹ Birch'ten aktaran, Bal, *a.g.m.*, s. 309.

⁷² Ayhan Akman, “Milliyetçilik Kuramında Etnik Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, (ed. Tanıl Bora), İstanbul, 2008, s.81.

plâna çıkmaktadır. Bu anlamda millet; kültürel, etnik ve başkaca aidiyetleri ne olursa olsun, kişilerin öncelikle yurttaşlık aracılığıyla bir araya geldikleri bir insan topluluğudur.⁷³Sivil bir millet olarak tanımlanan Fransızlar kendilerini, esas itibariyle, devredilmez hak ve özgürlüklere sahip “yurttaşlar” topluluğu olarak görmektedirler. Siyaset teorisinde ABD ve Birleşik Krallık da birer siyasî/sivil millet olarak görülmektedir. “Siyasî” bir ulusta yurttaşlık etnik kimlikten daha önceliklidir; siyasî milletler genellikle birden çok etnik grubu kapsayan, bu yanıyla eski çok uluslu imparatorlukları andıran, kültürel bakımdan gayrîmütecane toplumlardır.⁷⁴

Etnik ve sivil millet tanımlarının bir tarafında Alman ekolü ve diğer tarafında ise Fransa, ABD ve İngiltere gibi devletlerin olmasının anlaşılır nedenleri vardır. Alman romantiklerinden etkilenen Alman düşünürler, başta Fichte ve Herder olmak üzere millet tanımında dil ve maddi boyutu öne çıkardılar. Çünkü eskiden beri bir Alman dili ve Germen ırkı vardı. Fransızlar ise, tebaadan yurttaşlığa Fransız İhtilali ile geçiş yaptıklarından, ortak bir dil ve etnisiteye sahip olmadıklarından bunun yerine iradeye dayalı, eşitlik, vatandaşlık bağı gibi İhtilalin de sloganları olan kavramlar etrafında bir millet teşekkül ettiler.⁷⁵ Burada Osmanlı devletinin son dönemlerinde ortaya atılan “Osmanlıcılık” fikrinin sivil/siyasi millet tanımını öncelediğini, Osmanlı akabinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin de “Türkçülüğü” kabul etmesi ile etnik millet tanımını öncelediğini söyleyebiliriz.

Çalışma boyunca millet kavramı kendisine atıfla alındığı araştırmacıların kastettikleri anlamıyla, onun dışında ise ortak bir tarih ve kültürel geçmişten gelen, yine ortak bir gelecek tasavvuru olan topluluk anlamında kullanılmıştır.

1.1.4. Milliyetçilik

Milliyetçiliğin farklı bilim dallarının çalışma alanında olması, kökeni ile ilgili farklı teoriler, kendisine yüklenen anlam ve beklenen işlevsellik gibi birçok nedenden ötürü üzerinde uzlaşılmış bir tanımını yapmak mümkün olamamıştır.

⁷³ Mustafa Erdoğan, “Milliyetçilik İdeolojisine Dair”, http://www.ozgurtoplumundegerleri.com/res/Mustafa_Erdogan_Milliyetcilik_Ideolojisine_Dair.pdf, Erişim tarihi 20/02/2017 s.4.

⁷⁴A.g.m., s. 5.

⁷⁵ Fransız İhtilalinden sonra kurulan Cumhuriyet’ten bugüne kullanılan Fransa bayrağında yer alan renkler; beyaz eşitliği, mavi özgürlüğü ve kırmızı kardeşliği simgeler. Bu kavramlar İhtilalin sloganları idi.

Milliyetçilik kavramı politik ve bilimsel alanlarda çok değişik anlamlarda kullanılmaktadır. Kimileri bu kavramla bir halkın bağımsızlık mücadelesini anlatmak isterken, bazıları da onu değişik halklara karşı yürütülen baskı ve sindirme politikasını çağrıştıracak bir anlamda kullanmıştır. Bu da milliyetçiliğin bazen sağ, bazen de sol bir ideoloji olarak karşımıza çıkmasına neden olmaktadır.⁷⁶ Kerestecioğlu'nun tabiri ile "içi boş bir ideoloji"⁷⁷ olan milliyetçiliğin ilişkide olduğu ideoloji ve siyasi yapılanmalar tarafından bazen liberal, bazen otoriter, bazen muhafazakâr bir şekil almaktadır. Birch'e göre ise milliyetçilik, bir siyasal kavram olması nedeniyle, siyasal kavramların taşıdıkları genel özelliklerin (muğlâklık, değer yüklü olma ve sahip olduğundan fazla anlamda kullanılma gibi) tümünü bünyesinde barındırması da ayrıca bir tanım yapmayı zorlaştıran nedenler olarak zikredilebilir.⁷⁸ Yine Anderson ve Birch'e göre milliyetçilik, diğer doktrinlerde var olan çok önemli bir kaynaktan mahrumdur. Onlara göre bu kaynak, "fıkri müktesebatı haleflerine ilham kaynağı olacak olan "Kurucu Babalar"dır. Her ne kadar hareketlerinin ve propagandalarının temeli Avrupalı filozofların fikirlerine dayansa da, milliyetçilerin, örneğin liberallerin Locke'una, muhafazakârların Burke'une veya komünistlerin Marx'ına denk düşecek ve doktrinlerinin kendisiyle anılacağı bir temsilcileri yoktur."⁷⁹ Milliyetçilik çalışmalarında ortada duran bir diğer sorun da bir taraftan onun son iki yüzyıldır elde ettiği büyük güç ve prestije rağmen sahip olduğu kuramsal toyluk ve felsefî tutarsızlıktır.⁸⁰ Bunda da yukarda Birch'in işaret ettiği "kurucu baba" eksikliği ile dönemsel olarak değişen konumu etkili olmaktadır.

Milliyetçilik fikrinin gelişip yaygınlaşmasının Fransız İhtilâli ile belirgin bir ivme kazandığı birçok araştırmacı tarafından kabul gören bir düşüncedir. Anladığımız haliyle milliyetçilik 18. yüzyılın ikinci yarısından daha gerilere uzanmaz.⁸¹ Fransız İhtilali, egemenliği kraldan alıp halkın eline veren demokratik bir devrimdi. Artık yönetme hakkına halk sahip olacaktı. Milliyetçiliğin gelişip yayılması aynı zamanda bu demokratik ideale/halk yönetimine bir gerçeklik ve inanç

⁷⁶ Abdulvahap Akıncı, "Milliyetçilik Kuramları," C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 15, Sayı 1, s. 133.

⁷⁷ İnci Özkan Kerestecioğlu'dan akt., Yasemin Özgün, "Çağdaş İdeolojiler", Siyaset Bilimi, (Ed. Nüvit Gerek), Eskişehir, 2011, s. 232.

⁷⁸ Bal, *a.g.m.*, s. 307.

⁷⁹ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul, 2014, s. 19

⁸⁰ *A.g.e.*, s. 19.

⁸¹ Kohn, *a.g.m.*, s. 131.

kazandırıyordu.⁸² Milliyetçiliğin başlangıçta ortaya çıkış biçimi bu anlamda bir bakıma “liberal milliyetçilik” olarak nitelenebilir. Liberal milliyetçilik iki anlamda özgürleştirici bir güç olarak ortaya çıkmıştı. İlk olarak, bu milliyetçilik, ister çok uluslu devletler isterse sömürgecilik şeklinde olsun, yabancı egemenliğinin ve baskısının her çeşidine karşı durmuştur. İkinci olarak, o kendi kendini yönetme düşüncesinden yana olmuştur.⁸³ Milliyetçiliğin meşruluğu, beraberinde toplumların, etnik toplulukların ve nihayet ulusların kendi kaderlerini tayin etmeleri gerektiği tezini getirdi.⁸⁴

Renan’a göre milliyetçilik, mevcut bulunan tarihi mirasın içindeki kültürler arasından seçici bir bakışla yeni kompozisyonlar oluşturur ve onları bütünüyle yeni ve farklı bir *forma* dönüştürür. Ölü diller yeniden canlandırılır, yeni gelenekler icat edilir, hayali bir geçmişe ait olan bazı saf semboller yeniden dolaşıma sokulur.⁸⁵ Smith’e göre milliyetçilik, “toprağı temel alan bir ideolojidir ve bireylerle grupların enerjilerini, içinde tüm yurttaşların kardeş olduğu ve bu yüzden oraya “ait olduğu” varsayılan sınırları açıkça belirlenmiş bir anavatana yönlendirir.”⁸⁶ Hobsbawm, yine Gellner’e atıfla milliyetçiliği politik birim ile milli birimin uyumlu olması şeklinde tarif eder.⁸⁷ Jürgen Habermas’a göre, milliyetçilik bir yandan histografi aracılığıyla süzölmüş olan kültürel geleneklerin bilinçli olarak sahiplenilmesini öngörürken, bir yandan da ancak modern kitle iletişimi araçları ile yayılan bir toplumsal bilinç biçimidir.⁸⁸

İki yüz senedir, kimi zaman manşetlere konu olan, kimi zaman da modasının geçtiği ilan edilen milliyetçilik, devrimlerde ve bağımsızlık mücadelelerinde önemli bir rol oynamıştır.⁸⁹ Zaman zaman milliyetçiliğin etkisini kaybedeceği düşünülmüş ise de tarih bugünün geçmişten daha fazla milliyetçilikler tarafından şekillendirildiğini göstermektedir.⁹⁰ Bugün ise millet, milli devlet ve milliyetçilik,

⁸² Calhoun, *a.g.e.*, s. 108.

⁸³ Erdoğan, *a.g.m.*, s. 8.

⁸⁴ Kutlay, *Kürtlerde Değişim ve Milliyetçilik*, s. 166.

⁸⁵ Ernest Gellner, “*Millet Nedir?*” Milletler ve Milliyetçilikler (Der. Mümtaz’er Türköne), İstanbul, 2012, s. 88.

⁸⁶ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, s. 176.

⁸⁷ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 24.

⁸⁸ Habermas’dan akt., Erdoğan, *a.g.m.*, s. 5.

⁸⁹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 1.

⁹⁰ Türköne, *a.g.e.*, s. 27; Şimşek, *a.g.m.*, s. 82.

politik sadakat ve kimliğin temel belirleyicisi konumunu sürdürmektedir.⁹¹Toplumların farklı nedenlerle zaman zaman içerisine düştükleri *fetret* dönemlerinden çıkmak için milliyetçilik her zaman kullanışlı bir propaganda aracına dönüşmüştür. Bal’a göre Milliyetçilik belki insanlık tarihindeki en eski ideoloji değildir ama diğer düşünce, ideoloji hatta kimi inanç sistemlerini gölgede bırakmayı başarabilen en etkili ideolojilerden biridir.⁹²

Milliyetçiliği modern devletten önce düşünemeyiz. Milliyetçilik bu modern yapıyı benimsemiştir.⁹³ Milliyetçilik ideolojisi, çok belirgin bir şekilde, siyasal özerklik talep eden etnik ve kültürel azınlıklar tarafından yürütülen milliyetçi hareketleri tetiklemiştir.⁹⁴ Sadece iki yüzyıl önce, Fransız ihtilali sırasında, şekil ve karakter itibariyle şimdi milli devlet tanımını hak ettiği kabul edilen devlet sayısı yirmiden azdı. Bugün dünyanın ikamet edilebilir bölgelerinde, her biri kendi teritoryal bölgesinde yasal egemenliğe sahip 236 ayrı milli (veya milli olduğu farz edilen) devlet bulunmaktadır.⁹⁵

Batı ve Doğu toplumlarında ulus ve milliyetçiliğin doğuşu, oluşumu ve ilişkisi, farklı süreçlerle açıklanabilir. Batı’da genellikle sanayileşme ve modernleşme ile ilişkili olarak ortaya çıkan ulus-devlet, kendi ideolojisi olan milliyetçiliği doğururken, Doğu toplumlarında ise milliyetçi hareketler, ulusal devletlerin oluşmasında, bağımsızlıklarının kazanılmasında önemli görevler yerine getirmişlerdir.⁹⁶ Milliyetçilik kuramlarında etkili olan Alman ekolü ki bu ekol dil, etnisite, kültür gibi maddi ve somut niteliklere atıf yaparak nesnel millet tanımını önceler. Fransız ekolü ise, milleti vatandaşların ortak iradesi temelinde ve meşruiyet kaynağını bu iradede alan “politik milliyetçilik” de denilen⁹⁷ daha çok Renan’ın görüşlerinden etkilenen ekoldür. Bunun dışında milliyetçilik çalışmalarında temel

⁹¹ Şimşek, *a.g.m.*, s. 82.

⁹² Bal, *a.g.m.*, s. 306.

⁹³ Kohn, *a.g.m.*, s. 132.

⁹⁴ Bal, *a.g.m.*, s. 307.

⁹⁵ *A.g.m.*, s. 306.

⁹⁶ Erol Turan, “Milliyetçilik Teorisinin Gelişimi ve Türk Milliyetçiliği”, Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İçil Meslek Yüksekokulu Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi, sayı 1, yıl 2011, s. 136.

⁹⁷ Tanıl Bora, *Milliyetçiliğin Kara Baharı*, İstanbul, 2013, s. 31; Ferhat Kentel, Meltem Ahıska, Fırat Genç (der.), *Milletin Bölünmez Bütünlüğü Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik/ler*, İstanbul, 2007, s. 16.

alınan etnik-sivil karşıtlığı başka pek çok terimle de ifade edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Batılı-Doğulu, siyasi-kültürel, mülki-soykütüksel, akılcı-romantik, liberal-otoriter, ilerici-gerici, iyi-kötü vb.⁹⁸

1.1.5. Kürtler

Kürtler üzerine yaptığı sosyolojik ve kültürel çalışmalarıyla tanınan Martin van Bruinessen, Kürt/leri tanımlamanın zorluklarına değinir.⁹⁹ Otuz yıl önce zihninde tasarladığı tanımın bugün geçerliliği olmadığını, bu yüzden Kürtleri ne oldukları üzerinden değil ne olmadıkları üzerinden tanımlamanın doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindedir. Bunun nedeni olarak da farklı ülkelerin vatandaşı olan Kürtlerin kendilerini bulundukları ülkelerin hâkim etnik grubu ile ayırmak için buna yönelmiş olmaları. Barth'ın etnik gruplar için benzerlikten ziyade farklılığa işaret eden yaklaşımına benzeyen bu yöntem haliyle birden fazla Kürt tanımı ortaya çıkarmaktadır. İran devleti sınırlarında yaşayan Kürt/ler kendilerinin Fars, dilinin Farsça olmadığını dile getirmek zorunda kalırken, Irak ve Suriye Kürt/leri ise Arap ve Arapça, Türkiye'dekiler ise Türk ve dillerinin Türkçe olmadığını ve daha birçok toplumsal, kültürel, dini referansla farklılıklarını ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Zorluklarına rağmen Kürtler için genel bir tanım yapmak gerekirse şunlar söylenebilir:

Kürt kelimesine milattan önce kimi kaynaklarda rastlandığı iddia edilmektedir.¹⁰⁰ Kürtler; bugün yaşadıkları coğrafyanın/Kürdistan'ın eski yerleşik halklarından olup Medlerin torunlarıdır.¹⁰¹ Dilleri Kürtçe olup, Hint-Avrupa dil ailesinin İran kolunun kuzeybatı grubuna mensuptur. Kürtçenin dört ana lehçesi bulunmaktadır. Bunlar: Kurmanci, Sorani, Zazaki ve Gorani'dir.¹⁰² Kürtçe ile ilgili yukarıdaki tasnif dışında farklı araştırmacılar tarafından değişik sınıflandırmalar yapılmıştır. Bunlardan kimi lehçe ve ağızların yerlerini değiştirmiş, kimi ise birkaç lehçeyi tek çatı altında toplayarak farklı bir yol izlemiştir. Şerefhan, ünlü eseri

⁹⁸ Akman, *a.g.m.*, s. 81 .

⁹⁹ Martiv van Bruinessen, "Erken 21. Yüzyılda Kürt Kimlikleri ve Kürt Milliyetçilikleri," 21. Yüzyılda Milliyetçilik Teori ve Siyaset (Der. Elçin Aktoprak, A. Celil Kaya), İstanbul, 2016, s. 349.

¹⁰⁰ Viladimir Minorsky vd., *Kürtler ve Kürdistan*, (Çev. Kamuran Fıratlı), İstanbul, 2004, s. 42; Basil Nikitine, *Kürtler*, (çev. Nurer Uğurlu), İstanbul, 2015 s. 29.

¹⁰¹ Abdurrahman Qasimlo, *Kürtler ve Kürdistan*, (çev. İbrahim Bingöl), İstanbul, 2014, s. 54.

Şerefname’de¹⁰³ ilk sınıflamayı yapan kişidir. Şerfhan’a yakın bir yöntem izleyen Ziya Gökalp, Şerefhan’dan farklı olarak Zazakiyi müstakil bir lehçe olarak görmektedir.¹⁰⁴ Kürtlerin büyük bir çoğunluğu (% 71’i) Sünni Müslümandır.¹⁰⁵ Bunun yanında Şii, Alevi, Êzidi, Yarasani vb. mezheplere bağlı Kürtler de bulunmaktadır. Kürtler arasında farklı Sünni tarikatlarının hala güçlü bir etkileri vardır bunların başında da Kadiri ve Nakşibendî tarikatları gelir.¹⁰⁶ Kürt toplumsal yapısının en karakteristik yanlarından biri aşirettir. Kürtlerin millet olma süreçlerinde aşiretin hem olumlu hem olumsuz boyutları olduğunu dile getiren¹⁰⁷ Hasan Uşak bunun milliyetçilik düşüncesi için de geçerli olduğunu ifade eder.

İrk, etnisite ve millet kavramlarının tarihsel süreçte yaşadıkları evrimi, bu kavramların kendisine nispetle kullanıldığı Kürt/ler söz konusu olduğunda da görmek mümkün. Her üç kavramın ve dolayısıyla milliyetçiliğin giderek artan politik anlam yükleniş, zaman içerisinde Kürt tanımını da değiştirmeye devam etmektedir. Milliyetçilik düşüncesinden önce kullanılan Kürt kavramı ile günümüzde kullanılan Kürt kavramının aynı anlamda kullanıldığını söylemek mümkün değil. Milattan önceki kaynaklarda geçen Kürt/Karduka vb. kavramın “güçlü”, “kahraman”¹⁰⁸, ilk dönem İslam tarihi metinlerinde ise Kürt kavramının “göçebe”¹⁰⁹, İzady’ye göre ise ortaçağ kaynaklarında Kürt kavramı bir etnik gruptan ziyade yaşam biçimini tarif etmek için kullanılırdı ve bu dönemde “çoban”¹¹⁰ anlamında kullanılışında olduğu gibi günümüzde de farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

1.1.6. Kürt Milliyetçiliği

Millet kavramı ve milliyetçilik ideolojisinin, düşüncesinin günümüzde kullanılan anlamlarıyla en fazla 200 yıllık bir geçmişe tekabül ettiğini yukarıda dile getirmiştik. Kürt milliyetçiliği ise buna nispetle çok daha yeni bir düşünce ve kavramdır diyebiliriz. Kürt milliyetçiliğinin de, Ortadoğu coğrafyasındaki diğer

¹⁰³ Mir Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, (Çev. İbrahim Sunkur), Van, 2016, s. 75.

¹⁰⁴ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, İstanbul, 2013, s. 27.

¹⁰⁵ David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, (çev. Neşenur Domaniç), İstanbul, 2004, s. 33.

¹⁰⁶ Qasimlo, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁰⁷ Hasan Uşak, *Kürdistan’da Aşiretçilik ve Milliyetçilik*, İstanbul, 2005, s. 149.

milliyetçi hareketlere benzer şekilde 19. yüzyılın sonlarında, onlardan da daha sonra ortaya çıktığını söyleyebiliriz. İzady'ye göre komşuları; kültür, dil, ulusal tarih vb. konularda serpilip gelişirken Kürtler ancak 1920'lerde bir uluslaşma çabası içerisine girmişlerdir.¹¹¹

Kürt milliyetçiliğinin ve Kürtlerin, komşu oldukları etnik unsurlardan daha geç bir dönemde milliyetçilik düşüncesinin etkisine girmelerinin birden fazla sebebi sayılabilir. Milliyetçilik kavramının tanımlanmasında karşılaşılan zorluklar kendini burada daha çok hissettirmektedir. Kürt milliyetçiliğine etki eden, öncülük eden isimlerin farklı kaygı ve amaçlara sahip olması, zamanın siyasi ve sosyal etkileri, Kürtlerin yaşadıkları devletlerle olan ilişkileri vb. gibi nedenler Kürt milliyetçiliğini tanımlamak için karşılaşılabileceğimiz zorluklardan birkaç tanesidir. Kürt milliyetçiliği ve tarihi üzerine çalışma yapan araştırmacılar yukarıda sayılan nedenlerden olmalı ki tanım yapmaktan ziyade Kürt milliyetçiliğinin özelliklerini vermekle yetinmişlerdir.

Hakan Özoğlu, *Osmanlıda Kürt Milliyetçiliği* isimli çalışmasında şöyle bir tanım yapar: Kürt milliyetçiliği, esasen iki öncüle dayanan entellektüel ve siyasi bir harekettir: Kökleri kadim tarihe dayanan tutarlı bir Kürt kimliğine duyulan inanç ve tarihi bir Kürt anayurdu ya da toprağı üzerinde feragat edilemez bir kendi kaderini tayin etme hakkı.¹¹² Abbas Vali, Kürtlerin vatandaş olarak yaşayabileceğı bağımsız bir Kürt devleti arayışına verilen isim ve Kürt kimliği ve haklarının tanınması için verilen söylem ve pratiklerin bir bütünü olarak tanımlar Kürt milliyetçiliğini.¹¹³ Hamit Bozarslan ise Kürt milliyetçiliğini, Kürtlüğe dayalı idarî bir yapının (muhtariyet, federasyon ya da ayrı bir devlet) kurulmasını hedefleyen, kendine has semboller ve siyasî bir söylem oluşturmuş bir akım olarak tanımlamaktadır.¹¹⁴

Kürt milliyetçiliği ile ilgili yapılan değerlendirmelerde şu özellikler bize bu kavramın genel çerçevesini sunmaktadır.

¹¹¹ A.g.e., s. 325.

¹¹² Özoğlu, a.g.e., s. 30.

¹¹³ Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti*, s. 204.

¹¹⁴ Hamit Bozarslan, "Kürt Milliyetçiliği ve Kürt Hareketi (1898-2000)," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, (ed. Tanıl Bora), İstanbul, 2008, s. 841.

- Kürt milliyetçiliği, bağımsızlık veya özerklik talebiyle ortaya çıkmıştır.¹¹⁵
- Kürt milliyetçiliği, uzun süre aydın/entelektüel (şeyh, mir, bey, molla, ağa vb.) merkezli olup halk kitlelerine ulaşamamıştır.¹¹⁶
- Kürt milliyetçiliği, teritoryal bir milliyetçiliktir.¹¹⁷
- Kürt milliyetçiliği de, Doğu ve Batı, siyasi veya kültürel ve rasyonel veya irrasyonel diğer örnekler gibi daima etniktir.¹¹⁸
- Kürt milliyetçiliği, ortaya çıktığı dönemde bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.¹¹⁹
- Kürt milliyetçiliği, modern anlamda 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkmış bir milliyetçiliktir.¹²⁰
- Kürt milliyetçiliği, ilk dönemlerde dini motifler ağır basmakta iken son dönemlerde seküler bir çizgiye kaymıştır.¹²¹
- Kürt milliyetçiliği, Kürtler için devlet talebinin de bir dışavurumudur.¹²²

Çalışmada ağırlıklı olarak kullanılan ve yukarda değinilen kavramlar birlikte ele alındığında şunları söylemek mümkün: Irkın biyolojik olarak tanıma/tanımlama çerçevesi düşünüldüğünde etnisiteyi oluşturan temel bileşenlerden olduğu tespiti yapılabilir. Etnisite ise milletin bir ön aşaması olarak düşünüldüğünde milletin maddi boyutlarından birini oluşturmaktadır. Etnisite, millet tarifi açısından belirleyici sayılmaya devam ederken¹²³ tek etken olmadığını da belirtmemiz lazım. Vallerstein'e göre "hepsi modern dünyada "halklar"ın çeşitleri sayılan, "ırk", "ulus" ve "etnik grup" kavramları zaman zaman birbiri yerine de kullanılmakta olup, bunlardan sonuncusu en yenisidir ve gerçekte, önceden yaygın bir şekilde kullanılan "azınlık" teriminin yerini almıştır."¹²⁴ Balibar, milliyetçilikten sürekli olarak

¹¹⁵ Naci Kutlay, *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*, Ankara, 2012, s. 99.

¹¹⁶ Martin van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*, (çev. Hakan Yurdakul), İstanbul, 2015, s. 55.

¹¹⁷ Özoğlu, *a.g.e.*, s. 75.

¹¹⁸ Hassanpour, *a.g.m.*, s. 196.

¹¹⁹ Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti*, s. 44.

¹²⁰ Hamit Bozarslan, "Türkiye'de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Hususlar", *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (der. Abbas Vali), İstanbul, 2005, s. 36.

¹

ırkçılığın ve ırkçılıktan da milliyetçiliğin çıktığını söyleyerek¹²⁵ bu kavramların karşılıklı etkileşimlerine örnekler verir. Smith'e göre, ulus (millet) ve etni (etnisite) arasındaki esas çizgi, etninin bir ülkeye sahip olma iddiasının sembolik/söyleysel bir anlamı söz konusuysa, ulusun bu talebinin gerçek ve fiziki olmasıdır. Bu anlamda etni; anavatanda yaşamama, ortak bir hukuk düzeninin ve ekonomik birliğin olmaması gibi ulusun birçok özelliğinden mahrumdur.¹²⁶ Calhoun da millet ve etnisite ilişkisine dair şu tespitte bulunur: Modern ulusların genellikle tarihe giden etnik kökenleri vardır; ama milliyetçilik etnisiteden daha farklı bir toplumsal kimlik oluşturma tarzıdır ve zaten etnisitenin kendisi de çoğu kolektif kimliğin geçmişteki örgütleniş biçiminin yalnızca bir yönünü oluşturur.¹²⁷ Bostancı'ya göre örtüşen kültürel özellikler olarak tanımlanan etnik grup, kendi varlığından emin olmanın ötesinde kendine ayrıca politik bir sınır/bağımsızlık da istediği zaman etnisite politikleşir ve milliyetçiliği doğurur.¹²⁸ Smith'in Weber'den aktardığı, örgütlülüğü ne kadar yüzeysel olursa olsun etnikliğe inancı telkin eden esas olarak siyasi/politik topluluktur¹²⁹ ifadesi siyasal söylemin etnisite ile ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Tabii ki tüm ethnieler bir ulus özelliği elde etme eğiliminde değildir. Dile dayalı bir etnisite kriterini kabul etmeyi reddettiğimizde bile, bir ethnienin paylaşılan kültürel özelliklerden başka soy mitleri, tarihsel hafıza, teritoryal özdeşleşme ve dayanışma duygusuna gereksinim duyduğu bir zeminden hareketle, dünyada hala bir ulus olmak için isteklerini -günümüze kadar- ifade edenlerden daha fazla sayıda potansiyel ulus olan ethnies vardır.¹³⁰ Kürtler ve Kürt milliyetçiliği de etnik özelliklerinin farkına varmış, zaman içerisinde uluslaşma yolunda ortaya çıkmış bir akım olarak görülebilir. Bu anlamda Kürt etnisitesi Kürt milliyetçiliğinden çok daha eskidir diyebiliriz.¹³¹

¹²⁵ A.g.e., s. 72.

¹²⁶ Smith, *Milli Kimlik*, s. 290.

¹²⁷ Calhoun, *a.g.e.*, s. 52.

¹²⁸ Bostancı, *a.g.e.*, s. 31.

¹²⁹ Smith, *Milli Kimlik*, s. 50.

¹³⁰ Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, (çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Ankara, 2002, s. 201.

¹³¹ Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*, s. 28.

1.2. Kuramsal Çerçeve

Milliyetçilik kuramları, millet ve milliyetçilik kavramlarının sosyal bilimler literatürüne girmesinden hayli sonra akademik bir hüviyete bürünüp araştırmalara konu olmuştur. Fransız İhtilali sonrasına denk gelen “milletler çağında” millet ve milliyetçilik alanındaki ilk çalışmalar daha çok bu kavramların “ne” olduğuna bir cevap bulma çabası olarak okunabilir. Bu dönemde araştırmacılar milletin tanımını yapmaya, bu tanımın içine nelerin dâhil edilip, nelerin dışarıda bırakılması gerektiği üzerine çalışmışlardır. Tarihsel süreç içerisinde yaşanan olaylar -her ne kadar Fransız İhtilâli kadar sarsıcı bir etki yaratmadıysa da- milliyetçilik tartışmalarının da seyrini etkiledi. Birinci ve ikinci dünya savaşları, iki kutuplu dünyada soğuk savaş dönemi, Sovyet bloğunun dağılması, modern-post modern söylemlerin yaygınlık kazanması ve küreselleşme düşüncesi milliyetçilik çalışmalarında da etkisi hissedilen önemli olaylar olarak sayılabilir. Milliyetçilik araştırmalarında genellikle üç dönemden söz edildiğini Tim Snyder’den hareketle aktaran Özkırmılı çalışmasında bu dönemleri dörde çıkararak incelenmesinin daha yararlı olacağı kanısındadır.¹³²

18. ve 19. yüzyıllar milliyetçilik çalışmalarında hazırlık dönemini oluşturur. Bu dönem millet ve milliyetçilik kavramlarının günümüzde kullanıldığı haliyle sosyal bilimlere konu olduğu ilk dönemdir. Hatırlanacağı üzere Batı Avrupa dillerinin kelime dağarcığına "millet" ve "milliyetçilik" in doğrudan siyasal anlam ifade eden kavramlar olarak girmesi on sekizinci yüzyılın sonları ve on dokuzuncu yüzyılın başlarına denk gelir.¹³³

1918-1945 arasını kapsayan ilk dönemde araştırmacılar daha çok milliyetçiliklerin tarihçesi ve milliyetçilik tipolojileri üzerinde durmuşlardır.¹³⁴ Öne çıkan araştırmacılar olarak Hans Kohn, Carleton Hayes, Alfred Cobban ve Louis Snyder sayılabilir. Snyder milliyetçilikleri açıklarken dönemlere ayırma yoluna gitmişti. Bu anlamda milliyetçilikleri; birleştirici, dağıtıcı, saldırgan ve modern milliyetçilikler olarak sınıflayarak incelemiştir. Carlton Hayes ise milliyetçilikleri

¹³² Özkırmılı, *a.g.e.*, s. 31-32 Bu ayırma gitme nedeni olarak Özkırmılı, daha önce araştırmacılar tarafından yapılmış olan dönemsel tasniflerin, 1990 sonrası milliyetçilik literatüründe yaşanan nitel ve nicel araştırmaların sayısındaki artışın görülememiş olması olarak belirtir.

¹³³ Smith’den akt., Çancı, *a.g.m.*, s. 107.

¹³⁴ Özkırmılı, *a.g.e.*, s. 57.

sınıflandırırken; hümanist, geleneksel, jakoben, liberal, birleştirici ve iktisadi milliyetçilik şeklinde bir ayrıma gitmiştir.¹³⁵ Hans Kohn ise, milliyetçilikleri organik olan doğu milliyetçiliği ve yurttaşlığa dayalı batı milliyetçiliği olarak gruplandırmıştır.¹³⁶

1945-1990 arası milliyetçilik tartışmasının geliştiği ikinci dönem, bu dönemin önemli özelliklerinden biri özellikle Avrupa devletlerinin sömürgesi olan ülkelerin bağımsızlıklarına kavuşmalarıdır. Yeni devletlerin kurulduğu bu dönemin araştırmacıları millet ve milliyetçilik bağlamındaki sorularının merkezine “nasıl” sorusunu yerleştirmişlerdir. Durkheim ve Weber’in düşüncelerinden damıtılan geleneksel ve modern toplum arasındaki ayrımlar ve milletin oluşmasına milliyetçiliğin etkileri önemli tartışma konularından biridir.¹³⁷ Bu dönemde yazan Daniel Lerner geçiş süreci için şunları dile getirmektedir:

Geleneksel yapıların çöküşüyle yaşanan sıkıntıları aşmak isteyen toplumlar yeni yapılar geliştirmeliydi. Toplum, eskinin imajını örnek alarak yeniden oluşturmalıydı. Milliyetçilik gibi “kolektif” ideolojiler geçiş sürecinin doğurduğu sıkıntıları, acıları azaltabilir, istikrarı, yeniden bütünleşmeyi sağlayabilirdi. Milliyetçiliğin kriz zamanlarında ortaya çıkma nedeni de buydu.¹³⁸

Lerner ve dönemin birçok araştırmacısının milliyetçiliği işlevselci bir okumaya tabi tuttukları görülmektedir. Bu dönemde çalışmaları ile literatüre katkı sunan bazı isimler şunlardır: Karl W. Deustch, Kedourie, Gellner, Hechter, Nairn, Hobsbawm, Breuily, Smith vb. sayılabilir. Milliyetçilik çalışmaları açısından oldukça verimli bir dönem olarak adlandırılan bu dönem modernist ve etno-sembolcü yaklaşımı benimseyen kuramcılarının fikirlerinin olgunlaştığı bir dönemdir.

1990’dan günümüze kadar olan üçüncü dönemde milliyetçilik çalışmaları yeni bir boyut kazandı.¹³⁹ Sovyet bloğunun dağılması, artan göçler, üretim ve tüketim ilişkileri, etnik çatışmaların yaşandığı bu dönemde milliyetçilik araştırmalarında klasik milliyetçiliğin çalışma alanında olmayan yeni soru ve

¹³⁵ Turgay Uzun, “Ulus, Milliyetçilik ve Kimlik Üzerine Bir Değerlendirme”, *Doğu Batı*, Yıl 6, Sayı 23, Mayıs, Haziran, Temmuz, s. 140.

¹³⁶ Özoğlu, *a.g.e.*, s. 58.

¹³⁷ Özkırmı, *a.g.e.*, s. 60.

¹³⁸ Daniel Lerner’den aktaran, Özkırmı, *a.g.e.*, s. 61.

sorunlar karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de de bu dönemde belirgin bir şekilde milliyetçilik çalışmalarının arttığı görülmektedir.

Millet ve milliyetçilik çalışmalarında araştırmacılar yukarıdaki dönemsel tasnifler neticesinde belirli milliyetçilik kuramları ve yaklaşımları tespitinde bulunmuşlardır. Bu yaklaşımlar genel anlamda milliyetçilik araştırmalarında türdeş fikir ve teorilerin sistematik bir incelemesiyle oluşturulmuştur. Çoğunlukla “özcü” yani ilkçi ve “yapısalcı” modernist olarak adlandırılan bu yaklaşımlara¹⁴⁰ son yıllarda üçüncü bir yaklaşım olarak etno-sembolcülük eklenmiştir. Sırasıyla bu milliyetçilik kuramlarını belli başlı temsilcileri ile açıklamaya çalışacağız, akabinde de araştırmacılar tarafından bu yaklaşımlara getirilen eleştirilere yer vereceğiz.

1.2.1. İlkçilik (Primordialism, Özcülük) Yaklaşımı

İlkçilik kuramı/kavramı, milletleri doğal ve eski çağlardan bu yana var olan yapılar olarak tasvir eder. İlkçilik kavramını ilk olarak Edward Shils 1957 yılında bir makalesinde kullanır, daha sonraları bu kavram ve yaklaşım Clifford Geertz tarafından geliştirilir.¹⁴¹ İlkçilik, ya da “özcülük”, bir topluluktaki çeşitlilikleri, o topluluğun tanımlayıcı “özü” ve en önemli karakteristik özelliği olan tek bir kritere indirgeme anlamına gelir.¹⁴² İlkçilik yaklaşımı ilk olarak, etnik kimlik ve bu kimliği oluşturan bağların niteliğini araştıran çalışmalarda kullanılmıştır.¹⁴³ 19. yüzyılın sonlarına doğru toplumsal hayatın kesin sınırlar, ulusal kimlikler ve özcü kültürel kategorilere göre düzenlenmesi dürtüsü de zirveye ulaşmıştır.¹⁴⁴ İlkçiler; dil, din, ırk, etnisite ve toprağı tarih boyunca ortak amaca sahip insan gruplarını örgütleyen/birleştiren temel ilke ve bağlar olarak değerlendirmiştir. Bu bakımdan söz konusu unsurlar karmaşık siyasal oluşumlardan önce geldiği ve bu siyasal oluşumların üzerine inşa edilebileceği temeli oluşturduğu için "primordialist" yani ilkçi olarak adlandırılmıştır.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Özoğlu, *a.g.e.*, s. 21; Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁴¹ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 79-80.

¹⁴² Calhoun, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁴³ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁴⁴ Calhoun, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁴⁵ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 34.

Etnik kimliği her türlü kimliğin önüne koyan bu görüş, etnik ve milli kültürü oluşturan öğelerin hiçbir şeyden türemediğini, her şeyden önce var olduğunu kabul eder.¹⁴⁶ İlkçi yaklaşımı savunan Geertz'e göre "etnik kimlik, tarih ve toplumsal koşullardan bağımsız olarak bir varlığa ve çekiciliğe sahiptir."¹⁴⁷ Geertz'in temel dayanağı, yeni devletlerde (örneğin sömürgeci devletlerin çekilmesiyle Afrika'da kurulanlar başta olmak üzere) insanların 'verili' veya 'olduğu gibi kabul ettiği' en güçlü bağılıkların 'kabile' gibi etnik gruplara karşı besledikleri bağılıklar olabileceğidir.¹⁴⁸ İlkçilere göre sabit ve değişmez bir olgu olan milletler; eski çağlardan bu yana varlığını devam ettiren doğal yapılardır.¹⁴⁹ Milliyetçi düşüncenin organik biçimi olan ilkçiliğin/primordializmin temeli, Kohn'un, insanların rasyonel seçimle katıldığı iradi milliyetçilik ve milleti sabit, kalıcı ve üyelerinin ondan ayrılamayacağı, doğumla gelen bir yapı olarak gören organik milliyetçilik ayırımından alır.¹⁵⁰

İlkçilik yaklaşımı kendi içerisinde üç bölüme ayrılır. Bunlar:

- Doğalcı bakış açısı,
- Biyolojik bakış açısı ve
- Kültürel bakış açısıdır.

1.2.1.1. Doğalcı Bakış Açısı

Doğalcı bakış açısına sahip araştırmacılara göre etnik kimlik; konuşabilme yeteneği, koku alma, görme duyusu ya da cinsiyet kadar doğal olup bir parçamızı oluşturmaktadır.¹⁵¹ Bu doğallık vurgusu, kuramlar arsında ilkçiliği, ilkçilik içindeki bakış açılarından da doğalcılığın en aşırı uç olmasına neden olmaktadır. Bundan dolayıdır ki milliyetçiliğin faşizme ya da ırkçılığa varan boyutu çoğunlukla bu bakış açısına sahip kimselerce savunulmuştur. Bu bakış açısını benimseyen teorisyenlere göre milletler, doğal sınırlara sahip, doğada özgül bir köken ve mekâna, özel bir

¹⁴⁶ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 83.

¹⁴⁷ Geertz'den akt. Şener Aktürk, "Etnik Kategori ve Milliyetçilik", *Doğu-Batı*, 2006, Ankara, Sayı: 38, s. 25.

¹⁴⁸ Calhoun, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁴⁹ Akıncı, *a.g.m.* s. 139.

¹⁵⁰ Kohn'dan akt., Şimşek, *a.g.m.*, s. 82.

¹⁵¹ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, s. 29.

karaktere, misyon ve kadere de sahiptirler. Bu ise doğal olarak milletlerin, kendini yönetme ve bağımsız olma hakkına sahip olduğunu gösterir. Temel dayanışma birimi ve devletin meşruiyet kaynağı olarak millet, tarih boyunca var olmuş nesnel bir gerçekliktir.¹⁵²

İlkçiliğin bu bakış açısıyla ilgili Smith'in milliyetçilik literatürüne kazandırdığı “eskilcilik” kavramına değinmemiz lazım. Etno-sembolcü yaklaşımın önemli isimlerinden olan Smith ve genel olarak etno-sembolcüler milletlerin eskiden beri var olduklarını ancak zaman içerisinde form değişikliğine uğradıklarını iddia ederler. Onları ilkçilerden dolayısıyla doğalcı bakış açısına sahip olan araştırmacılardan ayıran ise eskilcilik olarak adlandırdıkları bakış açısı. Smith'e göre milletlerin köklerinin eski çağlara kadar gittiğine inanmak, milletlerin doğal düzenin bir parçası olduklarını kabul etmeyi gerektirmez.¹⁵³ Bu anlamıyla eskilcilik eski zamanda olan, kadim gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Eskilcilik (perennial),¹⁵⁴ milletlerin eski olduğunu, ancak “verili”, doğal ve ilk olmadığını betimlemek için doğalcılığın aşırı yorumuna getirilen etno-sembolcülerin tezleri ile uyumlu olarak ortaya atılmıştır. Daimiciliğe (eskilciliğe) göre milletler, doğal bir olgu olmaktan daha çok tarihsel ve sosyaldırler. Daimiciliğin iki şekli vardır. Birincisi, belli milletleri çok eski ve sürekli olarak gören yaklaşım. Diğeri ise, milletlerin yeniden dirildiğini iddia eden yaklaşımdır. Milletler tarih boyunca insan, cemiyet ve kimliklerin temel formlarından biri olmuştur. Onlar zuhur eder, düşer, gelir, gider fakat her kıtada ve çağda bir yolunu bulup ortaya çıkarlar.¹⁵⁵

1.2.1.2. Biyolojik Bakış Açısı

İlkçiliğin bu bakış açısı adından anlaşılacağı gibi etnik bağılıkların temellerini genetik/biyolojik özelliklerde ve içgüdülerde aramaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalarda sosyo-biyolojik adıyla anılan bakış açısı üreme ve çoğalma kavramlarına atıf yapar ve en önemli temsilcisi Pierre van den Berghe'dir. Berghe'ye göre, edinilmiş özellikler değil, bireylerin psikolojisinde bebeklikten beri ve önceden

¹⁵² A.g.e., s. 29.

¹⁵³ Özkırımlı, a.g.e., s. 84.

¹⁵⁴ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, s. 21.

¹⁵⁵ Hutchinson ve Smith'den akt., Şimşek, a.g.m., s. 84.

kurulmuş bir amaç olmaksızın yazılı, insan doğasına içkin birtakım veriler söz konusudur.¹⁵⁶Ona göre insan ilişkilerinde üç güdü egemendir. Bunlar; “akraba kayırma, karşılıklılık ve zorlamadır.” Bunlardan ilki ile insanların kendileriyle kan bağı olan ya da olduğunu düşündükleri insanlara yönelip onlarla eşleşmeye çalışmalarını kastederken, ikincisi ile bireylerin karşılıklı yarar sağlayabilmek için işbirliği yapmalarını ve sonuncusuyla da tek taraflı fayda sağlanması için güç kullanımını kasteder.¹⁵⁷ Berghe’ye göre bu güdüler etnik gruplar için de geçerlidir. Ona göre etnik topluluklar ailelerin uzantılarıdır; deyim yerindeyse *süper aile*’lerdir.¹⁵⁸Bu yaklaşıma göre cemaatler basitçe geniş akraba grupları olarak görülmelidir. Yabancı unsurların aleyhine kendi üyelerine ayrıcalık veren kurallar bundan dolayı gereklidir. Bu dışlayıcılık işlevseldir. Grubun kendini yeniden üretmesine ve kimliğini korumasına hizmet eder.¹⁵⁹Dolayısıyla etnik gruplar ve milletler genişlemiş akraba gruplarının bir şekli olarak görülür ve milletlerin, etnik grupların genetik temelinden geldiği iddia edilir.¹⁶⁰

1.2.1.3. Kültürel İlkçilik

İlkçiliğin son bakış açısı olan Kültürel ilkçilik daha çok Geertz ve Shils’in çalışmalarıyla bilinir.¹⁶¹Kültürel ilkçilik, etnik bağların doğallığından daha çok, etnik topluluk ya da milleti diğerlerinden ayırdığı düşünülen dil, din ve ortak geçmiş gibi bağların her şeyden önce var olduğuna dair bir inanç olarak kendini ifade eder.¹⁶²

İlkçilik yaklaşımına getirilen eleştirileri şu şekilde sıralayabiliriz: Etnik kimliği ve onu oluşturan öğelerin değişmezliği, verili olması ilkçilere yöneltilen en önemli eleştirilerdendir. Son yıllarda yapılan çalışmalar bu iddiaların artık eskisi kadar vurgulanmadığını göstermektedir. İlkçilerin işaret ettiği kültürel benzerliklerin veya güçlü duygusal bağların varlığının, topluluklarda ille de bir ortak kimlik geliştireceğini veya onları, ulusların sahip olduğu hakları talep etmek şöyle dursun, herhangi bir siyasi eylem için seferber edeceğini garantilemediği de kendilerine

¹⁵⁶ Roger, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁵⁷ Berghe’den akt., Şimşek, *a.g.m.*, s. 83.

¹⁵⁸ Berghe’den akt., Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁵⁹ Berge’den akt. Roger, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁶⁰ Şimşek, *a.g.m.*, s. 83.

¹⁶¹ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁶² Şimşek, *a.g.m.*, s. 83.

yöneltiren diğeri bir eleştiridir.¹⁶³ İlkçilerin etnik köken ile ilgili hiçbir şeyden türemediği ve her şeyden önce var olduğu iddiaları da eleştirilerin hedefindeki diğeri söylemleridir. Milletlerin yaşı ve etnik kimliğin diğeri kimliklerle olan ilişkisi de eleştirilere konu olan İlkçiler'in günümüzde milliyetçiliğin aşırı yorumunu benimseyen az sayıda araştırmacı ve siyasetçi dışında taraftarı kalmamıştır.¹⁶⁴

1.2.2. Modernist (Araçsalci) Yaklaşım

Milliyetçilik kuramlarından ikincisini oluşturan Modernist (Araçsalci) yaklaşım ilk olarak Karl Deutsch ve Elie Kedourie'nin 1950'li yıllarda yayınladıkları eserlerde adından bahsedildi.¹⁶⁵ Başta gelen temsilcileri olarak; Gellner, Anderson ve Hobsbawm olmak üzere Nairn, Brass, Breuilly, Hroch, Bhabba, Chatterjee ve Balibar¹⁶⁶ sayılabilir. Bu kuramcılar, her ne kadar belirli noktalarda birbirleriyle ayrışan/uyuşmayan görüşlere sahip olsalar da millet/ulus olgusunun doğal, verili, sabit bir "kendilik" olmadığı; aksine modern gelişmelere, yani modern çağa -son birkaç yüzyıla- ait olduğu noktasında görüş birliğine sahiptirler. Farklı bir ifadeyle, modernist yaklaşımın en önemli ve merkezi vurgusu milletlerin modernliği ve milliyetçiliğin olumsuzluğuna dairdir. Bu yaklaşıma göre, milletler ve milliyetçilik sanayileşme, kapitalizm, merkezi devletlerin kurulması, sekülerleşme, kentleşme gibi tamamen 'modern' gelişmelerin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Daha vurgulu bir ifadeyle söylersek, milletler milliyetçilik çağına aittir. Yani, "milliyetçilikler milletleri ortaya çıkarmıştır, milletler milliyetçilikleri değil."¹⁶⁷ Birçok araçsalci/modernist, bu 'icadın'/milletin, iktidarlarını sağlamlaştırmak isteyen elitlerin, kendilerini takip eden kitleleri, milliyetçi ideoloji temelinde harekete geçirerek yürüttükleri, çoğunlukla bilinçli ve yönlendirilen bir proje olduğunu iddia eder.¹⁶⁸ Eski zamanlarda milliyetçiliğin ortaya çıkmasını tetikleyecek bir unsurun

¹⁶³ Calhoun, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁶⁴ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁶⁵ *A.g.e.*, s. 102.

¹⁶⁶ Akıncı, *a.g.m.* s. 141.

¹⁶⁷ Gellner, *a.g.e.* s. 137.

¹⁶⁸ Calhoun, *a.g.e.*, s. 43.

olmadığı görüşündedirler. Smith'e göre Modernist kuram sosyal bilimlerin millet ve milliyetçilik analizinde ortodoksi anlayışı temsil eder.¹⁶⁹

Modernist kuramı savunan araştırmacılar milletlerin ve milliyetçiliğin modern zamana ait olduğu konusunda hemfikir olsalar da modern zamanlarda bunu ortaya çıkaran etken/ler konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Bu da modernist yaklaşımı benimseyen araştırmacıları da kendi içerisinde gruplandırarak incelememizi gerektiriyor. Özkırmılı, modernist/araçsalcı milliyetçi kuramı savunan düşünürleri Breuiliy'den esinlenerek kendi içinde üç gruba ayırır. Bunlar: milliyetçiliğin oluşmasında ekonomik etkenlere vurgu yapanları betimlemek için “ekonomik dönüşüm”, toplumsal ve kültürel etkenleri öne çıkaranlar için “toplumsal-kültürel dönüşüm” ve siyasi etkenleri vurgulayanları belirtmek için de “siyasi dönüşüm” tabirlerini kullanır.¹⁷⁰ Her üç gruptan öne çıkan birkaç araştırmacıya ve görüşlerine yer vereceğiz.

1.2.2.1. Ekonomik Dönüşüm

Ekonomik dönüşüm kategorisinde yer alan Tom Nairn, dengesiz kalkınma kavramıyla kapitalizmin yarattığı eşit olmayan koşullar dolayısıyla tarihsel ve toplumsal bir karşılık olarak milliyetçiliğin ortaya çıktığı iddiasındadır. Ona göre milliyetçilik sanayileşme ve kentleşmenin bir ürünü değildir, doğrudan kapitalist ekonominin dengesiz gelişimine bir tepkidir.¹⁷¹ Ona göre “millet ve milliyetçilik kapitalizmin eşitsiz ve problemlili bir şekilde yayılmasının ürünüdürler.” Nairn, iddiasını burjuva devriminin ve emperyalizmin batı dışı dünyaya etkilerini test ederek destekler.¹⁷² Gelişmiş kapitalist batı ülkelerini yakalama ve onların seviyesine çıkma şansı olmayan çevre ülke ve toplumların ve onların seçkinlerinin bu işi “kendi üstüne” aldığını dile getiren Nairn, burada elde sadece halkın olduğunu ve onu harekete geçirme için onların dili ile (burada kastedilen milliyetçilik) iletişim kurmanın milliyetçiliği ortaya çıkardığını ifade eder.¹⁷³

¹⁶⁹ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, s. 37.

¹⁷⁰ Özkırmılı, *a.g.e.*, s. 105-128-156.

¹⁷¹ *A.g.e.*, s. 109.

¹⁷² Şimşek, *a.g.m.*, s. 86.

¹⁷³ Özkırmılı, *a.g.e.*, s. 109-110.

Milleti ve milliyetçilikleri ekonomik etkenlere dayanarak açıklamaya çalışan bir diğer araştırmacı ise Michael Hechter'dir. Hechter'in milleti ve milliyetçiliği modern bir olgu olarak ortaya çıkaran etken olarak "iç sömürgecilik" kavramı etrafında tezini işler. Amerikalı sosyolog Hechter, milliyetçilik alanında ilk çalışmalarını yaptığı 1970'li yıllarda Amerika'da yaygın olan "modernleşme" kuramlarının milliyetçilik ile ilgili yaklaşımlarının konuyu açıklamada fazla iyimser ve yeterli olmadığından hareketle kendi tezini ileri sürer.¹⁷⁴ Merkez/gelişmiş ve çevre/az gelişmiş arasındaki siyasal, ekonomik ve toplumsal farklılıklar zamanla merkezin etkisini çevreye yayması ile zamanla bu farkların aradan kalkacağı iddiasına dayanan modernleşme ekolü bu sayede refah ve eğitim seviyesi yükselmiş, kültürel açıdan da türdeş hale gelen merkez ve çevrede bu sorunun ortadan kalkacağını iddia ediyordu. Hechter ise bu yaklaşımın gerçeklerle fazla uyuşmadığını, buna karşılık kendi tezi olan "iç sömürgecilik" ile milletlerin nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışmaktadır.

Hechter, iç sömürge modeli ile merkez çevre ilişkisinin modernleşme ekolü mensuplarınca iddia edildiğinin aksine farklı sonuçlar doğuracağını iddia eder. Ona göre artan merkez çevre ilişkisi toplumsal bütünleşmeyi sağlamaktan çok merkezin çevre üzerindeki sosyal, kültürel ve ekonomik etkisinin artacağını dile getirmektedir.¹⁷⁵ Merkezin ulaştığı seviyeyi korumak için kurumsallaşarak yerini sağlamlaştıracağını, çevrenin de her türlü çabasına rağmen merkeze bağımlı kalmaya devam edeceğini bu durumun bireyin grubuyla özdeşleşmesi anlamına gelen "kültürel iş bölümü" kavramıyla açıklayacak ve bunun da grup içi iletişim ve bütünleşmeyi sağlayacağını iddia eder. Bu ise toplumsal bütünleşmeden çok yeni zamanla ayrışmayı daha belirgin hale getirecektir. Hechter, merkez ve çevre arasındaki ilişkiyi gözlemleyerek üç aşamalı bir sonuca varır, bunlar;

- Topluluklar arası ekonomik eşitsizlik arttıkça, ezilen topluluk daha fazla içine kapanacak, siyasal bütünleşmeyi reddedecektir.
- Topluluk içi iletişim arttıkça, ezilen topluluğun üyeleri arasındaki dayanışma da artacaktır.

¹⁷⁴A.g.e., s. 119-120.

¹⁷⁵A.g.e., s. 120.

- Topluluklar arası kültürel farklılıklar (dil, dini alışkanlık vb.) arttıkça, ezilen topluluğun üyeleri arasındaki dayanışma da artacaktır.¹⁷⁶

Anahtar bir role sahip olan “kültürel iş bölümü” ekonomik ve sosyal şartları bir araya getirdiğinde ezilen grup kendi farkına varır ve millet olma mücadelesi verir. Hechter, iç sömürgecilik kavramıyla milletin oluşumunu kısaca bu şekilde açıklar ve açıklamasının modernleşme ekolünden daha iyi bir açıklama olduğu kanısındadır.

1.2.2.2. Siyasi Dönüşüm

Eric J. Hobsbawm, milletlerin ve milliyetçiliğin siyasi etkenlere bağlı olarak ortaya çıktığını iddia eden modernist/araçsalcı kuramın “siyasal dönüşüm” kategorisinde yer alan araştırmacılardan. Hobsbawm, milletlerin ve milliyetçiliğin bir toplumsal mühendislik ürünü olduğu görüşündedir ve ona göre bu kavramlar politik anlamıyla tarihsel açıdan çok genç kavramlardır.¹⁷⁷ “İcat edilmiş gelenek” kavramına vurgu yapan Hobsbawm, bununla törensel ya da sembolik anlam taşıyan kurallar ve bir dizi alışkanlığı belirtir. Bu “icat edilmiş gelenekler” tekrarlanarak kimi davranışların içselleştirilmesini sağlar, böylece geçmiş ve bugün arasında bir köprü oluşturulmuş olur. Burada Hobsbawm, var olan eski geleneklerin yeni koşullara uydurulması ile değişen gereksinimleri karşılamak amacıyla bilinçli olarak yeni geleneklerin “icat” edilmesi arasında ayrım yapar.¹⁷⁸ Hobsbawm’a göre halkı kontrol altına almanın ve sistemle kaynaştırmanın üç yolu vardır. Bunlar: “Yeni kurumlar oluşturmak (festivaller, spor ve sendikalar), yeni statü ve toplumsallaştırma yöntemleri icat etmek (hiyerarşik eğitim sistemi), son olarak, gerçek ve yapay grupların bütünlüğünü sağlayan topluluklar icat etmek”, buna da millet örneğini verir.¹⁷⁹ Buradan hareketle Hobsbawm da milleti, milliyetçiliğin bir ürünü olarak görmektedir.

Hobsbawm, ulusların etnik-dilsel temelli tanımlarının 19. yüzyılın sonlarında icat edildiğini öne sürmektedir. Ona göre dil daha önce de ulusallaşmanın kriterlerinden birisiydi. Fakat dil, bu yüzyıldan önce onu konuşanlar tarafından henüz

¹⁷⁶ Hechter’den akt. Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁷⁷ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁷⁸ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁷⁹ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 170.

ideolojik bir savaş alanı olarak görülmemekteydi.¹⁸⁰ Yine Hobsbawm, Alman aydınların etkisiyle Avrupa'nın birçok yerinde otantik köylülüğü yücelten romantik bir eğilimin güçlendiğini, halkların folklorik özelliklerin yeniden keşfedilmesi ve anadillerin merkezde yer aldığı "Halk Rönesansı" dediği hareketin sonradan birçok milliyetçiliğin ortaya çıkmasının ilk aşaması olarak görür.¹⁸¹

Paul R. Brass, modernist bakış açısının siyasi dönüşüm kategorisinde inceleyeceğimiz bir diğer isim. Brass ismi araçsalcılıkla özdeşleşmiş bir isim. Araçsalcılık adlandırması; etnik kimlikleri ve milliyetçiliği seçkinlerin siyasi iktidarı ele geçirme ya da koruma mücadelesinde kullandıkları bir araç olarak görmelerindendir.¹⁸² Araçsalci yaklaşıma göre, etnik kimliklerin oluşumunda öznel seçimleri, koşulları, seçkinlerin yönlendirmelerini ön plana çıkması, etnisitenin araştırılması etnik grupların içindeki seçkinlerin ve onlara karşı olanların grup kültürünün belirli yönlerini seçerek onlara yeni anlamlar yükledikleri ve onları grubun desteğini almak için, çıkarlarını korumak ya da diğer gruplarla rekabet etmek için kullandıklarını belirtir.¹⁸³ Örnek olarak Hindistan'daki Müslüman ve Hindu halkların bölünmesi ve bu sürece seçkinlerin etkilerini araştıran Brass bu örnekler üzerinden iddialarını devam ettirir. Bir seçkin hareketi olarak milliyetçilik, her an hatta etnik dönüşümün ilk evresinde bile ortaya çıkabilir.

1.2.2.3. Toplumsal-Kültürel Dönüşüm

Milliyetçiliğin oluşmasında ana etken olarak toplumsal kültürel nedenleri ön plana çıkaran araştırmacılardan olan Ernest Gellner, milliyetçilik kuramları üzerinde çalışma yapan herkesin sıklıkla başvurduğu, teori ve görüşleri kendi zamanı içerisinde oldukça etkili olan sosyal bilimcilerden.¹⁸⁴ Gellner milletin oluşumunu şu sözlerle ifade eder: "Milletler ancak genel toplumsal koşulların yalnız seçkinlere değil, tüm nüfusa egemen olduğu standart, türdeş ve tek bir merkez tarafından kontrol edildiği yüksek kültürler gerektirdiğinde ortaya çıkabilir." Modernistlerin

¹⁸⁰ Hobsbawm'dan akt., Akıncı, *a.g.m.*, s. 145.

¹⁸¹ Eric J.Hobsbawm, "Etnik-Dilsel Milliyetçiliğin Yükselişi", Milletler ve Milliyetçilikler (Derleyen: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim yayınları, s. 169.

¹⁸² Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁸³ Brass'tan akt., Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁸⁴ Gökarp, *a.g.m.*, s. 282.

motto ifadelerinden olan, milliyetçilik milletleri doğurabilirdi, milletler milliyetçiliği değil sözü Gellner'e aittir.¹⁸⁵ Gellner'e göre milletlerin tanrı vergisi, doğal bir olgu olduğu yönündeki ilkçilerin temsil ettiği görüş doğru değildir. Sanayileşme sürecinin bir ürünü olarak milliyetçilik ortaya çıkmıştır. Milliyetçiliğin amacı ise siyasi yapı ile milli yapıyı uyumlu hale getirmektir.¹⁸⁶ Gellner, yaklaşımında insanlık tarihini üç evreye ayırarak inceler: avcı-toplayıcı, tarım ve modern-endüstriyel toplum. Ona göre milliyetçiliğin ilk iki evrede ortaya çıkması için gerekli koşullar yoktu. Modern-endüstri toplumunda ise artan iş bölümü, uzmanlaşma, kültür ve siyasi yapı arasında yaşanan değişim vb. nedenler milliyetçiliğe ihtiyaç duyulmasının nedenleridir.¹⁸⁷

Modernist yaklaşımın önde gelen temsilcilerinden olan Benedict Anderson da milletin oluşumunu toplumsal ve kültürel etkenler ile açıklayan bir diğer araştırmacı. Anderson, milleti “hayali bir cemaat” olarak nitelendirmesi ile bilinir. Millet ve milliyetçiliğin bir kültürel yapıntı olduğunu iddia eden Anderson, milletin hayal edilmiş bir siyasi topluluk olduğunu ileri sürer. Ona göre, milletin üyelerinin her biri milletin diğer üyelerini tanımadıkları ve onların ekseriyeti hakkında hiçbir şey duymadığı halde, milleti oluşturan her bir üyenin zihninde toplum üyelerinin toplumlarının hayalleri yaşamaktadır.¹⁸⁸ Milletlerin “hayal edilmiş” birer topluluk olduklarını vurgulayan Anderson, hayal edilmişlikle “sahteliğin” birbirine karıştırılmaması gerektiğini ısrarla vurgular.¹⁸⁹

Anderson'un “hayali cemaatler” kavramsallaştırması dışında milliyetçilik çalışmalarına yaptığı katkılardan diğeri de matbaanın gelişimi ile milliyetçilik arasında kurduğu ilişkidir. Basılmış malzemelerin meta halini alması ile yeni fikirlerin ortaya çıkışı arasında doğrusal bir ilişki olduğunu iddia eden Anderson, bu fikirler içerisinde milliyetçiliğin bu kadar yaygınlaşmasında öncelikli olarak kapitalizmi işaret eder.¹⁹⁰ Aynı dili konuşurken çoğu zaman birbirini anlamakta zorlanan kimselerin “üzerinde yazı bulunan” kâğıtlar aracılığı ile anlaşılabildiğini bu yüz binlerin ve milyonların kendileriyle aynı evrene ait olduğunu farkına

¹⁸⁵ Gellner, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁸⁶ *A.g.e.*, s. 138.

¹⁸⁷ *A.g.e.*, s. 102.

¹⁸⁸ Anderson, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁸⁹ *A.g.e.*, s. 21.

¹⁹⁰ Benedict Anderson, “*Milli Bilincin Kaynakları*”, *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Der. Mümtaz'er Türköne), İstanbul, 2012, s. 98.

vardıklarında millet olmanın ilk nüvelerini biçimlendirdiler.¹⁹¹ Milli bilincin kaynakları adlı makalesinde Anderson modelini şu sözlerle özetler: “Kapitalizm, teknoloji ve insanlığın dilsel çeşitliliğe olan mahkûmiyetinin birbiriyle buluşmasının yeni bir cemaat tarzının hayal edilmesini mümkün kıldığını ve bu yeni tarzın günümüz milletlerinin temel morfolojisini hazırladığını ifade eder.”¹⁹²

Modernist milliyetçi kurama getirilen eleştiriler şunlardır: Ekonomik dönüşüm kategorisinde yer alan Nairn ve Hechter’in iddialarını bir bütünlük içinde sunmaması, sadece bir etkene dengesiz kalkınmaya/ekonomiye indirgemeleri. İddialarının aksine milliyetçiliğin ilk olarak çevre ülkelerde değil gelişmiş merkez ülkelerde ortaya çıkması, ilk milliyetçi hareketlerin ekonomik değil siyasal ve toplumsal etkenlerden ötürü ortaya çıkması, İskoçya ve Katalonya’da olduğu gibi “çevre” ama sanayileşmiş ve gelişmiş bir ekonomik sisteme sahip olmalarına rağmen milliyetçilik buralarda ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, kimi millet ve milliyetçilikleri verili kabul etmesi ile “özcü” yaklaşıma kayması gibi başlıklar Nairn’e getirilen eleştirilerdir.¹⁹³ Modernistlerin siyasi dönüşüm kategorisinde yer alan araştırmacıların ise milli bilincin ortaya çıkış tarihini doğru saptamadıkları, sadece on sekizinci yüzyıl sonlarını baz aldıkları, etnik toplulukların devamı konusunda yanılgıya düştükleri, millet ve milliyetçiliğin modernizmin bir sonucu olarak ortaya çıkması bağlamında indirgemeci olmakla eleştirilirler.¹⁹⁴ Toplumsal kültürel dönüşüm kategorisindeki modernistler ise, dinin önemini hafife almakla, gelişmiş toplumlarda milliyetçi söylemin düşüşe geçeceği yönündeki varsayımları, kültürün çok fazla etkili olduğunu iddia ederek indirgemecilikle eleştirilmişlerdir.¹⁹⁵

1.2.3. Etno-Sembolcü Yaklaşım

Özkırımlı’nın tabiri ile “ara yol” olarak değerlendirilen etno-sembolistler hem ilkçileri hem de modernistleri aşırı uçlarda gezinmekle eleştirir ve milliyetçiliğin hem etnik bağlar anlamında eskiye dayandığını hem de modern zamanların bir

¹⁹¹A.g.m., s. 104.

¹⁹² Anderson, *a.g.e.*, s. 54-60.

¹⁹³ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 112-118.

¹⁹⁴A.g.e., s. 148-152.

¹⁹⁵A.g.e., s. 171-200.

olgusu olduğu görüşündedirler.¹⁹⁶ Etno – sembolcüler, ilkçiler ve modernistlere oranla daha türdeş bir yapı sergilerler, milliyetçilik ile ilgili savları büyük oranda benzeşmektedirler.¹⁹⁷ Etno-sembolistlere göre modern dönemin milletleri, yıllanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillenir, geçmişten gelen mitler, semboller, törenler bugünün milliyetçiliklerinin içeriğini belirler.¹⁹⁸ Etno-sembolcülere göre, etnik kimlikler dayanıklıdır. Göçler, istilalar, etnik gruplar arası evliliklere karşı özlerini yüzyıllar boyunca koruyabilme özelliğine sahiptirler. Başlıca temsilcileri şunlardır: Anthony D. Smith, John Armstrong, ve John Hutchinson.

Anthony D. Smith, etno-sembolistlerle özdeşleşmiş bir isim. Uzmanlık alanı olarak milliyetçiliği seçen Smith, alanla ilgili çok fazla eser ortaya koyarak bu konunun çalışılma zeminine katkıda bulunmuştur.¹⁹⁹ Smith, modern milletlerin ve milliyetçiliklerin oluşumunda modern öncesi dönemin izleri ve etkisi olduğunu ifade eder. Millet çalışmalarına üç soru ile başlayan Smith, bu sorular yanıtlendiğinde millet ile ilgili bir veriye ulaşılabileceğini belirtir. Smith'in soruları şunlardır:

- Millet kimdir? Modern milletin modelleri ve etnik temelleri nelerdir? Tek tek milletler neden ortaya çıktılar?
- Bir millet neden ve nasıl doğar? Yani, değişkenlik ve çeşitlilik arzeden etnik bağ ve anılardan milletin oluşum sürecini harekete geçiren genel neden ve mekanizmalar nelerdir?
- Millet ne zaman ve nerede ortaya çıkmıştır? Tek tek milletlerin belli zaman ve yerlerde oluşumlarını mümkün kılan özel fikir, grup ve konumlanışlar nelerdir?

Bu sorular üzerinden bir çıkarım yapan Smith'e göre, çağdaş milletler kendilerinden önceki etnik topluluk ve bağılıklarla ilişki kurulmadan anlaşılamaz.²⁰⁰ Smith, çalışmasında özellikle Avrupa ve Orta Doğu'da yüzyıllar öncesine kadar kökleri uzanan etnik toplulukların (ethnie) var olduklarının altını çizmekte ve bu

¹⁹⁶ John Hutchinson, "Milliyetçilik, Globalizm ve Medeniyetler Çatışması", 21. Yüzyılda Milliyetçilik, (Der. Umut Özkırmı), (çev: Yetkin Başkavak), İstanbul, 2008, s. 79.

¹⁹⁷ Özkırmı, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁹⁸ *A.g.e.*, s. 204.

¹⁹⁹ Özkırmı, *a.g.e.*, s. 210.

²⁰⁰ Gökalp, *a.g.m.* s. 284.

etnik topluluklarla modern milletler arasında bir bağ olduğunu göstermeye çalışmaktadır.²⁰¹ Kendisini önceleyen etnik toplulukları anlamadan modern milletler anlaşılamaz. Ona göre milliyetçilik bir “din vekili”, millet ise modern öncesi etno-dinsel cemaatin devamı ama aynı zamanda dönüşmüş halidir.²⁰² Tüm bunlardan hareketle Smith milletin şöyle tanımlamaktadır: “Tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleğı, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adıdır.”²⁰³ Yine Smith, modernist yaklaşımı savunan araştırmacılar gibi kendisi de milletin/ulusun modern bir olgu olduğunu yadsımayarak, bir ideoloji ve hareket olarak milliyetçiliğın 19. yüzyılı takiben ortaya çıktığını dile getirir.²⁰⁴

Smith’e göre milliyetçilik şu anlamlarda kullanılmaktadır:

- “Bütün olarak millet ve milli devletlerin bütün bir kurulma ve kendini idame ettirme süreci.
- Bir millete ait olma bilinci ve milletin güvenliğı ve refahıyla ilgili özlem ve hissiyata sahip olmak.
- “Millet” ve rolüne ilişkin bir dil ve sembolizm.
- Milletler ve milli irade hakkında bir kültürel doktrin ile milli emellerin ve milli iradenin gerçekleşmesine dair reçeteleri de içeren bir ideoloji.
- Milletin amaçlarına ulaşacak ve milli iradeyi gerçekleştirecek bir toplumsal ve siyasi hareket.”²⁰⁵

John Armstrong, etno-sembolcü yaklaşımda inceleyeceğimiz bir diğer isim. Modern çağ öncesinin İslam ve Hristiyan uygarlıklarında etnik kimlik oluşumunu incelediğı bir eserinde modernistlerin bakış açısına getirdiğı eleştiriler²⁰⁶ onun etno-sembolcülüğün ilk isimlerinden sayılmasına neden olur. Bunun yanında milletlerin antik çağlardan beri var olduğı yönündeki görüşleri kimi araştırmacılar tarafından “eskilci” hatta “ilkçi” bakış açısına sahip olmakla eleştirilir.

²⁰¹ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, s. 179.

²⁰² A.g.e., s. 179.

²⁰³ Smith, *Milli Kimlik*, s. 75.

²⁰⁴ A.g.e., s. 77.

²⁰⁵ A.g.e., s. 119.

²⁰⁶ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 206.

Armstrong'a göre etnik bilincin uzun bir geçmişi vardır. Etnik kimliklerin izlerine antik çağlarda örneğin Mısır ve Mezopotamya'da rastlanır.²⁰⁷ Armstrong, Norveçli antropolog Ferdrik Barth'ın etnik farklılıkların kendi içindeki benzerlikten ziyade diğer etnik gruplardan farklı olan yanlarına, özelliklerine göre tanımlanması gerektiği görüşüne katılır. Çünkü farklılıkları keşfetmek, ortaya çıkarmak, etnik bilinçlenme sürecini başlatacak, gruba duyulan bağlılığın tohumlarını atacaktır.²⁰⁸ Etnik grubu birbirinden ayıran sembol ve mitlerin son derece dayanıklı olduğunu, yüzyıllar boyunca varlıklarını sürdürebildiği iddiasında olan Armstrong, bu sembol ve mitlerin etnik bilincin oluşmasındaki önemine işaret eder.

Etno-sembolcüler şu eleştirilerle karşılaşmışlardır: Modellerinde kullandıkları kavramları birbiriyle karıştırmakla, etnik topluluklar ve modern milletler arasındaki farklara yeterince dikkat etmemekle, etnik kimliklerin kalıcılığı konusunda abartıya kaçmak gibi eleştirilere muhatap olmuşlardır.²⁰⁹

1.3. Bir Literatür Değerlendirmesi: Kürt Milliyetçiliği Çalışmaları

Modern anlamıyla milliyetçilik düşüncesinin kökleri Fransız İhtilaline kadar uzanmakla birlikte, bu alanda yapılan çalışmalar o kadar eskiye dayanmamaktadır. Milliyetçilik çalışmalarında dönemsel olarak ilgilenilen konular literatüre de yansımış ve ortaya konan eserlerin bu dönemin soru ve sorunlarına yanıt bulma kaygısı taşıdığı gözlenmiştir. İlk dönem çalışmalarda milliyetçiliğin ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığı ile ilgili sorular araştırmacıları en çok ilgilendiren başlıklar olmuştur. Sosyal bilimlerdeki gelişmelere paralel olarak bu dönemde oldukça popüler olan pozitivizmin etkisinin hissedildiği bu çalışmalar, milliyetçiliğin çok yönlü/anlamli yapısından kaynaklı tarih, dil, antropoloji, biyoloji, fizyoloji, genetik vb. bilim dallarından da açıklamalar getirilmiştir.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyada yaşanan gelişmelere bağlı olarak milliyetçilik çalışmaları yeniden ivme kazandı. Günümüzde hala etkileri hissedilen ve literatürde kendisine yer bulan birçok çalışma bu dönemden sonra

²⁰⁷ Armstrong'dan akt., Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 207.

²⁰⁸ Fredrik Barth,(der.) Etnik Gruplar ve Sınırlar, (çev: Ayhan Kaya, Seda Gürkan), İstanbul, 2001, s. 136-153.

²⁰⁹ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 226-229.

yapıldı. Kuramsal çerçevesi gittikçe daha belirgin bir hal alan bu dönemin çalışmalarında, araştırmacılar milliyetçiliğin nasıl ortaya çıktığı ile ilgili tezlerini belirli adlandırmalarla ve daha bir sistemli şekilde ortaya koydular. Özcü ve inşacı olarak adlandırılan iki temel yaklaşıma son yıllarda “etno-sembolcü” olarak adlandırılan yeni bir yaklaşım da kimi araştırmacılar tarafından eklenmiştir.

Milletleri ve milliyetçilikleri doğal, kadim, değişmez ve her türlü kimlikten önce tasvir eden özcülük ya da ilkçilik ile millet ve milliyetçilikleri modern çağa, kentleşmeye, sanayileşmeye bağlı olarak açıklayan inşacı ya da modernistler iki ana kutbu oluştururlar. Kimi araştırmacılar son zamanlarda ilkçilerin ve modernistlerin kimi görüşlerini eklemleyerek “ara yol” olarak da adlandırılan etno-sembolcülüğü üçüncü bir yaklaşım olarak görmektedir.

Çalışmamızda Kürt milliyetçiliğine etkileri araştırılan Ehmedê Xanî'nin (1651-1707) yaşadığı dönemden günümüze ulaşan dört kitabı mevcuttur. Çalışma boyunca tüm kitaplarından faydalanmakla birlikte, ağırlıklı olarak çalışmaya esas fikirlerini dile getirdiği ve başyapıtı olarak nitelendirilen *Mem û Zîn* eserinden faydalanılmıştır. Onlarca farklı dil ve ülkede basımı gerçekleştirilen *Mem û Zîn*'in bu çalışma için farklı basım ve çevirileri incelenmiştir. Xanî'nin Kürt milliyetçiliğine etkileri üzerinde araştırmacılar arasında bir uzlaşma olduğunu söylemek zor. Kimi araştırmacılar Xanî'nin etkisinin zorlama bir yorumla elde edildiğini, yazdığı eserin bir aşk destanını konu edindiği görüşünü savunurken, diğer kesim ise günümüz manası ile değilse bile kendi çağı ve şartları içerisinde Xanî'nin söyleminin bir pre-milliyetçilik örneği olduğu iddiasını seslendirmektedir.

Milliyetçilik düşüncesinin yayılmaya başlandığı ve Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıktığı ilk dönemden bu yana her geçen gün artan bir ilginin kendisine yöneldiği Xanî üzerine oldukça fazla sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar, Xanî'nin eser verdiği ve fikir beyan ettiği çeşitli alanlara ayrıldığı gibi bütüncül bir yaklaşımla yapıldığı da görülmektedir. Klasik Kürt edebiyatı, Tasavvuf, Kelam, Felsefe, Soyoloji, Siyaset Bilimi, Kimlik ve Etnisite, Kültür ve Dil vb. alanlarda Xanî ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar mevcuttur.

Kürt milliyetçiliği konulu çalışmaların; kimlik ve etnisite sorunlarının arttığı, iletişim teknolojilerinin geliştiği soğuk savaş sonrası dönemde arttığı görülmektedir. Yabancı akademi çevrelerinde, Kürt kimliği ve milliyetçiliği çalışmalarının Türkiye'ye oranla daha erken başladığı gözlenmiştir. Kürt milliyetçiliğinin hala üzerinde uzlaşılmış bir tanım ve programının olmadığını, Kürt milliyetçi hareketlerine öncülük eden isimlerin farklılığı oranında farklı milliyetçilik okumalarının olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma işaretle Vali, bir Kürt milliyetçiliğinden değil Kürt milliyetçilerinden bahsedilebileceğini ifade eder.²¹⁰ Kürt milliyetçiliği literatürüne katkı sunan akademisyen ve araştırmacılardan olan Vali, Bozarslan, Hassanpour, Nebez, Bruinessen, Olson, Şakeli gibi isimlerin Kürt milliyetçiliğinin kökenleri ve mahiyeti çerçevesinde farklı görüşler ileri sürdükleri görülmüştür. Kürtlerin komşu oldukları etnik unsurlar ve uluslardan daha geç bir dönemde milliyetçilik düşüncesini benimsedikleri, modern anlamda ise bu kavramın 20. yüzyıl başlarında ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bir tepki hareketi olarak ortaya çıkışı konusunda araştırmacıların çoğunun hemfikir olduğu Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışına etki eden farklı gelişmeler de sayılabilir.

Kürt milliyetçiliğinin kuramsal olarak nerede durduğu tartışması devam etmektedir. Bu konuda fikir birliğinin olmamasının çokça nedenleri mevcuttur. Konuyu çalışan araştırmacıların hareket noktaları, ideolojik kaygılarının yanında bu milliyetçiliğin bir devlet programından mahrum olması ve bunun neticesinde de farklı örgüt ve hareketlerin uygulamadaki farklılıkları Kürt milliyetçiliğinin kuramsal olarak yerinin net bir şekilde ifade edilmesini zorlaştıran nedenlerdir. Bununla birlikte elde edilen bulgular Kürt milliyetçiliğinin “ilkçi” yaklaşıma/kurama uzak olduğunu bazen modernist bazen de etno-sembolcü yaklaşımlar arasında incelendiğini ifade edebiliriz.

²¹⁰ Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti*, s. 57.

2. BÖLÜM

EHMEDÊ XANÎ VE DÖNEMSEL YAPI

2.1. Ehmedê Xanî'nin Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri

2.1.1. Adı ve Mahlası

Eserlerinde belirttiği ve yazdığı gibi adı Ehmed/Ahmet'tir, mahlası ise Xanî/Hanî'dir. Xanî, mensubu olduğu Xan aşiretine nispetle o dönemin yaygın olan kullanım şeklinin bir örneğidir. Resûl ise bu konuda son yıllarda gittikçe daha çok dillendirilen bir iddiayı dile getirir. O'na göre Xanî lakabının aşiretine nispetle değil de doğduğu köy olan Xan köyüne nispetle kullandığı iddiasındadır.²¹¹ İlk eseri olan *Nûbihara Biçûkan*'da ve *Mem û Zîn*'in sair yerlerinde adını ve mahlasını kullanmıştır. Bu isimler dışında Şeyh Ahmedî Hanî, Xanî, Hani Baba gibi halk arasında kullanılan isimleri de mevcuttur.

*Vêk êxistin Ehmedê Xanî
Navê "Nûbihara Biçûkan" danî*

Ehmedê Xanî bunları bir araya getirdi
Eserine Nûbihara Biçûkan adını verdi²¹²

*Ya Reb! Tu dizanî Xaniyê jar
Teşbihê xameya girîftar*

Rabbim! Sen biliyorsun ki zavallı Xanî
Tutsak kalemin hâline benzer onun hâli²¹³

Xanî'nin ayrıca "Mela", Pepûk", ve "Kurdî" mahlaslarını kullandığı da belirtilmektedir.²¹⁴

2.1.2. Doğum ve Vefat Tarihleri

Ehmedê Xanî'nin mensubu olduğu Xan aşireti ileri gelenlerinden olan Azemşêr Xanî'nin 1617 yılında Van Beylerbeyi Tekeli Mehmet Paşayı öldürmesinden sonra Xan aşireti baskı ve çatışmalardan dolayı anayurtları olan

²¹¹ İzzeddin Mustafa Resûl, *Ehmedê Xanî ve Mem û Zîn*, (çev. Kadri Yıldırım), İstanbul, 2007, s. 42.

²¹² Ehmedê Xanî, *Nûbehara Biçûkan*, (Analiz ve Şerh: Kadri Yıldırım), İstanbul, 2008, s. 158.

²¹³ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, (Çeviri ve Kavramsal Tahlil: Kadri Yıldırım), İstanbul, 2013, s. 421; Çalışma boyunca aksi belirtilmediği müddetçe *Mem û Zîn*'den yapılan tüm alıntılarda bu çeviri esas alınacaktır.

²¹⁴ Ebdullah Varlı, *Dîwan û Jînewari ya Ahmedê Xanî*, Ankara, 2004, s. 132-133; Şunu da belirtmek lazım ki bu mahlas ve lakapların bir kısmı kendisine ait olduğu kesin olmayan eserlerde geçmektedir.

Hakkâri bölgesinden göç etmek zorunda kaldılar.²¹⁵ Bu göçler esnasında Xan aşireti değişik yerlere göç edip dağıldılar. Ehmedê Xanî'nin babası olan Şeyh İlyas da bu göçler sırasında ailesi ile birlikte 1617 yılında Hakkâri bölgesinden göç edip bir süre Van civarında kaldıktan sonra bugün Ağrı'nın bir ilçesi olan Doğubeyazıt'a gelerek buraya yerleşti.²¹⁶ Ehmedê Xanî 1061/1650-51 yılında Doğubeyazıt'ta doğdu.²¹⁷ Babası medreselerde ders veren Şeyh İlyas, annesi ise Gülnigar hanımdır.²¹⁸ Doğum tarihi ile ilgili bilgiyi *Mem û Zîn* eserinin son bölümündeki beyitte şu şekilde verir.

*Lewra ku dema ji xeybê fek bû
Tarîx hezar û şêst û yek bû*

Zira ne zaman gizli âlemden çıkıp doğdu
Tarih "bin altmış bir" yılını gösteriyordu²¹⁹

Hicri 1061 yılı, takriben miladi 1650-1651 yıllarına denk geliyor. Xanî, doğup büyüdüğü yer olan Doğubeyazıt'ta 1707²²⁰ yılında vefat etmiş ve kabri bu ilçede bulunan İshakpaşa Sarayı civarındadır. Vefat tarihi ile ilgili kimi araştırmacılar şiirlerindeki bazı beyitlerden hareketle ve ebced hesabı yardımıyla bazı tarihler vermekte ise de bu çok makul görünmemektedir. Medeni hali ile ilgili de tartışmalar var ise de genel kanı evlenmediği yönündedir.²²¹ Faik Bulut Xanî'nin evlenmediğini ve bunun gerekçesinin de tasavvufî anlayışı olduğunu dile getirir.²²²

2.1.3. İlim Tahsili ve Divan Kâtipliği

Ehmedê Xanî, dönemin bir özelliği ve babasının da müderris olması dolayısıyla ilk eğitimini babasından almıştır. Babasının vefat ettikten sonra ağabeyi Molla Kasım'dan ders almıştır. Xanî, Doğubeyazıt'ta "Gulgunî İlim Medresesinde" okumuştur, bu medresenin o dönemin öğrenci kayıt defterlerinde adının geçtiği rivayet edilmektedir.²²³ Doğubeyazıt'tan sonra Ahlat, Urfa, Bitlis, Cizre,²²⁴ Mısır, Bağdât, Şâm, Halep ve İrân medreselerinde ders aldığı farklı kaynaklarda

²¹⁵ Abdullah Yaşın, *Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri*, Diyarbakır, 2012, s. 31.

²¹⁶ Yaşın, *a.g.e.*, s. 33-35.

²¹⁷ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 19.

²¹⁸ Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, İstanbul, 2015, s. 251; Yaşın, *a.g.e.*, s. 70.

²¹⁹ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 414.

²²⁰ Araştırmacı yazar Abdullah Yaşın Xanî'nin vefat tarihini 1709 olarak belirtir. Bakınız; Yaşın, *a.g.e.*, s. 85.

²²¹ Yaşın, *a.g.e.*, s. 74.

²²² Faik Bulut, *Ehmedê Xanî'nin Kaleminden Kürtleri Bilinmeyen Dünyası*, İstanbul, 2011, s. 137.

²²³ Yaşın, *a.g.e.*, s. 73.

²²⁴ Kadri Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, Ağrı, 2011, s. 23.

geçmektedir.²²⁵ Eğitim gördüğü medreseler ile ilgili farklı rivayetler olsa da Xanî'nin eserleri ve işlediği konulardan hareketle çok iyi bir eğitim aldığı, batılı ve doğulu birçok filozofu tanıdığı, klasik edebiyatta yer alan efsane ve hikâyelerden haberdar olduğu ve bunları işlediği görülmektedir. Resûl'e göre Xanî, kendisinden önce yazılmış olan kitaplardaki düşünsel ve felsefî tartışmalar üzerine kafa yormuş ve bunları yaparken kendine göre hedefi olan bir şair ve düşünür olarak hareket etmiş, kendi tarzını oluşturmuştur.²²⁶

Değişik medreselerde eğitim gördükten sonra, Van Hoşab'da Ataiyye Medresesi hocalarından Molla Camî'den icâzet alır. İcazet aldıktan sonra Doğubayezîd'e dönerek bir mescit ve medrese kurarak imam ve öğretmenlik/müdürrislik yapmaya başlamış, medresesinde Kürtçeyi zorunlu öğretim dili olarak kullanmıştır²²⁷ ve vefat ettiği tarihe kadar da ders vermeye devam etmiştir. Ergün, Xanî'nin eğitim verdiği medreselerde İslami ilimlerin yanında hikmet, matematik, geometri, felsefe ve gökbilim ile ilgili kitaplar okuttuğunu, Kur'an eğitiminden sonra Tesrif, Mevlid, Zuruf ve Terkib, Nûbihar ve Eqîdeya İmanê gibi Kürtçe kitaplarla ders işlediğini aktarır. Ona göre Xanî medresede Kürtçe ders işleme konusunda Eli Teremaxî'yi takip etmiştir.²²⁸ Dört dil (Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçe) bilen Xanî, tüm eserlerini, dönemin edebiyat dili olarak kabul edilen Farsça yerine anadili olan Kürtçe ile yazmıştır.

Okuma-yazma bilen, aydın bir aşirete mensup olan Xanî, 14 yaşından itibaren Mîr Muhammed'in divan kâtipliğini yapmış,²²⁹ Mîr adına Îrân serdârı ile yapılan bir anlaşmaya imzâ atmıştır. Ayrıca Mîrliği temsîlen Osmânlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'a gidip geldiği de rivâyet edilmektedir.²³⁰

Xanî ile ilgili, kaynaklarda çok ve net bilgilere ulaşmak oldukça zor. Kendisinin eserlerinde açıkça vermediği bilgiler, araştırmacılar tarafından dönemin

²²⁵ Mehmet Gültekin, "Ehmedê Xanî ve Öncesi", *Salnama Ehmedê Xanî 2011* (haz. Mehmet Gültekin vd.), İstanbul, 2012, s. 14.

²²⁶ Resûl, *a.g.e.*, s. 8.

²²⁷ Ali Tenik, "Kürtlerde Tasavvuf ve Tarikatlar", *Kürtler*, (der. Adnan Demircan), İstanbul, 2015, s. 359.

²²⁸ Zülküf Ergün, *Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan*, İstanbul, 2014, s. 180.

²²⁹ Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, s. 23.

²³⁰ Turgut Karabey, "Ahmed-i Hani (1651-1707) Hayatı Eserleri ve Mem O Zin Mesnevisi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2006, sayı: 30, s. 59.

farklı yazılı kaynakları ile sonraki dönemlerde yazılan kaynaklardan, sözlü edebiyattan, atıf ve imalardan derlenerek ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu ise çoğunlukla farklı ve çelişen bilgilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Doğum tarihi ile ilgili eserinde verdiği bilgi -ki bu da farklı el yazmalarında farklılık gösterebilmektedir,²³¹- dışında doğum yeri, vefat yılı, medeni hali, okuduğu medreseler hakkında net bilgiler mevcut değildir. Tarihlerdeki farklılığın bir nedeni de Xanî'nin yaşadığı dönemde Hicri takvim esas alınırken, günümüzde kullanılan Miladi takvime bu tarihlerin dönüştürülmesinde yaşanan sorunlardır.

2.2. Ehmedê Xanî'ye Ait Olan Eserler

Ehmedê Xanî'ye ait oldukları kesin olarak kabul edilen ve günümüze kadar ulaşan dört eseri bulunmaktadır. Bunlar: *Nûbihara Biçûkan*, *Eqîdeya Îmanê*, *Dîwan* ve *Mem û Zîn* 'dir. Sırasıyla bu eserleri içerik, konu ve üslup açısından tahlil etmeye çalışalım.

2.2.1. Nûbihara Biçûkan

Nûbihara Biçûkan, Xanî'nin 1683'te bitirdiği ve şiir biçiminde yazılmış “çocukların ilkbaharı” anlamına gelen Arapça-Kürtçe bir sözlüktür. Xanî, bu eserini yazma nedeni olarak Kur'ân-ı Kerim okumayı öğrenen çocukların sarf ve nahiv²³² derslerine başlarken zorluk yaşamamaları olduğunu belirtir.²³³ *Nûbihar*, çeşitli şiirsel uyaklar ve ritimlerle yazılmış 14 bölümden oluşmaktadır. Her bir bölüm, öğrenmenin ve dürüstlüğün faydaları, eğitimcilerin görevleri, sabırlı olma, mücadele etme, bilgiyi pratikle birleştirme ve daha birçok öğütle başlar.²³⁴

*Her çi bi 'ilmê cehl kir mubeddel
Sifrê xwe wî kir bi zêr mukellel*

*Ger te divêtin bibî mîr û ser û mu'teber
Kîzb û xîlafê mebêj, ger te bikin ker bi ker*

Her kim cehaleti ilimle değiştirmiş
O artık bakırını altın ile değiştirmiş²³⁵

Eğer olmak istiyorsan bey, başkan ve muteber
Yalan söyleme, seni parça parça etseler bile²³⁶

²³¹ Resûl, *a.g.e.*, s. 49.

²³² Sarf, Arapça'da kelime yapılarını ve kelimelerde oluşan harf değişikliklerini inceleyen ilim dalıdır. Nahiv ise yine Arapça'da kelimelerin cümle içindeki görevlerini ve cümle yapılarını inceleyen ilimdir.

²³³ Xanî, *Nûbehara Biçûkan*, s. 159.

²³⁴ Xanî, *A.g.e.*,

²³⁵ *A.g.e.*, s. 214.

²³⁶ *A.g.e.*, s. 241.

Xanî bu eseri niçin yazdığını eserin giriş bölümünde yer alan şu beyitle ifade eder.

*Ne jibo sahibrewacan
Belkî jibo biçûkêd Kurmancan*

Bu eser seçkin kişiler için değildir
Belki küçük Kürt çocukları içindir²³⁷

Yaklaşık olarak 220 beyitten oluşan *Nûbihara Biçûkan*, çocukların anadilleri olan Kürtçe ile daha kolay Arapça öğrenmeleri için yaklaşık olarak bin kelimenin Kürtçesi ile Arapça karşılıklarının da olduğu, kolayca akılda kalacak şekilde hazırlanmış manzum bir eserdir. Eserin girişi ile birinci ve son bölümler “mesnevî” tarzında (aa-bbcc-...); diğer kısımlar “gazel” tarzında (aa-ba-ca-...) şeklinde kafiyeleşmiştir.²³⁸ Ezberin bir öğrenme yöntemi olarak benimsendiği medrese eğitim sisteminde ezberi kolaylaştırmak için başvurulmuş yollardan bir tanesi de ilgili ilimlere ait konuların “didaktik şiir” tarzında kitaplaştırılması olmuştur. Bundan dolayıdır ki şiir kabiliyeti olan diğer âlimler gibi Xanî de bu yola başvurmuştur.²³⁹ Bu eser günümüzde de Kürt medreselerinde hala okutulmakta ve ezberletilmektedir.

Kitaptan bazı beyitler şöyledir:

*Îbni “kur” e, binti “keç” e, sîhri “hezûr” e, “mam”i ‘em
‘Emmet “met” e, ‘îmamet “şaş”, ceddî çî ye? Xwe “pîreda”
“Kurr” erkek; “keç” kız; “hezûr” kayınpeder; “amca “mam”dır
“Met” haladır; “şaş” sarıktır; anneanne nedir? O da “pîreda”dır²⁴⁰*

*Fexzi “ran” e, dirs “didan” e, şefe “lêv”
Zehri “pişt” e, surre “navik”, cewfi “nav”
“Ran” baldır; “didan” diş; “lêv” dudaktır
“Pişt” sırt; “navik” göbek; iç kısım ise “nav”dır²⁴¹*

*Hinti “genim”, şe’îr “ceh”, sultî “şilêl”, kermî “rez” e
“Xurme” ruteb, ‘înem “tîrî”, bî’ “bîfroş”, semen “buha”
“Genim” buğday; “ceh” arpa; “şilêl” yabani çavdar; “rez” bağdır
“Xurme” hurma; “tîrî” üzüm; “bîfroş” sat; fiyat ve değer “buha”dır²⁴²*

*Xemse û sîtte çî ne? Ew “pênc” û “şeş”
“Heft” in û “heşt” in ewe seb’ û seman
“Penc” sayısı beştir, “şeş” ise altıdır
“Heft” ve “heşt” sayılarıdır karşılıkları yedi ve sekizdir²⁴³*

²³⁷A.g.e., s. 159.

²³⁸ Yıldırım, *Ehmedê Xanî’nin Fikir Dünyası*, s. 31.

²³⁹A.g.e., s. 28.

²⁴⁰ Xanî, *Nûbehara Biçûkan*, s. 185.

²⁴¹A.g.e., s. 200.

²⁴²A.g.e., s. 188.

²⁴³A.g.e., s. 278.

“Zivistan” şîta ye û “havîn” e seyf
“Behar” e rebî û “payîz” e xureyf
“Zivistan” kış mevsimidir; “havîn” de yaz
“Behar” ilkbahar; sonbahar ise “payîz”²⁴⁴

Eseri dikkatle incelediğimizde içerdiği konuların gelişigüzel değil; yakından uzağa, kolaydan zora ve bilinenden bilinmeyene gibi pedagojik bir formasyonla hazırlandığını rahatlıkla görebiliriz.²⁴⁵ Ceylan’a göre *Nûbihara Biçûkan* sözlükten çok bir eğitim sisteminin temelini oluşturmak için ortaya konulmuş bir eser gibidir.²⁴⁶

Selim Temo *Nûbihara Biçûkan*’ın ilk pedagoji kitabı olduğu iddiasını şu şekilde ifade eder: “Jean-Jacques Rousseau tarafından yazılan, eğitimin doğası ve insanın doğası üzerine bir risale olan *Emile* Fransız İhtilali sırasında yeni ulusal eğitim sistemine ilham görevinde bulunmuştu. Xanî’nin *Nûbihar*’ı ise *Emile*’den 79 yıl önce yazılmıştı. Bu açıdan bakınca *Nûbihar*’ı Kürtlerin *Emilesi* olarak değil ama *Emile*’yi dünyanın *Nûbihar*’ı olarak adlandırmak daha mümkün görünmektedir.”²⁴⁷

Şakeli’ye göre Xanî, *Nûbihar*’da halkına yöneldi ve yazılarını politik düşüncelerini yaymanın bir aracı olarak kullanmak istediği izlenimi verdi. Daha sonra *Mem û Zîn*’i yazarak amacına ulaştı ve bu düşüncelerinin temellerini attı.²⁴⁸

Bu sözlük birçok açıdan bir “ilk” sayılmaktadır. Örneğin:

- Kürtçe'nin bilinen ilk sözlüğüdür,
- Kürtçe'nin bilinen ilk iki dilli sözlüğüdür,
- Kürtçe'nin bilinen ilk manzûm sözlüğüdür,
- Kürt aruz bilgisinin yer aldığı ilk eserdir,
- Kürt dili tarihinde anadille eğitim amacıyla hazırlanmış ilk eserdir.

²⁴⁴ A.g.e., s. 301.

²⁴⁵ Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, s. 31.

²⁴⁶ Faysal Ceylan, “Klasik Kürt Edebiyatının Üstadı: Ehmedê Xanî”, *Salnama Ehmedê Xanî Yıllığı 2010*, (Haz. Mehmet Gültekin vd.) İstanbul, 2011, s. 73.

²⁴⁷ Selim Temo, “Ehmedê Xanî û Ehmedê Xanî”, *Nupelda Dergisi*, Yıl: 2010, sayı: 2, s. 13.

²⁴⁸ Ferhad Şakelî, *Mem û Zîn’de Kürt Milliyetçiliği*, (çev. Ş. Süer), İstanbul, 1996, s. 32.

-Kürt dilinde çocukların eğitimi için hazırlanan ilk eserdir.²⁴⁹

2.2.2. Eqîdeya Îmanê

Kendisi de bir müderris olan Xanî, medresede okutulan dersleri ve içeriklerini gayet iyi bilmekte idi, “Nûbihara Biçûkan” gibi bu eserin de medreselerde okutulmasını istemiştir. Böylece Nûbihar ile kendi anadillerinin kelime ve terimleriyle tanışan Kürt çocuklarının “Eqîdeya Îmanê” ile de temel akaid bilgilerini yine kendi anadilleri ile öğrenmelerini hedeflemiştir. Eqîdeya Îmanê, Xanî’nin iman akide ve esaslarını Sünni-Eşari İslam anlayışı çerçevesinde ele aldığı 1687 yılında yazdığı, 70 beyitten oluşan eseridir.²⁵⁰ Eqîdeya Îmanê’de tevhid, Allahın sıfatları, kader ve hür irade, İslam mezhepleri vb. bölümler bulunmaktadır.²⁵¹

Eqîdeya Îmanê’den bazı bölümler şunlardır:

*Xwudê yîk e bê hevrê û bê heval
Ne me’zûlî ye ne mirin ne zewal*

Allah birdir; yoldaşı ve arkadaşı yoktur
Ne azledilir, ne ölür, ne eksilip yok olur²⁵²

*Ewî aferandin em û cumle xelq
Nehin xeyrê wî qet çû xaliq biheq*

Bizi ve bütün yaratıkları yaratan O’dur
O’ndan başka asla gerçek yaratıcı yoktur²⁵³

*Resûlê di wî cumle heqq in temam
Xusûsa Muhemmed ‘aleyhisselam*

Onun gönderdiği ne kadar peygamber varsa haktır hepsi
Hele özellikle Muhammed –aleyhisselam-²⁵⁴

*Xwudê nîne cewher ne cisimû ‘ered
Ne kull e ne be’ d e bizan bê xered*

Allah ne cevher, ne cisim ne de arazdır
Garazsız bil ki ne bütündür ne parçadır²⁵⁵

*Şefa’et dikin enbiya ewliya
Bî îzna Xwudê bo kesê eşqiya*

Allah’ın izniyle peygamber ve veliler
Günahkâr olanlar için şefaet ederler²⁵⁶

*Di heşrê terazî û mîzan heye
Xerabî û qencî û kêşan heye*

Mahşerde terazi ve tartı vardır
İyilik ve kötülükler tartılacaktır²⁵⁷

Xanî, bu eseriyle İslam’ın temel prensip ve kaidelerini açıklamanın yanı sıra, Kürtçeyi de geliştirdi ve onu din eğitiminde kullanılabilecek bir dile dönüştürdü ve gösterdi. Ayrıca dini konuların Kürtçe de yazılabileceği konusunda insanları ikna

²⁴⁹ Yıldırım, *Ehmedê Xanî’nin Fikir Dünyası*, s. 27-28.

²⁵⁰ İbrahim S. Işık, *Kürtler; Kişiler, Kavramlar, Kurumlar*, İstanbul, 2013, s. 206.

²⁵¹ Ehmedê Xanî, *Eqîdeya Îmanê* (analiz ve Şerh: Kadri Yıldırım), İstanbul, 2008, s. 5-6.

²⁵² Xanî, *Eqîdeya Îmanê*, s. 180.

²⁵³ A.g.e., s. 189.

²⁵⁴ A.g.e., s. 191.

²⁵⁵ A.g.e., s. 223.

²⁵⁶ A.g.e., s. 306.

²⁵⁷ A.g.e., s. 324.

ederek onlara bunun günah ya da bir kusur olmadığını da göstermiş oldu.²⁵⁸ Xanî'den önce ve sonra dahi Arapça dışındaki birçok dilde yazılan akaid kitaplarında Allah'ın sıfatları Arapça orijinal şekliyle yazılmasına karşın Xanî bu sıfatları konu ettiği beyitte Kürtçe karşılıkları ile vermekte bir sakınca görmedi.

*Xweşî, şîn û zanîn û vîn û kelim
Bihîstin digel dîtine bûn temam*

Dirilik, güç, bilmek, dilemek ve kelim
İşitmek ve görmekle beraber oldu tamam²⁵⁹

Eqîdeya Îmanê'yi önemli kılan üç özellik olduğunu belirten Yıldırım, bunları şöyle açıklar:

- Dinî bir ilim sahasında yazılmış ilk Kürtçe eserdir. Böylece Xanî *Nûbihara Biçûkan* ile dil/gramer özelliklerini geliştirdiği Kürtçeyi *Eqîdeya Îmanê* ile dinin dili yapmıştır.
- *Nûbihara Biçûkan* gibi bu eser de Kürt medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş ve baştan sona talebelere ezberletilmiştir.
- Kendisinden sonra yazılan manzûm dinî eserlere bir örnek teşkil etmiş, şekil ve içerik açısından numune olarak kabul edilmiştir.²⁶⁰

2.2.3. Dîwan

Xanî'nin yazmış olduğu şiirlerin vefatından sonra derlenerek bir araya getirilmesi ile oluşan kitabıdır. Hayatta iken bunları bir kitap haline getirmediğinden ve şiirlerinin değişik zaman ve yerlerde ortaya çıkmasından dolayı Xanî'nin *Dîwan*'ı olarak basılan eserlerde farklı sayılarda şiirler yer almaktadır. 1860-1885 yılları arasında Erzurum'da Rusya konsolosu olarak görev yapan Aleksandr Jaba'nın Kürt alimi Mele Mahmudê Beyazidî'nin yardımıyla derlediği Kürt edebiyatı çalışmalarının Jaba tarafından arşivine dahil edildiği Petersburg Genel Halk Kütüphanesindeki orijinal el yazmaları arasında Xanî'nin 25 adet şiirine rastlanmıştır.²⁶¹ Bunlar dışında da araştırmacılar tarafından tespit edilen şiirleri olmuş ve değişik baskılarda yayınlanmıştır. Gazel, kasîde, kıta, mulemma, mustezad vb. nazım türlerinde yazdığı şiirlerinin yer aldığı *Dîwan*'da bazı beyitler şöyledir:

²⁵⁸ Şakelî, *a.g.e.*, s. 36.

²⁵⁹ Xanî, *Eqîdeya Îmanê*, s. 218.

²⁶⁰ Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, s. 33.

²⁶¹ *A.g.e.*, s. 37.

*Qet gewherekî cewheriyek nîne buha ket
Bazarê cihan maye bi van Tirk û Tatan*

İncimize değer biçecek hiçbir kuyumcu yoktur
Dünya pazarları kalmıştır Türk ve Farsların elinde²⁶²

*Durdane ji dev da me dibarin dem û satan
Kes nîne bibet wan bifroşit li welatan*

Dilimizden inci daneleri dökülüyor an ve saatlerde
Ama onları götürüp satan yok ki diğer ülkelerde²⁶³

*Canî ji te ey Xanî cana ku bixwazîtin
Xa nuqte li ser danî fîlhal di mizgîn da*

Ey Xanî! Sevgili senden canını vermeni isterse eğer
“Cim”in üstüne bir nokta koyup ona müjde olarak ver²⁶⁴

*Her dinalim şev û rojan meger Eyyûb im ez
Hêstiran her vedimalim meger Ye'qûb im ez*

Gece gündüz hep inliyorum, yoksa Eyyûb muyum ben
Hep gözyaşlarımı siliyorum, yoksa Yakûb muyum ben²⁶⁵

Dîwan'da genel olarak, tasavvuf, sosyal ve siyasal konular, felsefi ve kelami konular, mecaz ve gerçek aşk, bitki ve hayvanlar âlemi, müzik vb. alanlara ait kavram ve terimlerin kullanıldığı görülmektedir. Dîwan'da Xanî'nin dört dille; Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe yazılmış “mulemma”/çok dilli denilen bir şiiri de yer almaktadır.

*Fate 'umrî fî hewake ya hebîbî kulle hal
Ah û nalim hemdemem şod der fîraqet mah û sal
Ger benim kanım dilersen çoktan olmuştur helal
Mest û serxwoş im ji îşqê min nema 'eqî û kemal*

Ey sevgilim! Senin aşkın ile geçti ömrümden bütün anlar
Senin ayrılığınla geçen ay ve yıllarda yoldaşım oldu acılar
Eğer dileğin kanım ise o kan çoktan beridir sana olmuş helal
Aşk elinden sarhoş ve mestim, kalmadı bende akıl ve kemal²⁶⁶

²⁶² Ehmedê Xanî, *Dîwan*, (çeviri ve analiz: Kadri Yıldırım), İstanbul, 2014, s. 120.

²⁶³ Xanî, *Dîwan*, s. 120.

²⁶⁴ A.g.e., s. 144.

²⁶⁵ A.g.e., s. 156.

²⁶⁶ A.g.e., s. 236.

2.2.4. Mem û Zîn

Xanî, Kürt gerçeği de dâhil olmak üzere sosyal, siyasal, dinî, kültürel, felsefî ve tasavvufî düşüncelerinin bir bileşkesini oluşturan 2656²⁶⁷ beyitlik bu eserini 1695 yılında tamamlamıştır. Eser adını 1393²⁶⁸ yılında Cizre’de yaşanmış bir aşk hikâyesinin erkek kahramanı olan “Mem” ile onun sevgilisi olan “Zîn”in adlarından almaktadır.²⁶⁹ Xanî, halk arasında hayli tanınan ve şifâhi olarak anlatılan *Memê Alan* destânını *Mem û Zîn* adıyla bir takım ekleme ve çıkarmalarla güncellemiştir. Bu destan, milâttan önce de halk arasında söylenen ve mitolojik bir husûsiyet taşıyan bir anlatıydı. Xanî bunu kendi çağına taşımış, çağdaş ve modern bir üslupla ölümsüzleştirmiştir.²⁷⁰

Edebi bir terim olarak mesnevi, sözlükte “ikişer ikişer” anlamındaki mesnâ kelimesinin nisbet eki almış biçimi²⁷¹ ve her beyti kendi arasında kafiyeli nazım şekli olarak tanımlanır ve bu türde birçok edeb eser kaleme alınmıştır. Xanî’nin *Mem û Zîn* eseri de mesnevi türünde yazılmış bir eserdir. İstisnaları olmakla birlikte mesneviler giriş, konu ve sonuç/bitiş denilen üç bölümden oluşur. Bu bölümler de kendi içerisinde farklı başlıklar altında alt bölümlere ayrılır. Mesnevilerin giriş bölümlerinde besmele, tahmid, tevhid, münacat, na’t, mi’rac, methiye, sebeb-i te’lif vb. konular yer alır. Şimdi Xanî’nin mesnevisi olan *Mem û Zîn*’in her bölümünden bazı kısımlara kısaca bakalım.

²⁶⁷ Mem û Zîn’deki beyit sayıları eseri derleyen ve çeviren araştırmacılar tarafından farklılık arz etmektedir. Burdaki sayı Kadri Yıldırım ve Abdullah Yaşın’a ait olup, İbrahim S. Işık 2633, M Said Ramazan El Butî ve Selim Temo 2657 sayısını vermektedirler.

²⁶⁸ Buradaki tarih M. Said Ramazan El- Bûtî’nin verdiği tarihtir, Araştırmacı yazar Abdullah Yaşın ise olayın gerçekleşme tarihi olarak 1450 yılını verir.

²⁶⁹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 42.

²⁷⁰ Mehmet Emin Bozarslan, *Mem û Zîn*, (sunuş yazısı), İstanbul, 1968, s. 11.

²⁷¹ Mustafa Çiçekler, “Mesnevi,” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2004, cilt. 29, s. 320.

Giriş:

Besmele ve Tevhid: Mesnevîlerin başında yer alan bu kısımda yazar/lar her işe olduğu gibi eserlerine de besmele ve Allah'ı birleyerek başlar. *Mem û Zîn*'de besmele ve tevhid kısmı 36 beyitten oluşmaktadır.

*Sernameê name namê Ellah
Bê namê wî natemam e wellah*

Kitabın başlangıcında Allah'ın adı anılır
Vallahi onun adı yoksa kitap eksik kalır²⁷²

*Bê neqşê te neqşê xame xam e
Bê namê te name natemam e*

Nakşın olmazsa kalemin nakşı kalır ham
Adın olmazsa yazılan kitap olmaz tamam²⁷³

Mûnacet: Allah'a yakarış, onu yüceltme anlamlarına gelen mûnacet ile ilgili kısmı *Mem û Zîn*'de 56 beyitten oluşmaktadır.

*Ey şukrê te cewhera zebanî!
Wey zikrê te seyqela cenanî!*

Ey Allahım! Senin şükürün dilin “elmas”ıdır
Ey Allahım! Senin zikrin kalbin “cila”sıdır²⁷⁴

*Ey wahidê bê şerîk û yekta!
Wey wahidê bê şerîk û hemta!*

Ey hiçbir ortağı olmayan, biricik ve tek olan!
Ve ey bir olan, ne ortağı ne benzeri bulunan!²⁷⁵

Naat: Sözlük anlamı övmek ve nitelemek olan na't, edebî bir terim olarak Hz. Peygamber'i övmek amacıyla yazılan şiirlere denir.²⁷⁶ *Mem û Zîn*'in 68 beyitten oluşan 4. bölümü na'ta ayrılmıştır. Bu bölümün bazı beyitleri şöyledir:

*Ewwel birqî ji husnê sermed
Nûrek bûye me'neya Muhemmed*

İlk önce ebedî güzellikten bir nur parladı
Muhammed ondan yaratılıp anlamlandı²⁷⁷

*Hêja ne zemîn ne ev sema bû
Ew serwerê cumle enbiya bû*

Onun nuru varken ne yer ne de gök vardı
Daha o an tüm peygamberler için serdardı²⁷⁸

Sebebi Telif: Mesnevîlerin “eserin ithafı” kısmında mesnevî yazarı mesenevîsini kime hediye ettiğini söyler ve onu sanat dolu ifadelerle över. Ama *Mem û Zîn*'de bu bölüm için seçilen başlığın öbür mesnevîlerin başlıklarından farklıdır ve bu da oldukça dikkat çekicidir. Zira bu bölümde eserin ithaf edildiği bir kişinin adı geçmiyor. Belirli bir kişiyi övmek yerine Kürtlerin övüldüğü bu 5. bölümün başlığı şöyledir:

²⁷² Xanî, *Mem û Zîn*, s. 127.

²⁷³ A.g.e., s. 127.

²⁷⁴ A.g.e., s. 131.

²⁷⁵ A.g.e., s. 131.

²⁷⁶ Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, s. 46.

²⁷⁷ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 140.

²⁷⁸ A.g.e., s. 140.

“Îş’ara medîheta tewaifê di Kurdan e bi şeca’et û xîretê îzhara bedbextî û bêtalî’iya wan e digel hinde semahet û hemîyyetê”

Cesur ve gayretli Kürt topluluklarını açıkça övme bunca cömertliklerine ve milli onurlarına rağmen bu toplulukların ne kadar bahtsız olduklarını ve şanssız yaşadıklarını açık bir şekilde dile getirme.²⁷⁹

46 beyitten oluşmaktadır. Bu kısım ilerleyen bölümlerde detaylıca inceleneceğinden burada ithaf ile ilgili iki beyitle yetiniyoruz.

*Ew xetm e jibo qebîlê ekrad
Wan dane bi şîrê hîmmetê dad*

Kürt kabilelerinin mührüdür tüm bunlar
Onlar gayret kılıcıyla adaleti sağlamışlar

*Hindî ji şeca’etê xeyûr in
Ew çend ji minnetê nefûr in*

Kürtler cesaretle ne kadar gayretli oldukları kadar
Minnet çekmekten o denli nefret ederler²⁸⁰

Konu: *Mem û Zîn*’de konu olarak adlandırılan bölüm *Mem ve Zîn* arasındaki aşkın anlatıldığı esas bölümdür. Oldukça uzun bir anlatımın yer aldığı bölüm 53 kısımdan oluşmaktadır.

*Sazê dilê kul bi zîr û bem bit
Sazendeê işqê Zîn û Mem bit*

Yaralı kalbin sazı pest ve tiz sesler çıkarsın
Aşk hikâyesinin sazcısı Zîn ve Mem olsun²⁸¹

*Roja ku dibûye Îdê Newrûz
Te’zîmî jibo dema dilefrûz*

Geldiği gün Newroz adı verilen bayram yine
Saygı göstermek için gönül aydınlatıcı o güne:²⁸²

*Mem puxteîşqê bû tamamî
Gotî ku: “Bira meger tu xam î*

Mem aşkın elinden yanmıştı tamamen
Dedi: “Kardeş, meğer hala hamsın sen²⁸³

*Leyla tu wî ez jî bo te Mecnûn
Gulgûn ji te ra sirîşkê pîrxwûn*

Sen Leyla’sın ben senin için Mecnûn’um
Senin için gül rengi kanlı yaş döküyorum²⁸⁴

*Xweş ‘eyş kirin bi işqê Wellah
Xweş pêkve mirin teberekellah*

Vallahi aşk adına güzel yaşam sürdüler
Allah kutlu etsin! Birlikte hoşça öldüler²⁸⁵

Sonuç: *Mem û Zîn*’de sonuç bölümü 58 beyitten oluşan son yani 60. kısımdır.

*Ey xame te jî gelek dirêj kir
Ev name bes e te pîr qirêj kir*

Yeter ey kalem! Sen artık çok uzattın
Yeter bu kitabı bu kadar çok karaladın!²⁸⁶

²⁷⁹A.g.e., s. 151.

²⁸⁰A.g.e., s. 155.

²⁸¹A.g.e., s. 167.

²⁸²A.g.e., s. 187.

²⁸³A.g.e., s. 202.

²⁸⁴A.g.e., s. 331.

²⁸⁵A.g.e., s. 392.

*Ewwel ku te da ji işqê metle’
Axir bide wî tu husnê meqte’*

Başlangıçta verdin ona aşk ile başlayışı
Sonunda ver ona iyi bir şekilde kapanışı²⁸⁷

Mem û Zîn’i yazmaktaki amacını, eserin farklı yerlerinde defaten dile getirmiş olan Xanî, özetle şunları söyler: Kendi diliyle yazmak, Kürtlerin de bir kitabının olmasını temenni etmesi, Kürtlerin mecazi ve hakiki aşktan yoksun olduğu iddialarını çürütmek, okuru az olan ve hamisi olmayan Kürtçeye dikkat çekmek, Kürtlerin siyasal ve toplumsal hayatta karşılaştığı sorunlara dikkat çekmek ve çözüm önerileri sunmak.

Xanî, *Mem û Zîn*’i yazarken Kürt dilini diğer doğu dilleriyle, özellikle klasik edebiyat başyapıtlarında kullanılan Arapça ve Farsçayla aynı düzeye çıkardı. *Mem û Zîn*’de klasik doğu şiirinin bütün standart ölçütleri ile estetik değerlerini kullandı ve başarılı bir biçimde onları Kürtçeye uyarladı. Xanî’nin genel Doğu geleneği çerçevesinde meydana getirdiği *Mem û Zîn*, bu çerçevede şiirsel destanlar meydana getiren diğer büyük şairleri taklit eden klasik bir gelenekten çok daha öteye Kürtlerin de o büyük şairlerin yazdıkları destanlar kadar ünlü bir destanının olduğunu ispatlamaya yönelik de bir çabadır.²⁸⁸ *Mem û Zîn*’in dili, cümle yapısı ve grameri dönemin aynı türden eserleriyle karşılaştırıldığında başka dillerden çok az etkilendiği görülmektedir. Xanî Kürtçenin, edebiyat başyapıtlarını yazarken ve duyguları ifade ederken kullanılabilecek bir dil olduğunu gösterdi.²⁸⁹ *Mem û Zîn*’de mecaz/istiare/metafor sistem veya alegori, simge/rumuz/sembol olabildiğince yetkin biçimde kullanılmıştır. Mesnevi nazım biçimiyle eser; tasavvuf, aşk, din, ahlak, didaktik, epik ve lirik gibi edebiyatta işlenen konuların tümüne değinmiştir.²⁹⁰ Bunların yanında Bulut, Xanî’nin sanat anlayışı bağlamında sanat için sanat’ı değil, toplum için sanatı benimsediğini, bunu da eserini toplumsal ve siyasal konularda halkının bilinçlendirmek için ortaya koyduğunu ifade eder.²⁹¹

²⁸⁶ A.g.e., s. 418.

²⁸⁷ A.g.e., s. 422.

²⁸⁸ Resûl, a.g.e., s. 424.

²⁸⁹ Şakelî, a.g.e., s. 38.

²⁹⁰ Yavuz Delal, *Bir İslam Âlimi Olarak Ehmedê Xanî ve Kurdî Muradının Kur’anî Dayanakları*, İstanbul, 2011, s. 78.

²⁹¹ Bulut, a.g.e., s. 130.

Mem û Zîn'in *Memê Alan* efsanesini temel alan bir eser olduğu genel kabul gören bir yaklaşımdır. Kürtler arasında çok yaygın olan ve nesilden nesile aktarılan *Memê Alan* efsanesi Xanî'den önce de Kürt edebiyatında zikredilen, şiirlere konu olan bir efsanedir. Eli Heriri (1009-1080) ve Melayê Cizîrî (1570-1640) şiirlerinde şu şekilde anmaktadır Mem ve Zîn'i:

Mem û Zîn her du yek tayê
Siya zulfê kırım tala

Mem ve Zîn ikilisi ancak bize eşdeğer
Beni talan etti sendeki o siyah zülfler²⁹²

Mûyek ez ji te nadim bi sed Zîn û Şîrînan
Çi dibit ger tu hesabkî min bi Ferhad û Memê

Senin saçının bir tek telini yüz Zîn ve Şîrin'e değişmem
Ne olur sen de saysan beni bir Mem ya da Ferhad²⁹³

Xanî ise eseri *Mem û Zîn*'in bir kopya ve taklit olmadığını, kendi emeği ve onun için çektiği ızdıraqları ısrarla vurgular.²⁹⁴ Eserin aşağıda alıntılanan ve daha birçok yerinde Mem ve Zîn'den haberdar olduğunu açıkça dile getirir.

Nexmê we ji perdeê derînim
Zînê û Memê ji nû vejînim

Nağmeleri öyle bir çıkarayım ki perdeden
Zîn ve Mem'i canlandırayım ben yeniden²⁹⁵

Meşhûri bikim bi tarz û uslûb
Mumtazî bibin muhibb û mehbûb

Meşhur edeyim onları yeni tarz ve üslupla
Seven ile sevilenler belli olsunlar onunla²⁹⁶

Hindek ji fesaneê di Bohtan
Hindek di behanehên di buhtan

Bir kısmı Botan'da anlatılan efsanelerdir
Bazıları fikrimin vesilesi asılsız şeylerdir²⁹⁷

Resûl, bu durumu şöyle açıklar: Kahramanları aynı olmasına karşın Xanî'nin yeni esere yüklediği misyon ve rol, *Memê Alan*'ın salt bir aşk efsanesi iken *Mem û Zîn*'in bunu aşarak çok daha fazla konuyu içermesi onun orijinalliğinin delilidir.²⁹⁸ Eserin satır aralarında, Resûl'u doğrulayan çokça beyte rastlamak mümkün.

Mem û Zîn ile ilgili farklı okuma ve yorumlama biçimleri olduğunu belirtmemiz lazım. Araştırmacıların bir kısmı *Mem û Zîn*'i sadece bir aşk hikâyesi

²⁹² Eli Heriri'den akt. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 42.

²⁹³ Melayê Cizîriden akt. Resûl, *a.g.e.*, s. 60.

²⁹⁴ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 157.

²⁹⁵ *A.g.e.*, s. 167.

²⁹⁶ *A.g.e.*, s. 167.

²⁹⁷ *A.g.e.*, s. 404.

²⁹⁸ Resûl, *a.g.e.*, s. 60.

olarak görme eğilimindedir. Turgut Karabey, ilgili çalışmasında²⁹⁹ *Mem û Zîn*'de Kürt kimliği vurgularına şüphe ile bakar ve bunların Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıktığı ilk dönemde, 1919 yılında Müküslü Hamza tarafından hazırlanan *Mem û Zîn* baskısında rastlandığını ima eder. Yine Namık Açıkgoz de çalışmasında esere yüklenen Kürtlük anlamının zorlama olduğu iddiasındadır.³⁰⁰ Benzer bir duruma Ali Tenik de işaret etmekte³⁰¹ ve Xanî'nin milliyetçilikle anılmasına karşı çıkmaktadır.

Araştırmacıların önemli bir kısmı da bu eserin bir aşk hikâyesini konu edinmekle birlikte aynı zamanda Xanî'nin siyasi ve toplumsal meseleleri içeren önemli bir eseri olarak da görür. Eserin girişinde Xanî'nin derdini açıklamak için bu hikâyeyi bahane ettiğini söylemesi³⁰² bir aşk hikâyesi üzerinden siyasi ve toplumsal meselelere yöneleceğinin önemli bir işareti olarak görülmektedir. İzzeddin Mustafa Resûl bu konuda Xanî'nin *Mem û Zîn*'i bir şairin naklettiği bir aşk hikâyesinden öte bir fikir kitabıdır³⁰³ diyerek eserin sadece bir aşk hikâyesi olarak görülmesine karşı çıkar. Resûl başka bir yerde şunları ifade eder:

Mem û Zîn'in yazımı salt bir şiirsel destanın yazımı ya da halk arasında tekrarlanagelen ve kökü eskilere dayanan bir aşk hikâyesinin şairane bir tarzda yazımı değildir. Bilakis şair belli bir hedef için yazdığı kitabında mensup olduğu Kürt ulusunun gerçek durumunu, özelliklerini ve değerlerini göstermeyi amaç edinmiş ve dünyaya Kürtlerin tarihsel derinliklere sahip uluslardan biri olduğunu açıklayarak onların Fars ve Osmanlı egemenliklerinden kurtulmaya hakları olduğunu söyleyerek bu davasında oldukça şeffaf davranır.³⁰⁴

Ferhad Şakeli bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade eder: “Xanî'nin *Mem û Zîn*'i yalnızca bir erkekle kadının arasında yaşanan tutkulu bir aşk öyküsü değildir; çok güzel yazılmış bütün dizelere ve estetik ayrıntılara ek olarak Xanî, destanı ayrıca kusursuz bir şekilde, düşünce, hayal, umut ve öğretilerini içerecek bir çerçeveye dönüştürmüştür.”³⁰⁵

Eserin farklı şekillerde yorumlanmasını bir yaklaşım biçimi olarak kabul edersek bu yaklaşımlar kendini metnin değişik yerlerindeki yorum farklılıklarında açığa vurmaktadır. Aşağıda verilen beyitte, Mem Cizre beyinin huzuruna çıkmayı

²⁹⁹ Karabey, *a.g.m.*, s. 64.

³⁰⁰ Namık Açıkgoz, “Mem u Zin İdeolojik Bir Metin midir?” *Salnama Ehmedê Xanî Yıllığı 2010*, İstanbul, 2011, s. 198 .

³⁰¹ Tenik, *a.g.m.*, s. 361.

³⁰² Xanî, *Mem û Zîn*, s. 167.

³⁰³ Resûl, *a.g.e.*, s. 8.

³⁰⁴ *A.g.e.*, s. 9.

³⁰⁵ Şakelî, *a.g.e.*, s. 38.

reddetmektedir. Metni siyasal politik bir yaklaşımla yorumlayanlar bu beyitten kendi devletini kurmamış, bağımsızlığını elde etmemiş ve daha önce Xanî'nin “ayıp” olarak gördüğü bu davranışı sergileyen beyleri yerdiğini, aslında onların bey değil başkalarının (Osmanlı ve Farsların) kölesi olduğunu iddia etmektedirler.³⁰⁶

*Ez naçime hezreta tu mîran
Ez nabime bendeê esîran*

Ben hiçbir beyin huzuruna da varmam
Kendileri esir olan kişilere köle olmam³⁰⁷

Yukarıdaki beyitten çıkarılan farklı anlamlar araştırmacı ve okurların esere yaklaşım biçimi ile doğrudan alakalıdır. Benzer şekilde Yavuz Delal de eserin salt bir aşk mesnevisi olarak görülemeyeceğini ifade eder. Ona göre Mem Kürdistan, Zîn ise özgürlüktür, dolayısıyla Mem ve Zîn arasındaki aşkı Kürdistan'ın bağımsızlığa ulaşması olarak yorumlamaktadır.³⁰⁸ Hassanpour ise benzer şekilde şunları dile getirir: “Xanî'nin anlatısında, Mem ve Zîn açıkça, Osmanlı ve İran devletleri tarafından paylaşılan, bölünmüş Kürdistan'ın iki parçasını temsil eder. Mem ve Zîn'in kavuşmalarının önündeki en önemli engel olan Bekir/Beko, Xanî'nin, Kürtlerin bağımsızlıklarını kazanamamalarının en önemli nedeni olarak gördüğü Kürt beylerinin anlaşılamamalarının ve parçalanmışlıklarının kişileştirilmesidir.”³⁰⁹ Yine araştırmacı Faik Bulut ise 1991 yılında filme çekilen *Mem û Zîn*'in sadece bir aşk hikâyesi etrafında şekillenmesine, eserin sosyal ve siyasal yönünün göz ardı edilmesine tepki göstererek film yapımından ayrıldığını dile getirir.³¹⁰ Kürt milliyetçiliği üzerine yapılan çalışmaların tamamına yakınının *Mem û Zîn*'i politik bir okumaya tabi tutarak bu eser üzerinden Kürt milliyetçiliğinin izini sürmeleri bu yaklaşımı doğrular niteliktedir. Remezan Alan ise bu konuda şu tespitleri paylaşır: Alan'a göre, *Mem û Zîn*'de Kürt milliyetçiliğine kaynak teşkil eden kısımlar mevcuttur, lakin bu düşüncenin kendisi modern bir olgudur. Yukarda sayılan ve *Mem û Zîn*'de milliyetçi ve politik bir söylemin olmadığını savunan kişilere Bruinessen ve Valî'yi de ekler. Eserin Kürt milliyetçiliğinin ilk örneği, Xanî'nin de ilk önderi

³⁰⁶ Kenan Bozkurt, Emrah Işık, “Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'inden Hareketle Kürtlerin Devletleşememe Nedenleri”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, Bingöl, 2013, s. 530.

³⁰⁷ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 376.

³⁰⁸ Delal, *a.g.e.*, s. 33.

³⁰⁹ Hassanpour, *a.g.m.*, s. 154.

³¹⁰ Bulut, *a.g.e.*, s. 21.

olduğunu iddia eden isimler olarak da yukarıdakilere ek olarak daha birçok isim sayar.³¹¹

Kurdoyev'e göre Xanî'nin *Mem û Zîn* adlı destanı Kürtlerin ulusal destanıdır. Ona göre kuşkuya yer bırakmayacak şekilde şu söylenebilir ki, büyük küçük bütün Kürtler *Mem û Zîn* ya da *Memê Alan* destanını iyi bilirler ve severler. Şarkıcılar *Mem û Zîn*'i seslendirdiklerinde ya da hikâyeciler onu aktardıklarında Kürtler bütün duygu ve benlikleriyle onları dinlerler. Kürtler bu destanı severler, ona değer verirler ve onun adıyla iftihar ederler. Bu eserde Xanî, isyankâr, esir ve yoksul halkının hayatını bize gerçek bir şekilde gösterir.³¹² Kürt edebiyatında Xanî kadar önemsenen ve değer verilen başka bir şair göremiyoruz.³¹³ İranlılar için Firdevsi ne ifade ediyorsa Xanî de Kürtler için aynı şeyi ifade eder.³¹⁴ Jwaideh'in bu sözünü Rus yazar Orbeli benzer şekilde şöyle ifade eder: Bir şairin ve yazarın kendi ulusuna yakın olmasından ve kitlelerle irtibat içinde olmasından söz ettiğimizde doğal olarak üç şairin adını anmamız gerekir: İranlı Firdevsi, Gürcü Rostavelli ve Kürt Ehmedê Xanî.³¹⁵

Xanî'nin 1695 yılında yazmasından bu yana *Mem û Zîn* eserinin basım serüveni oldukça ilginçtir. Bu serüven bize *Mem û Zîn*'in başta Kürtler olmak üzere diğer halkaların da bu esere olan ilgisini göstermektedir. Osmânî şâirlerinden Ahmet Fâik, 1730 yılında *Mem û Zîn* mesnevîsini aynı vezinle takriben 1056 beyit hâlinde Osmanlı Türkçesine çevirmiştir.³¹⁶ 18. yüzyılda bölgede görev yapan Rus diplomatların Kürt âlimi Mele Mahmud Bayezidî'nin de yardımıyla topladığı/derlediği, Kürt tarihi ve edebiyatına dair el yazmalarının 1860 yılında Aleksandr Jaba tarafından basılması³¹⁷ ile bir kısmı basılmış olan *Mem û Zîn*, bu tarihten sonra birçok kişi tarafından farklı dillerde onlarca baskısı gerçekleşti. *Mem û Zîn* mesnevîsinin, İstanbul'da, ilk defa 1335/1919'da Kürt Tamîm-i Ma'ârif ve Neşriyât Cemiyeti tarafından Müküslü Hamza Bey tarafından ve eski harflerle

³¹¹ Remezan Alan, *Bendname*, İstanbul, 2013, s. 23.

³¹² Kurdoyev'den akt. Resûl, *a.g.e.*, s. 29.

³¹³ Resûl, *a.g.e.*, s. 26.

³¹⁴ Jwaideh, *a.g.e.*, s. 63.

³¹⁵ Orbeli'den akt. Qanatê Kurdo, *Tarîxa Edebiyata Kurdî*, Diyarbakır, 2010, s. 141.

³¹⁶ Abdurrahman Adak, "Di Serdema Osmaniyan De Li Pey Rêça Ehmedê Xanî; Sê Mem û Zînên Bi Tirkî," *Salnama Ehmedê Xanî 2012*, (haz. Mehmet Gültekin vd.) İstanbul, 2013, s. 47.

³¹⁷ Kurdo, *a.g.e.*, s. 139.

bastırılmıştır.³¹⁸ İran, Irak ve Suriye’de yaşayan Kürtler tarafından da birçok baskısı yapılmış olan eser modern Türkçeye ilk olarak 1968 yılında M. Emin Bozarslan tarafından çevrildi. Araştırmacı yazar Selim Temo’ya göre Türkçeye on iki kez çevrilmiş olan eser³¹⁹ Kürtçenin farklı lehçelerine de onlarca kez çeviri, şerh ve tefsirleri ile birlikte yayınlanmıştır. 2010 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından da Türkçe baskısı yapılan eserin farklı araştırmacılar tarafından yeni baskıları yapılmaktadır.

2.4. Ehmedê Xanî’nin Fikirlerinin Oluşmasında Dönemin Sosyolojik ve Siyasal Yapısı

Xanî’nin yaşadığı dönemi tarihsel bir bütünlük içerisinde ele almak gerekirse bu tarihin başlangıç noktası olarak Kürt mirleri ve Osmanlı devleti arasında 1514 yılında imzalanan anlaşmadan başlamak gerekir. 16. yüzyılın başında Şah İsmail tarafından kurulan ve mezhep olarak on iki imam/Şiiliğin benimsendiği Safevi devleti kuruldu. Çok kısa bir sürede geniş bir coğrafyaya hâkim olan Şah İsmail ve Safeviler, hâkimiyetlerine aldıkları şehir ve bölgelerde kendi yöneticilerini atayıp, dini düşüncelerini halka dayatıyorlardı.³²⁰ Safevilerin bu hızlı yayılması karşısında bir grup Kürt miri bağılıklarını bildirmek üzere Tebriz’e Şah İsmail’in sarayına gitti. Şah ise bu Kürt beylerinin büyük çoğunluğunu zindana attı.³²¹ Akabinde bütün Kürdistan topraklarının Safevi devletine katılması, Kürt mirlerinin yerine yeni yöneticilerin atanması mezhep farkı vb. nedenler Kürtlerin Osmanlı ile yakınlaşmasına neden oldu.

Doğu Anadolu ve Batı İran’da Şiilerin Sünni Osmanlılara ve bu arada Kürtlere karşı yayılmacı anlayışları³²² çıkış yolu arayan Kürtler ile Doğu sınırlarını sağlama almak isteyen Osmanlı Devletini yakınlaştırdı. Safevi yayılma korkusu bir anlamda Kürtlerin kaderini belirledi.³²³ 1514 Çaldıran savaşında Kürtler Osmanlı devletinin yanında Safevilere karşı savaştılar. Bu savaş Osmanlı Devletinin zaferi ile

³¹⁸ Karabey, *a.g.m.*, s. 62.

³¹⁹ Ehmedê Xanî, *Mem ile Zîn* (Çev. Selim Temo), İstanbul, 2016, s. 9 Sunuş yazısı.

³²⁰ Murad Ciwan, *Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Safeviler ve Kürtler*, İstanbul, 2015, s. 152.

³²¹ Şakir Epözdemir, *Büyük Diplomat İdris-i Bitlisi ve Kürt Meselesi*, Ankara, 2011, s. 28.

³²² Naci Kutlay, *Osmanlı’dan Günümüze Kürtler*, Ankara, 2014, s. 37.

³²³ *A.g.e.*, s. 37.

sonuçlanınca Kürtler kısmen rahatladılar. Kürt beyleri ünlü bilgin ve devlet adamı İdris-i Bitlisi'den (1452-1520) yardım istediler.

Merkezi Diyarbakır olan Akkoyunlu devletinin sultanı uzun Hasan'ın kâtipliğini yapan Mevlana Şeyh Hüsameddin'in oğlu olan İdris-i Bitlisi babasının görevi dolayısıyla birçok devlet ve ilim adamı ile iyi ilişkiler geliştirmiş olan bir devlet adamıydı. Uzun Hasan'ın vefatı sonrası yerine geçen Sultan Yakup'un özel kâtibi olarak sarayında çalışmıştır.³²⁴ Şah İsmail'in Akkoyunlu devletini yıkmasıyla, önce Mekke ve Medine'ye oradan da İstanbul'a geçip Osmanlı sarayında Sultan 2. Beyazıt'ın maiyetine girmiştir.³²⁵ Etkili bir şeyh ailesinden olan İdris-i Bitlisi'nin başarılı diplomatik çabaları sayesinde Osmanlı sultanı ile Kürt emirlikleri arasında bir antlaşmaya varıldı.³²⁶ Bu antlaşmaya göre Kürt emirlikleri Osmanlı devletine bağlılığı kabul ediyor, ancak bunun ötesinde tüm hükümlerlik haklarını koruyorlardı.³²⁷

1514 yılında Amasya'da Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim ile Kürt Mirleri arasında imzalanan anlaşma Kürtlerin tarihindeki dönüm noktalarından biridir. Bu anlaşma Kürtlerin bir devlet ile vardıkları ilk anlaşmadır. Anlaşma sonrası Kürtler, Kürt mirlikleri, İdris-i Bitlisi'nin çabaları ve Osmanlı Devletinin de yardımı ile kendi topraklarında, Safevi devleti egemenliğinde kalan diğer bölgeleri de tekrar ele geçirdiler.³²⁸ Anlaşmanın bazı maddeleri şunlardır:

- Kürt ümera ve idarecileri idarelerine atadan kalma miras haklarını kullanacaklardır.
- Kürtler, Osmanlı Devletinin yaptığı savaşlara katılarak askeri destek vereceklerdir.
- Kürt beylikleri Osmanlı devletine her yıl belli oranda vergi vereceklerdir.

³²⁴ Epözdemir, *a.g.e.*, s. 11-12.

³²⁵ *A.g.e.*, s. 12.

³²⁶ RemziPêşeng, *Dördüncü Bakış; Kürt Milliyetçiliği'nin Altyapı Analizi 1*, İstanbul, 2011, s. 193

³²⁷ *A.g.e.*, s. 16-17.

³²⁸ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, (çev. Vahdettin İnce vd.), İstanbul, 2015, s. 163-164.

- Osmanlı Devleti dış tehditlere karşı Kürt beyliklerini himaye edecektir.³²⁹

Osmanlı bölgeye hâkim olduğunda, yüzyıllardır devam eden emirlik sistemini kendi merkeziyetçi yapılanmasına eklemleyecek bir ara yönetim şeklini uyguladı. Mirliklerin önemli bir kısmını Diyarbakir eyaletine bağladı. Ancak uygulanan sistem klasik sancak sisteminden farklıydı. Diyarbakir eyaleti klasik Osmanlı sancakları yanında, yurtluk-ocaklık sistemiyle idare olunan Ekrad sancakları ve hükümet sistemiyle idare olunan Kürt emirliklerinden oluşturuldu.³³⁰

Kürt beyliklerinin bu özerklikleri inişli çıkışlı bir seyir izleyerek on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar devam etti.³³¹ Safevilerin Çaldıran yenilgisi sonrası Osmanlı ve Safevi çatışmaları yer yer devam etti. Xanî'nin yaşadığı 17. yüzyıl, Kürt toprakları üzerinde İran ve Osmanlı devletleri arasındaki mücadelelerin kızışmaya devam ettiği bir yüzyıl olmuştur. Bu devletler birbirlerine karşı her saldırıya geçtiklerinde Kürt topraklarını ve beyliklerini bir köprü olarak kullanmışlardır. Böyle olunca da doğal olarak bu savaşlarda en büyük zararı Kürtler görmüşlerdir.³³²

Xanî'nin yaşadığı dönem, Kürtlerin yüzyıllardır elde ettiği yarı bağımsız statünün yavaş yavaş aşındığı ve Kürtlerin iki ülke arasında bölünerek büyük trajediler yaşadığı bir dönem olmuştur.³³³ Jwaideh'e göre Kürtlerin bu yarı bağımsız statüleri 1650 yılından sonra Kürtler aleyhine değişti ve nihayetinde 19. yüzyılın ortalarında tamamen ortadan kalktı.³³⁴ 1639 yılında Osmanlı Devleti ve Safeviler arasında imzalanan Kasr'ı Şirin antlaşması yaklaşık olarak 300 yıl yürürlükte kaldı. Bu antlaşma, Kürt coğrafyasını, Kürtlerin ekonomik ve politik yaşamını derinden

³²⁹ Sadî Osman Herûfî, "Osmanlılar Döneminde Kürtler" (çev. Hüseyin Güneş), *Kürtler*, (ed. Adnan Demircan), İstanbul, 2015, s. 338.

³³⁰ İbrahim Özcoşar, "Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey", *Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempoiumu*, 2012, s. 101.

³³¹ Özoğlu, *a.g.e.*, s. 99.

³³² Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, s. 25.

³³³ Bozkurt ve Işık, *a.g.m.*, s. 524.

³³⁴ Jwaideh, *a.g.e.*, s. 50.

etkileyen ilk uluslar arası sınırı çiziyordu.³³⁵ Bu durum Xanî'nin doğumundan kısa süre öncesine tekabül eder, onu derinden etkiler,³³⁶ şiirlerine de konu ettiği bu olay için Kürtlerin söz konusu devletlerin sınır boylarında bir set görevi gördüğünü, her savaş başladığında ise Kürtlerin kana bulandığını şu dizelerle ifade eder:

*Ev qulzumê Rom û behrê Tacik
Gava ku dikin xurûc û tehrîk*

Kızıldenizi andıran şu Rom ve Acemler
Ne zaman ortaya çıkıp hareket etseler

*Kurmanc dibin bi xwûnê mulettex
Wan jêk ve dikin mîsalê berzex*

Kürtler her seferinde kana bulanıyorlar
Berzah misali birbirlerinden ayırıyorlar³³⁷

Mir Şerefhan ve Evliya Çelebinin eserlerinde yaptıkları Kürdistan tasvirleri, Kürt coğrafyasında savaş ve çatışmaların olmadığı ya da az olduğu dönemlerde kültürel, edebi, siyasi ve toplumsal hayatın ulaştığı gelişmişliği göstermesi açısından önemlidir. Detaylı tasvirlerin yer aldığı her iki eserde de Kürdistan'da bu dönemlerde ayakta olan, yeni kurulan mimari yapılar, beylerin kütüphanelerindeki el yazması eser sayıları, cami, hamam, çarşı vb. yapılar³³⁸ ile Kürt edebiyatının seçkin eserlerinin bu dönemlerde verilmesi bu görüşü doğrular mahiyettedir. Hassanpour da Kürtçenin edebi kullanımının, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Kürt siyasi gücünün yükselişe geçmesiyle aynı zamana denk geldiğini iddiasındadır.³³⁹ Bu dönem savaş ve çatışmaların görece az olduğu bir dönemdir. Kendisinden öce Kürtlerin yaşadıkları coğrafyada yaşanan bu olumlu gelişmeler ve akabinde kendi çağında Kürtlerin karşı karşıya kaldığı olay ve trajediler şüphesiz Xanî'yi bir karşılaştırma yapmasına ve nedenleri üzerinde durmasına sebep olmuştur. Bulut'a göre de Xanî'den önceki yüzyıl Kürdistan'ın ekonomik bir canlılık içinde olduğu dönemdir.³⁴⁰

Hassanpour'un Kürdistan'ın ilk bölünmesi olarak adlandırdığı Kasr'ı Şirin antlaşması Kürtler arasında yabancı egemenliğinin yol açtığı devasa tahribat ve zulüm; sadakatlerin esasen aileye, aşirete ve doğdukları yere gösterildiği feodal

³³⁵ Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil*, (çev. İbrahim Bingöl, Cemil Gündoğan), İstanbul, 1997, s. 125.

³³⁶ Nihat Gültekin, "Xanî Baba'nın Mem û Zîn'i", *Salnama Ehmedê Xanî Yıllığı 2010*, (haz. Mehmet Gültekin vd.) İstanbul, 2011, s. 125.

³³⁷ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 155.

³³⁸ Evliya Çelebi'den akt. Resûl, *a.g.e.*, s. 104.

³³⁹ Hassanpour, *a.g.e.*, s. 184.

³⁴⁰ Bulut, *a.g.e.*, s. 76.

olarak örgütlenmiş bir toplumda ulusal bilincin doğmasına neden oluyordu.³⁴¹ Bu antlaşma ve doğurduğu sonuçlar Xanî'nin düşüncelerinin şekillenmesinde oldukça önemli bir etki yaratmıştır diyebiliriz.³⁴²

Xanî'nin yaşadığı dönemin en önemli olayları olarak Osmanlı-Safevi savaşları ve bu savaşlarda Kürtlerin gördüğü zararlar olduğuna daha önce değinmiştik. Bu savaşlar dışında Kadri Yıldırım'ın aktardığı ve Xanî'yi etkilediğini söylediği olaylardan biri olarak 1608 yılında yaşanan “Dımdım Kalesi”ni de anmamız gerek. Xanî'den önceki klasik Kürt edebiyatına Feqîyê Teyran tarafından konu edilen ki Xanî'nin Feqîyê Teyran'dan ve eserlerinden haberdar olduğunu³⁴³kendisinden öğreniyoruz, Dımdım kalesi Kürt Bıradost ve Celali aşiretleri ile Safevi ordusu arasında yaşanan trajik çatışmadır. Bir yıl süren çatışmalarda bütün Kürtler öldürülürler.

Tarihçi Alişan Akpınar'a göre Xanî'yi etkileyen önemli olaylardan biri de Canbolatoğlu İsyanı'dır. Akpınar'ın aktardığına göre Canbolatoğulları Kilis ve Halep civarında meskûn ve meşhur bir Kürt ailesidir. Celali isyanlarında Osmanlı Devletine destek verdikleri halde isyanı bastırmakla görevli Sinan Paşa, kendilerine geç yardım gönderdiği gerekçesi ile Canbolatoğlu Hasan Paşa'yı öldürür. Bu olay Canbolatoğullarının isyan etmelerine ve zamanla bağımsız bir Kürt devleti kurma çabalarına kadar uzanır. Akpınar, Canbolatoğulları'nın Kürt beyliklerini bir araya getirme ve bağımsızlık çabalarından Xanî'nin bir şekilde haberdar olmuş olabileceğini iddia eder.³⁴⁴Bir başka olay ise, yaklaşık olarak Xanî'nin on beş ya da on altı yaşlarında olduğu bir döneme tekabül eder. Bu olayda, Osmanlı komutanı Melek Ahmet Paşa Bağdat seferine katılmadığı ve Bağdat'ı alan kendisini kutlamadığı gerekçesi ile Bitlis Beyi Abdalhan'ın üzerine sefer düzenleyerek bu beyliğe son vermesidir. Melek Ahmet Paşa'ya Bitlis beyliğine saldırısında kimi Kürt aşiretleri de destek vermiştir.³⁴⁵ Bu olaydan kısa bir süre önce de Bitlis, Hakkâri ve İmadiye Kürt beyliklerinin yarı bağımsız konumlarını kaybedip Osmanlı Devletinin hâkimiyetine girmişlerdi.

³⁴¹ Hassanpour, *a.g.e.*, s. 128.

³⁴² Cengiz Mamo, *Ehmedê Xanî, Mem û Zîn*, Diyarbakır, 2015, s. 36.

³⁴³ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 158.

³⁴⁴ Alişan Akpınar, “Mem û Zîn ve Milliyetçilik”, *Yazınca*, 2005, Sayı: 7, s. 41.

³⁴⁵ Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, s. 24.

Xanî'nin yaşadığı dönemde 5 Osmanlı sultanı (IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa, III. Ahmed); 3 Safevî şahı (II. Abbas, I. Süleyman, I. Hüseyin) ve 3 Bitlis beyi (Mîr Alî Han, Murtaza Qûlî Han, Xiyas Beg) hüküm sürmüştür.³⁴⁶

Yaşadığı dönemin Xanî'nin fikirlerinde önemli etkiler bıraktığını söylemek mümkün. Yaşadığı dönemde Osmanlı ve Safevi devletleri arasında yaşanan savaşlar ve bu savaşların Kürtlere verdiği zararları birçok beyinde dile getirmiş, yine bu beyitlerinde bu soruna çözüm yolları önermiştir. Kürt topraklarının sürekli iki devlet arasında el değiştirmesi ve savaş alanına dönmesi sadece Osmanlı-Safevi çekişmesiyle sınırlı değildir. Xanî her ne kadar eserinde özellikle bu iki devletin çekişmesini dile getirmişse de aslında tarihsel bir olguya işaret etmiştir. Çünkü Kürt coğrafyasının jeopolitik konumundan dolayı tarih boyunca Hitit, Asur, Pers, Makedon, Roma, Bizans, Sasani, İslam, Selçuklu, Moğol, Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı gibi büyük devletlerin çekişme ve savaş alanı olmuştur. Kürtlerin yaşadığı coğrafyayı savaş alanına çeviren bu devletler, bu coğrafyada büyük yıkımlara ve zararlara neden olmuş, bölgenin siyasi ve ekonomik yapısını dağıtarak buranın yerli halkı olan Kürtlerin gelişememesine neden olmuştur. Bunun sonucunda Kürtler, bölgede güçlü bir irade ortaya koyamamış, kaderlerini bölgeye hâkim olan devletlerin eline bırakmak zorunda kalmışlardır.³⁴⁷ Alman filozof Hegel “her insan çağının çocuğudur” der, aynı şekilde Xanî de yaşadığı dönemin sosyal, siyasal, kültürel ve sanatsal gelişmelerinden etkilenmiştir. Bu anlamda yaşadığı dönemde Kürtlerin yaşadıkları sorunlara, bunların başında dil, toplumsal birlik ve bütünlük ile kendini idare etme gelir, eserlerinde bu sorunlara çözümler, çareler ortaya koymuştur.

³⁴⁶ Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, s. 24.

³⁴⁷ Bozkurt ve Işık, *a.g.m.*, s. 536.

3. BÖLÜM

EHMEDÊ XANÎ'NİN KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİLERİ

3.1. Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi ve Ehmedê Xanî

Siyasal ve toplumsal olguların ortaya çıkışını, bu olguların değişim ve dönüşüm süreçlerini yalnızca bir etkene bağlamak, buna etki eden diğer nedenleri göz ardı etmek indirgemeci yaklaşımın zafiyetlerindendir. Millet ve milliyetçiliğin ortaya çıkışında milliyetçilik kuramlarının da açıklamalarında görülen bu indirgemeci tutum Kürt milliyetçiliğinin tarihsel gelişimini anlamada da kimi araştırmalarda kendisini göstermektedir. Milliyetçilik alanındaki indirgemeci yaklaşımın eksikliklerine dikkat çeken Calhoun, bunun bize milliyetçiliğin tanımını değil ama onun belki çeşitli yönlerine dikkat çeken özelliklerini açıklamada kolaylık sağlayabileceğini söyler.³⁴⁸ Kürt milliyetçiliğinin veya herhangi bir milliyetçiliğin ortaya çıkışı tek bir nedenle açıklanamayacak kadar çok etkenli bir süreçtir. Bu birden fazla etkenin belirli oranlarda aydınlar ve toplum üzerindeki etkisi ile bu olgular ortaya çıkar. Kedourie'nin milliyetçilik konusunda söylediği gibi hiçbir düşünce boşlukta doğmaz, bu düşüncelerin ortaya çıkması ve halk desteğini almaları bazı koşullara bağlıdır.³⁴⁹

Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışı ve buna Xanî'nin etkisini temel alan bu çalışmada tarih olarak 20. yüzyılın başları, coğrafya olarak da Osmanlı devleti ve başkenti İstanbul öne çıkmaktadır. Konunun anlaşılması için bu tarihin önce ve sonrasına da değinilmiştir. Milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı devletini her geçen gün etkisi altına aldığı bir dönem, Birinci Dünya savaşı, Ermeni sorunu, Hamidiye Alayları, Aşiret Mektepleri, Kürt basın ve kültür kurumları ile Kürt isyanlarının toplum hafızasında bıraktığı etki, bunların hepsi Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışında ve Kürt kimliğinin oluşumunda belirli oranlarda etkili olan olaylardır.

19. yüzyılda milliyetçilik yayıldığı ve Osmanlı devletini sarsan bağımsızlık hareketlerinde milliyetçilik etkili olduğu halde, Osmanlı-Türk-Müslüman aydınlar

³⁴⁸ Calhoun, *a.g.e.*, s. 29.

³⁴⁹ Kedourie'den akt., Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 63.

arasında bu durum hâlâ büyük ölçüde dinî etmenler çerçevesinde değerlendirilmekte idi. Çünkü bu aydın ve yöneticilere göre ilk bağımsızlık hareketleri Balkanlar'da ve buradaki Hristiyan halklar arasında çıkmıştı. Ne varki yirminci yüzyıla girildiğinde, milliyetçi düşüncelerin dini ortaklık duygularından güçlü olduğu anlaşılabilecekti.³⁵⁰ Müslüman Osmanlı aydınları modernite ile hemen hemen aynı dönemde karşılaştıkları için Kürt kimliğinin ve dolayısıyla Kürt milliyetçiliğinin oluşum süreci Türk, Ermeni, Arnavut ve Arap milliyetçilikleri ile yakın dönemde ancak yine de onlardan sonra ortaya çıkmıştır. Modernite ile yaşanan karşılaşma neticesinde birçok kavram gibi millet kavramı da dini bir içerikten etnik bir içeriğe doğru evrilmiştir.³⁵¹

Karademir'in Bayram Kodaman'dan hareketle yaptığı, Müslüman toplumlarda ilk milliyetçi düşüncelerin Arnavut, Arap ve Kürtler arasında çıkmasının nedeni olarak belirttiği, bu unsurların Osmanlı kontrolünün az olduğu ve merkeze en uzak yerlerde olması³⁵² en azından Kürt milliyetçiliği için çok geçerli bir argüman gibi görünmemektedir. Çünkü Kürt aydınlar arasında ilk milliyetçi düşünceler Osmanlı başkenti İstanbul'da bulunan aydınlar arasında kendine yer bulmuştur. Hassanpour, bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade eder: "Beyliklerin bastırılmasının bir sonucu, önde gelen ailelerin üye üst düzey feodal aristokrasinin diğer üyelerinin İstanbul, Bağdat ve Kahire'ye sürgün edilmeleri oldu. Botan Beyliğinin başı, Bedirhan ailesi İstanbul'a oradan da Kahire'ye gittiler. Ondokuzuncu yüzyılın son on yılının hareketli ve kozmopolit İstanbul'unda, Bedirhaniler ve diğer aileler başkentteki siyasi yaşam ve dünyanın geri kalanındaki gelişmelerle yüz yüze tanışmış oldular. Onlar siyasi ve entelektüel aktivitelerle meşgul bir çevre oluşturmakta gecikmediler."³⁵³ Hassanpour'un sözünü ettiği dönem, Türk, Kürt ya da diğer etnik unsurlara mensup aydınların milliyetçilik düşüncesini hararetle tartıştıkları bir dönemdir.

Osmanlı'da milliyetçi söylem ve düşüncelerin geniş kitleler tarafından destek ve kabul görmesi devletin son dönemlerine tekabül eder. Avrupa devletleri karşısında

³⁵⁰ Murat Belge, "Türkiye'de Zonofobi ve Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, (ed. Tanıl Bora), İstanbul, 2008, s. 182.

³⁵¹ Nihat Karademir, *Sultan Abdulhamit ve Kürtler*, İstanbul, 2016, s. 426.

³⁵² A.g.e., s. 427.

³⁵³ Hassanpour, a.g.m., s. 162.

alınan yenilgiler, batılı devletlerin teknolojik ve gelişmişlik üstünlüğüne karşın Osmanlı devlet yöneticileri devletin dağılmasını engellemek için çeşitli fikir ve tezler ileri sürdüler. Bu tezler; Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük olarak adlandırılır. Osmanlıcılık ve İslamcılık politikalarının devleti kurtarma düşüncesi olarak benimsendiği dönemde Kürt aydın ve uleması da bu politikalara destek olmuştur. Gayrimüslimlerin bağımsızlıklarını elde etmelerinden sonra Osmanlıcılık, Arnavut ve Arapların bağımsızlıklarını elde etmeleri ile de İslamcılık devleti kurtarma projesi olarak devleti yönetenler tarafından terk edilmiş ve özellikle de İTC eliyle Türkçülük devreye sokulmuştur.³⁵⁴

Kurucuları arasında Kürtlerin de yer aldığı İttihat ve Terakki Cemiyeti,³⁵⁵ Kirişçi'ye göre cemiyet; reformist, dini ve etnik farklılıkları aşarak bir Osmanlı yurtseverliği anlayışı geliştirmek amacıyla yola çıkmıştı.³⁵⁶ İTC, 1908 yılında yapılan seçimleri kazanarak iş başına gelir. Bu dönem ikinci meşrutiyetin başlangıcı olarak tarihe geçer. Bu dönemin ilk yılları liberal ve demokrat uygulamaları ile dikkat çeker. İttihatçılar, anayasaya farklı dillerin kullanılmasını da sağlayan maddeler eklediler. Dini özgürlükler gibi eşitlikçi değişimlerin de buna eklenmesi iyimser bir havanın esmesini sağladı. Osmanlı vatandaşlığı fikri kısa süreli de olsa hâkim düşünce olmaya başlamıştı.³⁵⁷

1909'daki karşı devrim tehdidinden sonra (31 Mart Olayı) otoriter bir yönetim kurmaya başlayan İTC, muhalefeti ortadan kaldırmaya başladı, farklı düşünen kişiler susturuldu. Zorla Türkleştirme politikaları uygulanmaya başlandı ve merkezi bir devlet düzenine doğru daha önce uygulanan planlar daha belirgin uygulanmaya başlandı. Birçok gazete yasaklandı ve 1908'in görece özgürlük ortamında doğmuş cemiyetler kapatılıp yeraltına çekilmeye zorlandılar. Böylece, Türk olmayan milletlerin İTC ile olan olumlu ilişkileri sona ermiş oluyordu.³⁵⁸

İTC'nin zamanla fikirsel yapısında ortaya çıkan bu değişiklikler, diğer milletlerin de politikalarını değiştirdi. İTC, gittikçe milliyetçi ve ırkçı bir çizgiye

³⁵⁴ Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul, 2015, s. 79.

³⁵⁵ İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet, cemiyeti kuran kurucu dört üyeden ikisi olup Kürt idiler.

³⁵⁶ Kirişçi ve Winrow, *a.g.e.*, s. 107.

³⁵⁷ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, (çev. Banu Yalkut), İstanbul, 2008, s. 395.

³⁵⁸ Jwaideh, *a.g.e.*, s. 211.

doğru evriliyordu. Bu milliyetçi tehdit, Müslümanlara da yönelmişti. Bu Müslüman milletlerden birisi de Kürtlerdi. Kürtler, İTC içindeki konumlarını tartışmaya, İttihatçıların bu milliyetçi hareketlerine muhalefet etmeye başladılar. Bu muhalefet, Kürtlerin bağımsız örgütler kurmalarının önünü açtı.³⁵⁹ II. Abdülhamit döneminde ve Meşrutiyet'in ilk yıllarında daha çok kültürel bir özelliğe sahip olan Kürt milliyetçiliğinin, 1914'ten itibaren giderek siyasi bir milliyetçiliğe kaydığını belirtmek gerek.³⁶⁰

İttihat ve Terakki yönetimi, siyasî Türk milliyetçiliğine kaydıktan sonra kültürel de olsa, Müslüman topluluklar arasında gelişen milliyetçi akımlara sıcak bakmamaktaydı. Bundan dolayıdır ki, Kürd Teavün ve Terraki Cemiyeti kısa zamanda yasaklandı. İTC'nin baskılarına ve Türk Yurdu gibi Türk milliyetçisi akımlara karşı duyulan tepkiler, Kürt milliyetçiliğinin bazı unsurlarının “siyasileşmesini” de beraberinde getirdi.³⁶¹ Yükselen Kürt milliyetçiliği, hem Ermeni milliyetçiliğinden hem de İstanbul'un kozmopolit şartları/ortamı düşünüldüğünde giderek daha da baskıcı bir hal alan Türk milliyetçiliğinden etkilenmiş ve her iki milliyetçiliğe bir karşılık olarak gelişmiştir.³⁶² Vali'nin bir tepki olarak ortaya çıktığını ve şekillendiğini dile getirdiği Kürt milliyetçiliği³⁶³ Oran'a göre de Türk etnisitesi ve Türk diline artan vurgusuyla Türk milliyetçiliğine bir tepki olarak okunabilir.³⁶⁴ Bruinessen de aynı görüşü diğer Müslüman milletlerin milliyetçiliğinin Pantürkist ve Türk milliyetçiliğine bir tepkidir diyerek ifade eder.³⁶⁵ Araştırmacıların bu tespitlerini destekleyen iki örnek olarak şunlar zikredilebilir: Celadet Bedirhan, yıllar sonra Atatürk'e yazdığı ünlü mektubunda, milliyetçi bir kuruluş olan Türk Ocakları'ndan bahsederken, "bu ocaklar size Türkçü yetiştirdiği gibi bize de Kürtçü yetiştiriyordu" demiştir.³⁶⁶ Bu konuda kendisinden örnek veren Muhammed Emin Zeki Bey³⁶⁷ şunları söylemektedir: Türkiye'de Osmanlılık genel ülküsünün yerini

³⁵⁹ İsmail Beşikçi, (ed.), *Resmî Tarih Tartışmaları 6*, İstanbul, 2010, s. 222.

³⁶⁰ Bozarslan, “Kürt Milliyetçiliği ve Kürt Hareketi (1898-2000),” s. 841.

³⁶¹ *A.g.m.*, s. 846.

³⁶² Hamit Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği, Zımnî Sözleşmeden İsyana (1919-1925)” *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (der. Abbas Vali), İstanbul, 2005, s. 203.

³⁶³ Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti*, s. 44.

³⁶⁴ Kirişçi ve Winrow, *a.g.e.*, s. 123.

³⁶⁵ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 395.

³⁶⁶ Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği, Zımnî Sözleşmeden İsyana (1919-1925),” s. 203.

³⁶⁷ Muhammed Emin Zeki Bey, 1880 yılında Osmanlı tebaasından biri olarak Süleymaniye’de doğdu. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında İstanbul ve Bağdat’taki askeri okullarda eğitim gördü. Birinci

Turancılığın almasıyla diğer milletlere mensup olanlar gibi ben de doğal olarak bu [Türk] topluluğun içinde kendi köklerime daha bir sıkı sarıldım ve milli gururum beni her ortamda bunu daha bir yüksek sesle ifade etmeye sevk etti.³⁶⁸ Benzer bir tespiti Ekrem Cemilpaşa İstanbul'da öğrenci olduğu dönemde okulda İTC'den etkilenen gençlerin söylemlerinin kendilerini nasıl Türklerden ayrı görmeye başladıklarını ve Kürt kimliklerinin farkına vardığını anlatır.³⁶⁹

Kürtler ve diğer unsurlar arasında beliren milliyetçi düşünceler İTC yönetiminden önce devletin dini karakteri ve Hilafet kurumunun karizması sayesinde belli oranda bastırılmıştır. Ancak İttihatçılarla başlayan Türk kimliğine ve diline artan vurgu ile Türk milliyetçiliğinin yükselişi Kürtler de dâhil diğer Müslüman halklar arasında milliyetçi düşüncelerin radikalleşmesine neden olmuştur.³⁷⁰ 1908 İhtilâli çeşitli Osmanlı halkları arsında derin siyasal çalkantılara yol açmıştır. Uzun süredir sesiz olan milliyetçi hareketler, birden uyanarak seslerini duyurmaya başladılar.³⁷¹ Osmanlı devletinin çok uluslu yapısının milliyetçilik düşüncesi ile nelerin beklediğini Renan çok daha önceleri dile getirmişti. O, milliyetçilik düşüncesi/çağı öncesi imparatorlukların zafer ve mağlubiyetlerinin milliyetçilik çağı sonrasında yaptığı ters orantıya dikkat çekerek şöyle der: İtalya'nın uğradığı bozgunlar İtalya'yı birleştirirken, Osmanlı/Türkiye'nin ise zaferleri sonucunda dağıldığını görüyoruz.³⁷² Çok uluslu ve etnili bir yapıya sahip olan Osmanlı devletinin milliyetçilik düşüncesi ile birlikte bu etnik unsurların ayrılma çabaları ve çoğunun ayrılması, zamanında “zafer” olarak elde ettiği bu toprakların elden çıkması Renan'ın tespitini doğrulayan örneklerdir.

Kürt milliyetçiliği üzerine yapılan çalışmalarda araştırmacıların çoğunlukla üzerinde mutabık oldukları bazı konular vardır. Bunlar; Kürt milliyetçiliğinin modern bir olgu olarak yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıktığı.³⁷³ Kürt

Dünya Savaşı sırasında Irak'ta bir Osmanlı subayıydı. Suriye'deki Yedinci Ordunun kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın yardımcısıydı. Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasından sonra Iraktaki İngiliz manda yönetimine katıldı, 1925 yılında kurulan ilk kabinede görev aldı ve bağımsızlığın ilanından sonra önemli görevlerde bulundu.

³⁶⁸ Zeki Beg, *a.g.e.*, s. 23.

³⁶⁹ Altan Tan, *Kürt Sorunu*, İstanbul, 2010, s. 132.

³⁷⁰ Karademir, *Abdulhamit ve Kürtler*, s. 429.

³⁷¹ Jwaideh, *a.g.e.*, s. 211.

³⁷² Renan, *a.g.m.* s. 49.

³⁷³ Bozarslan, “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, s. 36

milliyetçiliğinin ortaya çıkışında önemli tarihi gelişmeler olarak ise; Osmanlı merkezileşme çabaları doğrultusunda Kürt beyliklerinin kaldırılması ve buna tepki olarak çıkan isyanlar, ikinci meşrutiyet ile başlayan süreçte kurulan Kürt kültür ve yardımlaşma kurumları ile Kürt basınının ortaya çıkmasıdır. Kürt milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden tarihi etmenler olarak adlandırılabilir olan bu gelişmelerin her biri Kürt milliyetçiliği fikrini farklı oranlarda etkilemiştir. Bu etkenler birbirinden tamamen ayrı konular değildir, aksine bazen iç içe geçtiği görülmektedir. Örneğin kaldırılan son Kürt beyliği olarak kabul edilen Botan beyliği ve bu beyliğin başında bulunan Bedirhan beyin isyanı, isyanın bastırılması sonrası Bedirhan beyin ailesi ile birlikte İstanbul'da zorunlu ikamete tabi tutulması ve Bedirhan beyin çocuklarının İstanbul'da kurulan Kürt kültür kurumlarında üst düzey yöneticiler olması. Yine Bedirhan beyin çocukları tarafından ilk Kürtçe gazete ve basın kurumlarının kurulması. Her üç etkende de aynı kişilerin rol aldığını gösteren bir örnektir. Benzer örnekler Nehri, Baban ve Cemilpaşazade aileleri için de verilebilir.

Tan'a göre Kürt milliyetçiliği düşüncesinin temelleri, büyük çoğunluğu Avrupa başkentlerinde eğitim görmüş olan Kürt feodallerinin çocukları tarafından atılmıştır.³⁷⁴ Vali'ye göre 20. yüzyıl başlarında küçük ama tutarlı bir Kürt aydın sınıfı vardı. Dönemin hakim siyasi ve ideolojik akımlarına derinden angaje olmuş bu aydın sınıfı, Osmanlı ümmetçiliğine önem vermiş ve millet sisteminin dağılmasından sonra siyasette kendi statülerinin yeniden belirleme çabasına giriştiler.³⁷⁵ Vali'nin bu tespitinin bir benzerini Hroch, yukarda anılan ilk dönem Kürt aydınlarının faaliyetlerini andırır şekilde şöyle dile getirir: Milliyetçilik düşüncesi ilk olarak Hroch'un "yurtseverler" olarak adlandırdığı az sayıda birey tarafından üstlenilir. Yurtseverler, varoluşlarındaki bir değişiklik sebebiyle, öznel algıları ile nesnel koşullarını daha şimdiden uyumlu kılmış, ulusun az sayıdaki üyeleridir. Aydınlanmış bir azınlık oluştururlar ve misyonları ulusun bütününe kendi yönelimlerini izlemesini sağlamaktır. Nüfusun geri kalanının uyuklayan ulusal duygusunu

³⁷⁴ Tan, *a.g.e.*, s. 21.

³⁷⁵ Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti*, s. 40.

uyandırmaya çabalarlar. Tüm toplumsal sınıflarda “ulusal bilincin artmasına” ve “yurtsever tutumların yayılmasına” çalışırlar.³⁷⁶

Kürt milliyetçiliği üzerine yapılan çalışmalarda bazı araştırmacılar tarafından dönemlere dayalı bir metodun izlendiği görülmektedir. Robert Olson, Kürt milliyetçiliğinin kökenini, Şeyh Ubeydullah’ın Osmanlı imparatorluğundan ayrılıp “Kürdistan” adıyla bağımsız bir Kürt devleti kurmak için kalkıştığı ve 1880 yılında isyan olarak başlattığı harekete dayandırır.³⁷⁷ Bruinessen ise Kürt milliyetçiliğinin Şeyh Said başkaldırısı ile başladığı düşüncesindedir.³⁷⁸ Kürt milliyetçiliğinin modern anlamıyla ilk olarak ortaya çıkışı anlamında 1900-1923 arası dönem yeniden kendini tanıma dönemi, 1923-1938 arası var olma dönemi, 1938-1960 arası dönem sessizlik dönemi ve 1960 sonrası dönem ise yeniden uyanış dönemi olarak adlandırılır.³⁷⁹ Hassanpour ise daha eskiye giderek yaptığı tasnifte dönemleri şu şekilde belirler: Osmanlı ve Safeviler arasında imzalanan Kasr-ı Şirin antlaşmasının tarihi olan 1639’dan 19. yüzyılın ortalarına kadar olan dönem feodal Kürt milliyetçiliği dönemi, Kürt emirliklerinin ortadan kaldırıldığı 19. yüzyıl ortalarından birinci dünya savaşı sonuna kadar olan dönem geçiş dönemi milliyetçiliği ve son olarak 1918’den sonra günümüze kadar devam eden orta sınıf milliyetçiliği. Hassanpour’a göre ilk dönemin sembol ismi Ehmedê Xanî, ikinci dönemin sembol ismi ise Hacî Qadirê Koyî’dir.³⁸⁰

3.1.1. Osmanlı Merkezileşme Çabaları ve Kürt Emirliklerinin İsyanları

1514 yılında Osmanlı Devleti ve Kürt beylikleri arasında varılan anlaşma gereği Kürt beyliklerinin iç işlerinde özerk olacakları daha önce belirtilmişti. Osmanlı Devleti, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda batılı/Avrupalı devletler karşısında gittikçe artan toprak kaybı ve bozulan ekonomisine çare bulmak amacıyla merkezileşme politikalarına yöneldi. Daha önce yerel yöneticilerin elinde olan birçok idari hak merkezi yönetime devredilmekte ve bu yerel yöneticilerden daha fazla vergi alınması yoluna gidildi. Bu uygulamalar en çok Kürt beyliklerini rahatsız

³⁷⁶ Roger, *a.g.e.*, s. 56.

³⁷⁷ Olson’dan akt., Kirişçi ve Winrow, *a.g.e.*, s. 93.

³⁷⁸ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 388.

³⁷⁹ M. Fatih Çiçek, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökenleri ve Gelişimi”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı’dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, Bingöl, 2013, s. 108.

³⁸⁰ Hassanpour, *a.g.m.*, s. 116.

etti, yüzyıllardır sahip oldukları güç ve iktidar ellerinden alınmaktaydı. Kürt topraklarının Osmanlı Devletine dâhil olması ile birlikte bu Kürt vilayetlerinde diğer Osmanlı idari sisteminden farklı olarak idare merkezden atanan kişiler yerine kendilerine Osmanlı ünvanları verilmiş olan Kürt mirleri tarafından neredeyse bağımsız bir şekilde yönetiliyordu.³⁸¹ Merkezileşme çalışmalarına tepki olarak ortaya çıkan isyanların etki alanları ve hedefleri tamamen aynı olmamakla birlikte Osmanlı merkezileşme çabalarına bir tepki olarak ortaya çıktıkları bir gerçektir. Özoğlu da Kürt isyanlarının temel sebebinin kötü idare ve merkezileşme politikaları ile devletin tayin ettiği yerel yöneticilerin baskıcı tutumlarına bir başkaldırı olarak görülebileceğini dile getirir.³⁸² Osmanlı Devleti'nde Kürtlerin yaşadığı coğrafyada çok sayıda isyan ve başkaldırı olmakla birlikte bu çalışmada Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkış sürecinde ilk milliyetçi kadroların üzerindeki etkileri ve “milliyetçi Kürt tarih yazımındaki” vurguları dolayısıyla iki tanesi incelenecektir. Bunlar; Bedirhan Bey isyanı ile Şeyh Ubeydullah Nehri isyanlarıdır. Bu isyanları yöneten kişiler olan Bedirhan Bey ve Şeyh Ubeydullah Nehri'nin çocukları Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıktığı ilk dönemlerde aktif olarak yer almış kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.1.1.1. Bedirhan Bey İsyanı

Merkezi Cizre'de bulunan Botan Emirliği'nin en tanınmış şahsiyeti Bedirhan Bey'di. Bedirhan Bey 1821 yılında Botan emirliğinin başına geçmişti.³⁸³ Bedirhan Bey, emirliği içinde kısa sürede düzeni ve otoriteyi sağlamıştı. Bir yandan Cizre bölgesinde asayişle ilgili önlemler ve aşiret güçlerine belli bir nizam verme çalışmaları yapmıştı.³⁸⁴ Şerefhân'a göre Bedirhaniler Kürdistan'daki en eski hükümran ailelerden biridir.³⁸⁵

Tanzimat Fermanı'nı ilan edip reform sürecini başlatan Osmanlı Devleti, Bedirhan Bey'in yükselmeye başladığı bir dönemde yarı-otonom emirlikleri bastırmakla meşguldü.³⁸⁶ Rewanduzlu Mir Muhammed isyanını bastırarak bu mirliği

³⁸¹ Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, (çev. Nevzat Kıraç vd.), İstanbul, 2015, s. 110.

³⁸² Nihat Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler*, İstanbul, 2017, s. 293.

³⁸³ İzady, *a.g.e.*, s. 124.

³⁸⁴ Özcoşar, *a.g.m.*, s. 102.

³⁸⁵ Jwaideh, *a.g.e.*, s. 134.

³⁸⁶ *A.g.e.*, s. 134-135.

ve ardından Bahdınan emirliğini ortadan kaldıran Osmanlı devleti daha birçok mirliğı ortadan kaldırmıştı. 1839 yılında³⁸⁷ Nizip savaşında Osmanlı Devletinin yanında Mısırlı İbrahim Paşa'ya karşı savaşan ve paşalık ünvanı alan Bedirhan Bey Osmanlı Devletinin yenildiğı bu olaydan sonra Cizre'ye çekilerek rakip mirliklerin de ortadan kaldırılması ile oldukça güçlü bir döneme girmişti.³⁸⁸ Eski güçlerini kaybetmiş olan aşiret ve emirlikler Bedirhan Bey ile birleşme yoluna gidip aralarında ittifak kurdular. Van emiri Mahmut Bey, Hakkâri emiri Nurullah Bey, Muş emiri Şerif Bey, Hizan emiri Halid Bey ittifak antlaşması yapmış olan yerel güçlerden birkaç tanesiydi. Bedirhan Bey bundan sonra sadece Botan bölgesinde değil, El Cezire (Irak'ın kuzeyi), Doğu Anadolu ve Güneydoğu'da da etkin bir konuma gelmişti.³⁸⁹

Bedirhan Bey, Hakkâri miri Nurullah Bey'in çağrısı üzerine Nesturilerin üzerine yürüdü ve Nesturileri büyük bir kıyımdan geçirdi. Bu olay Batılı devletlerin Osmanlı içişlerine karışmasına da olanak tanıyordu. Batılı devletlerin Hristiyan Nesturilerin uğradıkları kıyım dolayısıyla müdahaleci tutumları ve Bedirhan Bey'in artan gücü Osmanlı Devletini tedbir almaya zorladı.³⁹⁰ Her geçen gün taraftarları ve gücü artan³⁹¹ Bedirhan Bey ile Osmanlı merkezi hükümeti arasında sorunlar da gittikçe gün yüzüne çıkıyordu. Başında bulunduğu Botan emirliğinin idari yapısının değişmesi,³⁹² Tanzimat sonrası bölgesindeki Hristiyanların tavrı³⁹³ vb. birçok neden Bedirhan Bey'in 1847 yılında Osmanlı devletine isyan etmesi ile sonuçlandı. Zeki'ye göre Bedirhan aynı yıl bağımsızlığını ilan etti ve adına para bastırdı.³⁹⁴ Cizre şehrinde tüfek ve cephane imalatı için imalathane kurmuş,³⁹⁵ yine Cizre'de bir Kürt bayrağı astığı³⁹⁶ rivayet edilir.

Bunun üzerine Osmanlı devleti Osman Paşa komutasında büyük bir ordu kurarak Bedirhan Beyin üzerine gönderdi, uzun süren çatışmalardan sonra Osmanlı

³⁸⁷ Jwaideh, *a.g.e.*, s. 136.

³⁸⁸ *A.g.e.*, s. 136.

³⁸⁹ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 275.

³⁹⁰ Jwaideh, *a.g.e.*, s. 152.

³⁹¹ Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları*, İstanbul, 2004, s. 40.

³⁹² Özoğlu, *a.g.e.*, s. 134.

³⁹³ Tan, *a.g.e.*, s. 91.

³⁹⁴ Zeki Beg, *a.g.e.*, s. 221.

³⁹⁵ *A.g.e.*, s. 220.

³⁹⁶ Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler*, s. 298.

devletinin Bedirhan Bey'in yeğeni ve isyanda birçok hattı komuta eden Yezdanşer/Ezdînşêr ile anlaşması³⁹⁷ sonucu Botan emirliğinin merkezi olan Cizre düşmüş, Bedirhan Bey de Eruh kalesine sığınmak zorunda kalmıştı.³⁹⁸ Sekiz ay kalede erzakları tükenene kadar direnen Bedirhan Bey sonunda teslim olmuş, İstanbul'a götürülen Bedirhan bey oradan da Girit'e sürgün edilmiştir.³⁹⁹

Bedirhan bey isyanı Kürt milliyetçiliği duygusunu dönemindeki hareketlere nazaran en çok geliştiren harekettir.⁴⁰⁰ Bu sadece 1847'deki isyanın değil aynı zamanda Bedirhan Beyin soyundan olanların Kürt milliyetçiliğine yaptıkları katkılardan dolayıdır aynı zamanda.

3.1.1.2. Şeyh Ubeydullah Nehri İsyanı

Son Kürt beyliği olarak da anılan Botan Beyliğinin 1847'de ortadan kaldırılması ile Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Kürt coğrafyasında gözle görülür otorite boşluğu kendisini hissettiriyordu. Eski Soran, Baban, Botan, Bahdınan ve Hakkâri beyliklerine ait toprakların oldukça büyük bir bölümü çok sayıda küçük aşiret tarafından yağmalandı, bölüşüldü. O zamana kadar güçlü beyler/beylikler tarafından kontrol altında tutulan aşiret reisleri artık her türlü kanunsuzluğa karışıyordu. Mirliklerin ortadan kaldırılması ile ortaya çıkan bu otorite boşluğu, *kanunsuz* ve *düzensiz* dönem, bölgede yer alan ve Kürtler arasında oldukça saygın bir konuma sahip olan şeyhler/tarikat şeyhleri ve İslam âlimleri tarafından doldurulmaya başlandı.⁴⁰¹ Zamanla güçlenen, geniş nüfuz alanlarına sahip olan bu dini figürler Osmanlı merkezi yönetimi ile çatışmaya başladılar. Bunların en önemlilerinden biri Şeyh Ubeydullah Nehrî⁴⁰² ve isyanıdır. Bu isyan adını, bugün Hakkâri'nin bir ilçesi olan Şemdinli/Şemdinan'nın Nehrî bölgesinden olan Nakşibendî şeyhi Şeyh Ubeydullah'ın başlatmasından dolayı Şeyh Ubeydulah isyanı olarak adlandırılır.

³⁹⁷ İzady, *a.g.e.*, s. 124.

³⁹⁸ Zeki Beg, *a.g.e.*, s. 221.

³⁹⁹ Özoğlu, *a.g.e.*, s. 135.

⁴⁰⁰ Uşak, *a.g.e.*, s. 188.

⁴⁰¹ Jwaideh, *a.g.e.*, s. 157.

⁴⁰² Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 94-96.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Kürtlerin yaşadığı coğrafyada işler daha da kötüye gitmeye başlamış, toplumsal ve ekonomik bozulmalar artmıştı.⁴⁰³ Böyle bir dönemde Şeyh Ubeydullah ailesinin sahip olduğu Nakşibendî tarikatının liderliğini de fırsata çevirerek ortaya çıktı. 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile Kürt aşiret liderleri ve şeyhlerinin Osmanlı devletine duydukları güven iyice yok olmuştu.⁴⁰⁴ Bu antlaşma ile Kürt ve Ermeni ilişkileri/ihtilafı ilk defa uluslararası boyuta taşınıyordu. Antlaşmanın 61. maddesi Ermenilerin korunmasını öngörüyordu, buna karşın ilerde kurulabilecek bir Kürt devletinin imkânsızlığını ima ediyordu.⁴⁰⁵ Bu endişeler başta Şeyh Ubeydullah olmak üzere tüm Kürtlerde birleşip buna karşı harekete geçme fikrini tetiklemişti.⁴⁰⁶ Şeyh Ubeydullah'ın ortaya çıkması ve bu denli güçlü ve geniş bir alana hükmetmesinin bir diğer nedeni de Kürt aşiretlerinden oluşan kuvvetlere komutan olarak atanması sayılabilir.⁴⁰⁷ Bu görevlendirme 1847 yılında mirliklerin ortadan kaldırılması sonrası bir Kürt liderinin ilk defa resmi olarak görevlendirilmesi anlamına geliyordu.

Berlin Antlaşması, merkezi Osmanlı ve İran devletlerinin Kürt coğrafyasında görevlendirdiği yerel yöneticilerin baskı ve eziyetleri ve birçok araştırmacıya göre Şeyhin bağımsız ve birleşik bir Kürdistan kurma düşüncesi⁴⁰⁸ bu isyanın sebepleri olarak sayılabilir. 1880 yılında isyan öncesinde silah, mühimmat ve cephanelik tedarik eden⁴⁰⁹ Şeyh Ubeydullah, birçok Kürt aşiretini de yanına alarak isyan eder. İran ve Osmanlı hâkimiyetinde olan birçok bölgede kısa sürede hâkimiyet kuran Şeyh Ubeydullah, Osmanlı ve İran devletlerinin kendilerini tehdit eden bu isyan karşısında birlikte hareket ederek bu isyanı bastırdılar. İsyanın bastırılmasından sonra Şeyh Ubeydullah, İstanbul'da zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. İstanbul'dan bir yolunu bulup kaçan Şeyh Ubeydullah Kafkaslar üzerinden tekrar Şemdinan/Şemdinli'ye ulaştı, kısa süre sonra Osmanlı devleti tekrar Şeyh Ubeydullah'ı yakalamış ve bu sefer de Mekke'ye sürgün etmiş ve 1883 yılında

⁴⁰³ Celîlê Celîl, *1880 Kürt Ayaklanması, Şeyh Ubeydullah Nehri*, (çev. Yaşar Abdüselamoğlu), İstanbul, 2014, s. 19-29-45.

⁴⁰⁴ Djene Rhys Bajalan, *Jön Kürtler*, (çev. Burcu Yalçinkaya), İstanbul, 2010, s. 65.

⁴⁰⁵ Minorsky, *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁰⁶ Celîl, *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁰⁷ Jwaideh, *a.g.e.*, s. 160.

⁴⁰⁸ *A.g.e.*, s. 165.

⁴⁰⁹ Celîl, *a.g.e.*, s. 77.

burada vefat etmiştir.⁴¹⁰Şeyh Ubeydullah isyanı her ne kadar başarısızlığa uğradı ise de sonraki dönemde bağımsızlık/milliyetçilik fikrinin yerleşmesine önemli oranda etki etti.⁴¹¹ Bruinessen ve Pêşeng'e⁴¹² göre de Şeyh Ubeydullah isyanı milliyetçi karakter taşıyan ilk Kürt isyanıydı.⁴¹³

Şeyh Ubeydullah isyanı diğer isyanlardan farklı olarak sadece Osmanlı toprağında kalan Kürtleri ve onların haklarının iadesini esas alan bir isyan değildir. Şeyh Ubeydullah, hem Osmanlı'daki hem de İran'daki Kürtleri kapsayan (bunun Şeyhin yaşadığı Şemdinli'nin konumuyla yakın bir ilgisi vardır) alanda bir isyan başlatmış ve bunun neticesinde de bir devlet kurmak için mücadele ediyordu.⁴¹⁴ İngiliz konsolos yardımcısı Clayton'a göre Şeyh Ubeydullah, bütün Kürtleri birleştirip kendi liderliğinde bağımsız bir devlet kurma fikrine sahipti.⁴¹⁵ Şeyh Ubeydullah, İngiliz diplomatlarına Kürtlerin "ayrı bir millet" olduğunu ve kendi gayelerinin de Osmanlı ve İran Kürtlerini birleştirmek olduğunu söylemiştir.⁴¹⁶ Benzer görüşleri o dönemde bölgede görev yapan birçok yabancı diplomatın da dile getirdiği görülmektedir. İran ve Osmanlı devletlerinin Kürtlerin yaşadığı bölgelere tayin ettiği yöneticilerin liyakatsizliği ve bunun sonucunda ortaya çıkan haksızlıklar Şeyhin bu bölgelerde yaşayan Kürtleri bu zulümden kurtarmaktaki duyarlılığı onu bu devletlerle karşı karşıya getirdi. Şeyh Ubeydullah isyanı milliyetçi karakter taşıyan ilk Kürt isyanıdır.⁴¹⁷

Kürt isyanlarının başarısızlığa uğrama nedenleri olarak Karademir şu başlıkları öne çıkarır: coğrafi koşullar nedeniyle Kürt beylerinin arasındaki iletişimin zayıf olması, yeteri kadar askeri anlamda eğitim almayan kişiler ve modern silahlardan mahrum olmaları, Kürt aşiretlerinin lokal örgütlenişinin işbirliğine izin vermemesi, aşiretlerin çoğunlukla birbirlerine üstünlük kurmak için kendi aralarında yaptıkları savaşların/çatışmaların güçlerini zayıflattığı ve bunun neticesi olarak da

⁴¹⁰ Zeki Beg, *a.g.e.*, s. 227.

⁴¹¹ Uşak, *a.g.e.*, s. 203.

⁴¹² Pêşeng, *a.g.e.*, s. 220.

⁴¹³ Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 78.

⁴¹⁴ Engin Korkmaz, "Şeyh Ubeydullah Ayaklanması", *Uluslararası Seyyid Taha'i Hakkârî Sempozyumu*, Hakkârî, 2014, s.341.

⁴¹⁵ Jwaideh, *a.g.e.*, s. 165.

⁴¹⁶ Bozarlan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği, Zımnî Sözleşmeden İsyana (1919-1925), s. 202.

⁴¹⁷ Uşak, *a.g.e.*, s. 203.

her isyanda Kürt karşıtı kanatta Kürt aşiretlerinin yer alması, farklı din ve mezhepler ile farklı lehçelere sahip olmanın yarattığı karşıtlık, Kürt emirlerinin kendi halkına reva gördüğü zulümler, dış destekten mahrum olma, gayrimüslimlere yapılan zulümler vb.⁴¹⁸

İsyan eden liderler bağımsız devlet kurma fikirlerini açıkça deklare etmemelerine rağmen (kimi araştırmacılara göre) bu isyanların tarihsel önemi Kürt siyasal hareketlerinin belirginleşmesine neden olmuş⁴¹⁹ bu ise milliyetçi tarih yazımında kendisine tarihten dayanak arayan milliyetçi söylemin önemli argümanlarından birini oluşturmuştur.

3.1.2. Kürt Kültür ve Yardımlaşma Kurumları

Kürt milliyetçiliği her ne kadar teritoryal/toprağa bağlı bir milliyetçilik olsa da toprakları dışında doğmuş bir akımdır. “Aşiret Mektepleri” Kürtlerin toplumsal, siyasal ve kültürel yaşamında etkin olan yönetici sınıfın çocuklarının eğitim aldığı, Osmanlı başkenti İstanbul’da 1892’de kurulmuş bir mektepti.⁴²⁰ Kendi memleketlerine henüz ulaşamamış olan modern siyasi akımlar ve dolayısıyla milliyetçilik İstanbul’da başta İttihat ve Terakki Cemiyeti olmak üzere farklı oluşumlar tarafından hararetle tartışılmakta idi. Milliyetçi isyanlar Kürt liderlerinin, Kürt ayan ailelerinin birbiriyle her zamankinden daha sık bir şekilde etkileşime geçtikleri İstanbul sürgünü ile sonuçlanmıştı.⁴²¹ Bu göçler ve başka farklı nedenlerden dolayı İstanbul’da bulunan bu Kürt ileri gelenleri ve onların çocukları ile öğrenciler kendilerini bu tartışmanın içerisinde, hatta kimisi merkezinde buldu. Hobsbawm’ın da işaret ettiği gibi, göç dolayısıyla köklerinden ve geleneklerinden koparak ya da kopartılarak kentlerde yaşamaya başlayan insanlarda ulusal bilinç daha fazla gelişti ve bu kişiler üzerinde önemli etkiler yarattı.⁴²² Bu dönemde İstanbul’da yaşayan, Kürt kültür ve politik alanda öne çıkan bazı isimler şunlardır: Hacı Qadirê Koyî, Seyyid Abdulkadir, Said Nursi, Emin Ali Bedirhan, Halil Hayali, Müküslü Hamza, Liceli Ahmet Ramiz, Memduh Selim, Abdullah Cevdet, Mehmet

⁴¹⁸ Karademir, *Osmanlı’nın Son Yüzyılında Kürtler*, s. 299-323.

⁴¹⁹ A.g.e., s. 291.

⁴²⁰ Karademir, *Sultan Abdulhamit ve Kürtler*, s. 318.

⁴²¹ Özoğlu, a.g.e., s. 144.

⁴²² Hobsbawm, a.g.e., s. 180-184.

Şükrü Sekban, Süleymaniyeli Tevfik, Mevlana Rifat, Cemilpaşazedeler vd.⁴²³ İstanbul'da bir araya gelen bu kişiler Smith'in ifadeleri ile edilgen haldeki cemaati/Kürtleri, keşfedilen, üretilen yerli tarihi kültür etrafında bir millet oluşturacak şekilde seferber etmek gibi bir görev ifa ettiler. Devrimci dönüşüm için topluluğu etkin siyasete geçirmek... Halkı bir meşruiyet kaynağı haline dönüştürürken milli değer, anı ve efsanelerle uyandırmak; sivil sosyal, siyasi haklarını almalarını sağlayarak onları tebaalıktan yurttaşlığa yükseltmek⁴²⁴ için hareket ettikleri söylenebilir. Bu "hareketin" hem bir aracı hem de bir neticesi olarak yukarıda anılan kişiler bir araya gelerek çeşitli kültür ve yardımlaşma kurumları kurmuşlardır. İzady'ye göre bu dönemde kurulan Kürt siyasi kulüpleri ve dernekleri Kürtlerin ulusal özlemlerini etkin bir şekilde dile getiriyor ve Kürtlerin kültürü ile kimliğini korumak için çalışıyordu.⁴²⁵

3.1.2.1. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti

20. yüzyıl başlarında birbirinden farklı sebeplerden dolayı İstanbul'da bulunan Kürt aydınları bir araya gelerek ilk Kürt kültür ve basın kurumlarını kurdular.⁴²⁶ Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (KTTC), 19 Eylül 1908'de İstanbul Vezneciler'de kuruldu. Cemiyetin kurucuları Nehrili Şeyh Abdülkadir, Ferik Şerif Paşa, Müşir Ahmet Zülküf Paşa, Babanzade Zihni Paşa, Halil Hayali ve Emir Bedirhan'dı. Bu cemiyet, kurulmuş ilk politik Kürt örgütüydü. KTTC, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı merkezlerde şube açma çalışmalarına hemen başlamış ve Bitlis, Muş, Diyarbakır, Hınıs ve Musul gibi birçok şehirde şubeler açılmıştır. Bu şubelere ilgi oldukça fazla idi, öyle ki Bitlis şubesi kısa sürede 680'e, bir yıllık sürede KTTC'nin toplam üye sayısı ise 80 bine ulaşmıştı.⁴²⁷

⁴²³ Abdulselam Ertekin, "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (1908-1909)" *Kürtler*, (ed. Adnan Demircan), İstanbul, 2015, s. 389.

⁴²⁴ Smith'ten akt. Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 218.

⁴²⁵ İzady, *a.g.e.*, s. 130.

⁴²⁶ Bu çalışmada konu edinilen Kürt kültür kurumlarından önce de İstanbul'da Kürtler tarafından kurulan kimi kurumların olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Kürt Azmi Kavi Cemiyetidir. Kendileri ile ilgili fazla bir bilgiye ulaşılamaması vb. nedenlerle genelde bu kurumların sadece adları anılır. Bu çalışmada ise Kürt milliyetçiliğinin ilk ortaya çıktığı dönem ve bu dönemde rol alan kişilerin kurdukları, Kürt milliyetçiliğine etki eden kurumlar konu edilmiştir.

⁴²⁷ Ertekin, *a.g.m.*, s. 401.

KTTC tüzüğüne göre cemiyet, 25 kişiyi geçmeyecek bir danışma kurulu ile 15 kişilik bir yönetim kurulundan oluşur, bu iki kurul birlikte genel kurulu meydana getirirler. Bu kurullara yalnızca Kürt üyeler seçilebilir. Cemiyet gerekli yerlerde Kürtçe eğitim veren eğitim kurumları açmak için Eğitim bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunacaktır.⁴²⁸

KTTC kurulmasından kısa bir süre sonra Kürt Teâvün ve Terakki Gazetesi adıyla bir gazete kurmuş, gazete haftalık olarak yayınlanmıştır. KTTC'nin kendi bünyesinde Kürtler arasında eğitimin yaygınlaşması için “Kürt Neşri Maarif Cemiyeti”ni (1910) kurmuştu. Aynı zamanda bu örgüt, İstanbul Çemberlitaş'ta Kürtçe eğitim veren bir okul da açmıştı. Okulun yönetimiyle Emir Abdurrahman Bedirhan ilgileniyordu.⁴²⁹

KTTC'nin Kürt diline verdiği önem gerek Cemiyetin tüzüğünde gerekse yayın organı olan gazetede makalelerden anlaşılmaktadır. Cemiyetin tüzüğünde Kürt dili ile eserler yazıp basmak ve kitap haline getirenlere, Kürtçe gramer ve sözlük hazırlayanlara uygun ikramiyeler verileceği, yine başka bir maddede şu ana kadar basılmış ve basılmamış Kürtçe eserlerin derleyip toparlanacağı ve yeniden yayımlanması için çalışılacağı belirtilmişti. Cemiyete üyelik şartlarından birinin iyi düzeyde Kürtçe ve Türkçe okuyup yazabilmek olması da Cemiyetin Kürt diline verdiği önemi göstermektedir.⁴³⁰ Oran'a göre bu cemiyet etrafında şekillenen fikirlerin Kürt milliyetçiliğinin kültürel ve erken bir yorumu olarak, cemiyeti yönlendiren Kürt seçkinlerinin ortak bir Kürt kimliği etrafında birleştirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.⁴³¹

31 Mart İsyanı (1909) sonrası, muhalifleri ortadan kaldırıp otoriter ve milliyetçi bir politika benimsemeye başlayan İttihatçılar, KTTC bünyesinde Kürtçe eğitim veren okulu kapattılar ve cemiyetin faaliyetlerini yasakladılar. Bundan sonra cemiyet, faaliyetlerini gizli bir şekilde yürütmeye çalışmıştır.⁴³²

⁴²⁸ A.g.m., s. 406-411.

⁴²⁹ Zeki Beg, a.g.e., s. 306.

⁴³⁰ Işık, a.g.e., s. 303.

⁴³¹ Baskın Oran, “Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, (ed. Tanıl Bora), İstanbul, 2008, s. 874.

⁴³² Zeki Beg, a.g.e., s. 306.

3.1.2.2. Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti

İstanbul’da kurulan Kürt kültür kurumlarından bir diğeri “Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti”dir. Mutkili Halil Hayalî’nin teşviğiyle, kurucuları arasında Cemilpaşazade Ömer, Cemilpaşazade Kadri Bey, Van’dan Fuat Temo ve Diyarbakırlı Cerrahzade Zeki tarafından Temmuz 1912’de kuruldu.⁴³³ Cemiyetin ilk genel sekreteri Mekteb-i Mülkiyede öğrenci olan Cemilpaşazade Ömer iken, daha sonra bu göreve Memduh Selim getirilmiştir. Kendisinden önce kurulan KTTC ve sonra kurulan Kürdistan Teali Cemiyetinin kurucularına oranla gençler ve Kürt aristokrat ve yönetici ailelerinin şehirli ve eğitilmiş çocuklarının başını çektiği Hêvî cemiyeti bu faktörün de etkisiyle diğerlerinden daha belirgin bir Kürt kimliği vurgusuna sahiptir.⁴³⁴

Hêvî Cemiyeti, İstanbul’daki Kürt öğrencilerin kendi kültürlerine sahip çıkmalarını sağlamak, kültürel ve edebi çalışmaları özendirmek ve onlara rehberlik etmek amacıyla kurulmuştu. Bu amaç doğrultusunda Hêvî cemiyeti Ağustos 1912 ile Eylül 1914 arasında üç gazete çıkarmıştır. Bunlar: “Rojî Kurd” (Kürt Güneşi), Hetawî Kurd (Kürt Güneşi) ve Yekbûn (Birlik)’dur.⁴³⁵ Bu gazetelerde Kürtlerin geri kalmışlığının nedenleri ve bunlara çözüm öneren yazılar yer alıyordu.

Osmanlının içerisinde bulunduğu genel durum, savaşlar ve toprak kayıpları bu dönemde İTC’nin siyasetinde belirgin değişikliklere neden olmuş, Arapları ve Kürtleri Türkleştirmek için harekete geçmeye başlamıştı, bu durum İstanbul’da bulunan Kürtlerin genelinde ve özellikle de Hêvî cemiyetinin de radikalleşip milliyetçi bir çizgiye kaymasına neden olmuştur. Önceleri Kürt kültürü konusunda faaliyet gösteren cemiyet, ulusal Kürt kimliği fikirlerini yaymaya çalışacaktı. Daha çok İstanbul, Diyarbakır, Bağdat ve Musul gibi büyük kentlerde hareket alanı bulabilen cemiyet, Kürtlerin farklı bir halk olduğunu ve bu nedenle kendi devletlerinin olması gerektiğini dile getiriyordu.⁴³⁶

⁴³³ Bajalan, *a.g.e.*, s. 128.

⁴³⁴ Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 124.

⁴³⁵ Bajalan, *a.g.e.*, s. 129.

⁴³⁶ *A.g.e.*, s. 139.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile faaliyetlerine ara vermek zorunda kalan cemiyet, savaştan sonra 1922'ye kadar faaliyetlerine devam etti.

3.1.2.3. Kürdistan Teâli Cemiyeti

İstanbul'da bulunan Kürt aydın ve entelektüelleri 1908 yılında kurmaya başladıkları Kürt kültür kurumlarına 1918 yılında Kürdistan Teali Cemiyetini (KTC) kurarak devam etmişlerdir. KTC'nin kurucu üyeleri, Seyyid Abdulkadir, Emir Ali Bedirhan, Fuat Paşa, Hamdi Paşa, Şemdinanlı Seyyid Abdullah, Şükrü Sekban, Şeyh Şefik ve Fuat Babanzade, Babanzade Hikmet Bey vd. idi.⁴³⁷ Kürdistan Teali Cemiyeti, mirliklerin ortadan kaldırılması ve akabinde Kürt coğrafyasında geniş nüfuz alanı bulan ailelerin en önemlileri olan Bedirhanlılar, Şemdinanlılar, Cemilpaşazadeler ve Babanları aynı çatı altında toplaması açısından önemlidir. Kürt coğrafyasının geneline etki edebilen bu ailelere mensup yazar, aydın ve âlimler çok geniş bir kitleye ulaşabiliyordu. Sünni olan ve Kurmanci konuşan Kürtler dışında ilk defa bir Kürt siyasi örgütlenmesinde Alevi olan ve Zazaca konuşan Kürtler de yer almışlardır.⁴³⁸

Kürdistan Teali Cemiyetinin İstanbul dışında Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu ve Güneydoğu'da da şubeler açtığı görülmektedir, toplamda bu bölgelerde on dokuz şubesi bulunan Kürdistan Teali Cemiyetinin İstanbul dışındaki en aktif şubesi Diyarbakır şubesidir.⁴³⁹ Kendisini bütün Kürtlerin temsilcisi olarak tanıtan cemiyet İstanbul'daki yabancı diplomat ve yayın organlarına da kendilerinin bu şekilde tanıtmışlardır.

KTC de diğer cemiyetler gibi faaliyetlerini yaygınlaştırmak ve Kürt dili ve kimliği ile ilgili çalışmalara destek olması için gazete ve dergiler yayınlamıştır. Kürdistan ile *Jîn* dergisi cemiyet tarafından kurulan yayın organlarıdır. Sonraki dönemlerde Kürt siyaset ve politik yaşamında öne çıkan birçok isim bu gazete ve dergilerde Kürt kimliği, kültürü ve edebiyatı üzerine araştırma inceleme yazıları yazmış, Kürt halkı ile ilgili gördükleri eksikliklere çözümler sunmaya çalışmışlardır.

⁴³⁷ Abdalbaki Bozkurt, "Kürdistan Teâli Cemiyeti", *Kürtler*, (ed. Adnan Demircan), İstanbul, 2015, s. 420.

⁴³⁸ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 409.

⁴³⁹ Bozkurt, *a.g.m.*, s. 421.

Kendisinden önce kurulan kurumlar Kürt ismini kullanırken KTC'nin Kürdistan ismini kullanması, bu kurumlarda dayanışma, eğitim ve kültürel çalışmalardan ziyade artık siyasi faaliyetlerin yoğunlukta olacağını haber vermektedir. Cemiyet İstanbul'daki Kürt halkı ve aydınları arasında oldukça etkin bir konum kazanmıştı. Kürt kimliği ve ulus bilincini yayan çalışmalar yapmış ve kadrolar yetiştirmiştir.⁴⁴⁰ Osmanlı devletinin Birinci dünya savaşından yenilgiyle ayrılması sonrası galip devletler tarafından Osmanlı topraklarının bölüşülmesini konu edinen Paris Konferansına Kürt Milli Delegasyonu Başkanı sıfatıyla Şerif Paşa KTC'nin görevlendirmesi ile katılmıştır. Şerif Paşa burada yaptığı sunumda Milletler cemiyeti güvencesinde bir Kürt devletinin kurulmasını istedi.

KTC içerisinde yer alanlar arasında görüş farklılığı bazı konularda iyice gün yüzüne çıkıyordu. Bu konuların başında da Kürdistan'ın gelecekteki durumu geliyordu, cemiyet içerisinde Kürdistan'ın geleceği ile ilgili bağımsızlıkçılar ve otonomcular gibi iki farklı kanat oluştu zaman içerisinde. Bu ayrılık cemiyetin kurucu başkanlığını ve aynı zamanda Osmanlı Şurayı Devlet başkanlığı görevini birlikte yürüten otonom taraftarı Seyyid Abdulkadir ile bağımsızlık yanlısı Bedirhaniler ve Cemilpaşazadeler arasında yaşanmakta idi.⁴⁴¹ Kürt Te'ali Cemiyeti'nin liderleri arasında üzerinde uzlaşmış herhangi bir politik amacın bulunmaması önemli bir yer işgal etmektedir. Bazı liderler Kürt devleti düşüncesini savunurken, Seyyid Abdülkadir başta olmak üzere bazıları İslam kardeşliğinin ve halifeliğin müdafaası adına yenilenmiş bir Türk-Kürt kardeşliği akdini ve kısıtlı bir Kürt özerkliğini savunuyorlardı. 1920 yılının sonuna doğru, bu iç bölünmeler, hizipleşmeler örgütün çalışmasını engellemeye ve Kürt milliyetçiliğinin İstanbul'daki faaliyetlerinin zayıflamasına yol açtı.⁴⁴² Bu durum zamanla cemiyetin enerjisini iç meselelere ayırmasına ve etkisini yitirmesine neden oldu. Bağımsızlıkçı kanadın ayrılıp farklı bir cemiyet kurması, Kurtuluş savaşı süreci ve 1925 Şeyh Said isyanına katıldığı iddiasıyla başta cemiyet başkanı Seyyid Abdulkadir olmak üzere kimi üyelerinin yakalanıp idam edilmesi ve isyanın bastırılması sonrası çıkarılan Takrir-i Sükûn kanunu ile cemiyet resmen kapanmıştır.

⁴⁴⁰ A.g.e., s. 431.

⁴⁴¹ Işık, a.g.e., s. 290.

⁴⁴² Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği, Zımnî Sözleşmeden İsyana (1919-1925)" s. 206.

3.1.3. Kürt Basını

Milliyetçilik kuramlarından modernist yaklaşımı benimsemiş araştırmacılardan olan Anderson, milliyetçilik fikrinin yayılmasını anlatırken çalışmasında matbaanın icadına geniş bir yer ayırır. Ona göre eğer matbaa olmasaydı, bilginin bu kadar geniş bir coğrafyada dolaşıma sokulması ve geniş kitlelere ulaşması mümkün olmayacaktı. Farklı coğrafyalarda yaşayan ve birbiri ile direk temas olmayan/aynı topluma üye de olsalar kalabalıkların, ortak bir kimlik, aidiyet veya düşünce etrafında bir araya gelmesi, ancak benzer kaynaklar ve fikirlerden beslenmesi ile mümkün olabilirdi ona göre. Matbaanın icadı, basın-yayın gibi etkili iletişim alanlarını açarak, geniş kitleler arasında ortak aidiyetlerin gelişmesini sağladı. Bundan dolayıdır ki, Fransız ihtilalinden, dünyadaki farklı ulusçuluk akımlarına kadar pek çok sosyal ve siyasi hareket, medyanın gücünden yararlanarak toplumsal dönüşümleri gerçekleştirebilmiştir.⁴⁴³ Milliyetçilik ve basın-kitle iletişim araçları arasındaki bu doğrusal ilişkinin günümüzde de devam ettiği söylenebilir.

Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışı Avrupa'daki farklı milliyetçiliklerle aynı modeli takip etmedi ama Anderson'un eseri matbaanın rolünün Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışında da ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁴⁴⁴ Hassanpour'a göre Kürt basını Kürt milliyetçiliğinden ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Ona göre ilk kuşak milliyetçiler bağımsız ve özerk bir devlet kurma ve bir ulus inşasında etkili olabilecek bir araç olarak gazeteciliğe/basına yöneldiler.⁴⁴⁵ Benzer bir düşünceyi Naci Kutlay da Kürt kimlik bilinci ile Kürtçe yazılı edebiyatın gelişmeleri paralellik göstermiştir şeklinde dile getirir.⁴⁴⁶ Kürt milliyetçi düşünceye şiirleri ile önemli bir etkide bulunan ve ilk Kürt gazetesi *Kürdistan'ın* kurucularından olan Mikdat Bedirhan'ın hocalığını da yapmış olan Hacı Qadirê Koyî, 1890'lı yıllarda bulunduğu İstanbul'dan Kürtlere seslenerek

⁴⁴³ İlhan Kaya vd., *Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi*, İstanbul, 2015, s. 35.

⁴⁴⁴ Martin van Bruinessen, "Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü" *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (der. Abbas Vali), İstanbul, 2005, s. 80.

⁴⁴⁵ Hassanpour, *a.g.e.*, s. 345.

⁴⁴⁶ Kutlay, *Kürt Kimliğinin Gelişim Süreci*, s. 47.

gazeteciliğin yeniçağın ve ilerlemenin aracı olduğunu söylüyordu.⁴⁴⁷ İstanbul’da ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde kurulan ilk matbaa ve çıkarılan gazete ve dergiler, daha önce seçkin ve eğitilmiş olan az sayıdaki Kürt arasında kendisine yer bulan milliyetçiliğin bu araçların kullanılmasından sonra gittikçe taraftar bulan bir hal almıştır. Yine İngiliz siyasi subayı olarak Kürt/Irak bölgelerinde bulunmuş ve konu ile ilgili çalışmaları bulunan Edmonds da şu tespitte bulunur: Bir başlangıca işaret eden veya modern anlamda Kürt milliyetçiliğinin dönüm noktası olarak ele alınabilecek spesifik bir tarih veya olay tayin etmek kolay değildir. Modern milliyetçilikler, öncekilerden farklı olarak dile çok büyük bir önem atfediyorlar, Böylece, bu tür bir önem atfedebileceğimiz 1898 yılını, yani ilk Kürtçe gazetenin Kahire’de basıldığı tarihi ele alabiliriz.⁴⁴⁸ 20. yüzyıl başlarında İstanbul’da bulunan Kürt liderlerinin/aydınlarının, Kürt milliyetçiliğini geliştirmenin araçları olarak gazeteciliği, kitap basımı ve dilsel çalışmaları kullandıklarını dile getirir.⁴⁴⁹ Roger’in, “milliyetçi bir hareket, ulusal cemaatin “bilinçlendirilmesi” için çabalar”⁴⁵⁰ derken, kastettiği şeyin ilk dönem Kürt basınındaki yayınların bunu yapmak niyetinde olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı Devletinin başkenti İstanbul’da Liceli Kurdîzâde Ahmed Ramiz ve Mutkili Halil Hayali Bey tarafından 1908 tarihinde kurulan matbaa Osmanlı Devletindeki ilk Kürtçe matbaa olarak kabul edilir. 1910 yılına gelindiğinde ise yalnızca Kürtlere dair yayınlar yapan Diyarbakır Matbaası kurulmuştur. Ekrem Cemilpaşa (Cemilpaşazade Ekrem) tarafından 1918 yılında Diyarbakır’da satın alınan matbaada ise Kürtçe yayın yapan *Gazî* (Çağrı) adlı gazete basılmıştır.⁴⁵¹

İlk Kürt gazetesi *Kürdistan*’ın yayın hayatına başlaması ile Kürt basın tarihinin başladığı kabul edilir. Gazetenin ilk sayıları Kahire’de 1898’de Mikdad Midhat Bedirhan tarafından yayınlanır. Mikdat Mithat Bedîrhan, gazete ile birlikte

⁴⁴⁷ Koyî’den akt. Philip Kreyenbroek ve Christine Allison, *Kürt Kimliği ve Kültürü*, (çev. Ümit Aydoğmuş), İstanbul, 2008, s. 91.

⁴⁴⁸ Edmonds’dan akt., Hassanpour, *a.g.m.*, s. 181.

⁴⁴⁹ *A.g.m.*, s. 183.

⁴⁵⁰ Roger, *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁵¹ Kaya vd., *a.g.r.*, s. 8.

Kürtlerin kendi dil ve kültürlerini öğrenmelerini sağlamayı amaçladıklarını ifade etmiştir.⁴⁵²

Kürdistan Gazetesinde çıkan yazılarda daha çok tarih, edebiyat ve din konuları işlenmiştir. Kürt tarihi ile ilgili yazılar gazetenin sekizinci sayısından itibaren aralıksız olarak yayınlanmıştır. Ayrıca, Xanî'nin *Mem û Zîn* eserinden kesitler, ikinci sayıdan yirmibirinci sayıya kadar parçalar halinde gazetede yayınlanmıştır. Kürtlerin karşılaştıkları sosyal ve ekonomik sorunlara ağırlık vermesi, bunların çözümüne dair yazılar yayınlaması gazetenin Kürtler arasında benimsenmesini sağlamıştır.⁴⁵³ *Kürdistan*'ın ikinci ve takip eden sayılarında nitelikli edebiyatın Kürtçe de yazılabileceğini göstermek amacıyla *Mem û Zîn*'den parçalar yayımlanır.⁴⁵⁴ Kutlay'a göre *Kürdistan* gazetesinin Kürt kimliğinin oluşumundaki *iddia sahipliği* ne kadar yadsınamaz bir gerçek ise bu oluşuma katkı bakımından Xanî'nin *Mem û Zîn* eserinden parçalar yayınlaması da bir o kadar önemlidir.⁴⁵⁵

Gazete aynı zamanda, Kürtler arasında milli bir bilinç oluşturma ve bir milletin kendi kültür ve medeniyetini tanıyarak, onlardan beslenmesinin önemine işaret ederek, geleceğe yürüme arzusunu dile getirmektedir. Dolayısıyla, *Kürdistan* gazetesi uzak coğrafyalardaki Kürtler arasında bir "biz" bilinci oluşturmaya yönelik çabaları ifade eder diyebiliriz.⁴⁵⁶

II. Meşrutiyet'in 1908 yılında ilan edilmesi ile baskı dönemi sona ermiş ve sürgünde olan veya farklı siyasi nedenlerle ülke dışında bulunan birçok Kürt entelektüeli de yurda dönmüştür. Bu bağlamda kurulan yeni cemiyetler ile birlikte yayıncılıkta bir patlama ve yayın hayatında ise büyük bir çeşitlilik meydana gelmiştir. *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* (KTTG), 19 Eylül 1908 tarihinde kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin (KTTC) yayın organı olarak yayın hayatına başlamıştır.⁴⁵⁷

⁴⁵²KürdistanGazetesi 1898-1902, (hazırlayan ve çeviren: Mehmet Emin Bozarslan), Cilt: 1-2, s. 59

⁴⁵³ A.g.r., s. 11.

⁴⁵⁴ Bruinessen, "Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü" s. 74.

⁴⁵⁵ Kutlay, *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*, s. 49.

⁴⁵⁶ Kaya vd., a.g.r., s. 14.

⁴⁵⁷ A.g.r., s. 16.

Kürt Teaviün ve Terakki Gazetesi, 5 Aralık 1908'de İstanbul'da çıkmaya başlamıştır. Gazetenin yaklaşık dokuz ay süren yayın hayatı, 31 Mart olaylarından sonra devam edememiş ve 1909 yılının Temmuz ayında son bulmuştur. Gazetede Kürt dili ve edebiyatı yoğun olarak işlenen konulardandır. Yine Kürtlerin kendi dilleriyle eğitim yapmaları için okul talepleri gazetede sıkça işlenen konulardan biridir.⁴⁵⁸ Gazetenin sorumlu müdürlüğünü Cemiyet adına Süleymaniyeli Tevfik, başyazarlığını ise Ahmed Cemil yapmıştır. Gazetede Said Nursi, Süleyman Nazif, Babanzade İsmail Hakkı, Halil Hayali, Seyyid Abdulkadir vb. isimler yazılar yayınlıyorlardı.⁴⁵⁹

Rojî Kurd dergisi, Selahaddîn Eyyubî ve Kerimxan Zend⁴⁶⁰ gibi tarihi Kürt şahsiyetleri ve Kürtlerin tarihteki başarılarına yer vererek, Kürt gençleri arasında bir tarihsel bilinç ve övünç kaynağı oluşturmaya yönelik yayınlar yapıyordu.⁴⁶¹

Rojî Kurd dergisinin devamı niteliğinde olan *Hetawî Kurd* dergisi, 5 Ekim 1913 tarihinde yayınlanmaya başlanmıştır. Yayın yönetmenliğini Müküslü Hamza'nın yaptığı dergi, cemiyetin merkezi olan İstanbul'da basılmıştır. Dergide daha çok sosyal ve kültürel konuları ele alan yazılar yayınlanmıştır. Doktor Abdullah Cevdet ve Mevlanzâde Rıfat gibi yazarların yazılarının ağırlıkta olduğu dergi, 1914 yılına kadar yayınlanmaya devam etmiştir. Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti'nin İstanbul'da çıkardığı dergilerden olan *Hetawî Kurd*, onuncu sayısında amacının Kürtlüğe hizmet etmek olduğunu vurgulamıştır.⁴⁶²

Jîn (Hayat) dergisi 1918 yılında İstanbul'da, Kürdistan Teali Cemiyeti tarafından çıkarılan bir dergidir. Amacı Kürdistan'ın bağımsızlığı idi, bu görüş doğrultusunda makaleler yayınlıyordu.⁴⁶³ Kürt kimliğinin oluşmasında Jîn dergisinin oldukça önemli bir yer kapladığını dile getiren Kutlay'a göre ilk sayısından başlayarak Kürt tarihi, Kürt atasözleri, Kürdistan'ın geleceği, Kürt edebiyatını sürekli işlemesi, diğer gazete ve dergilerde olduğu gibi Xanî'nin *Mem û Zîn* eserini

⁴⁵⁸ Bajalan, *a.g.e.*, s. 108.

⁴⁵⁹ Ertekin, *a.g.m.*, s. 403.

⁴⁶⁰ Kerimxan Zend, D. 1705; Şiraz - Ö. 1 Mart 1779 Şiraz; İran hükümdarı ve 1760 - 1779 yılları arasında İran'ın fiili Şah'ı ve Zend Hanedanı'nın kurucusu olan bir Kürt.

⁴⁶¹ Kaya vd., *a.g.r.*, s. 31.

⁴⁶² *A.g.r.*, s. 32.

⁴⁶³ Zeki Beg, *a.g.e.*, s. 322.

parçalar halinde yayınlaması derginin milli bir bilinç oluşturmadaki çabasına örnek olarak verilebilir. Derginin yayın yönetmeni Müküslü Hamza tarafından *Mem û Zîn* yeniden basıldı ve Hamza bu yeni baskıya önemli bir önsöz yazdı.⁴⁶⁴ Derginin birçok sayısında Kürt gençlerine ve Kürt halkına Kürdistan için çalışmaları gerektiği yönünde *nasihatler* ve *çağrılar* yayınlanıyordu. Jin Gazetesi millî bir tarih yaratmayı Kürd milliyetçiliğinin en önemli hedefi olarak görmekteydi.⁴⁶⁵ Jîn Dergisi'nin yayınlanan ilk sayısında "Maksadımız" başlıklı yazıda şunlar ifade edilmişti: "Jîn, kişisel bir yayın olarak çıkmıyor bilakis yüzyıllardır ihmal edilen Kürdün tarihsel yaşamına, ulusal haklarına, edebiyat ve sosyolojisine ilişkin yayın yapmak ve Kürt ulusunun uluslar topluluğu alanında layık olduğu yeri hazırlamak..."⁴⁶⁶ için çıkıyor.

Bu yıllarda çıkan gazete ve dergilerde, Kürt dili ve tarihine önem verilmesi gerektiği sürekli vurgulanmış, Kürtlerin karşılaştığı sosyal, siyasal ve kültürel sorunlar sıklıkla işlenmiştir. Yayınlanan gazete ve dergilerde doğrudan bir milliyetçilikten ziyade, dolaylı bir milliyetçi söylem geliştirildiği söylenebilir. Ancak bu söylem ve üretilen bilgi, Kürt ulusal bilincinin oluşmasına önemli malzemeler sağlamıştır. Bu yayınlarda Kürt gençlerine hitap edilerek, bir uyanışın ilk merhaleleri oluşturulmaya çalışılmıştır.⁴⁶⁷ Bu konuda başarılı oldukları da söylenebilir. Kendilerine bu gazete ve dergilerin ulaştığı kimselerin, bu gazete ve dergilere farklı yerlerden gönderdikleri mektup ve yazılardan anlaşıldığı kadarıyla, Kürt kimliği ve milli bilinç konusunda, ulaşamayanlara nazaran daha gelişkin olduğu tespiti yapılabilir.

3.1.4. Milliyetçi Tarih Yazımı ve Kürt Milliyetçiliği

Kürt beyliklerinin isyanları, 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da kurulan Kürt kültür ve yardımlaşma kurumları ile Kürt basını Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışında önemli etkilere sahip tarihsel gelişmeler olarak görülür. Bu olguların her biri tek başına Kürt milliyetçiliğinin oluşmasına katkı sunmuşsa da esas olarak bunlar ve daha birçok etkenin aralarında bir bağ kurularak ve yeniden anlamlandırılarak

⁴⁶⁴ Kutlay, *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*, s. 179.

⁴⁶⁵ Jîn Dergisi, (çev. Mehmet Emin Bozarslan), Sweden, C. 1-5, 1985.

⁴⁶⁶ Jîn Dergisi, C. 1, Sayı: 1, s. 202.

⁴⁶⁷ Kaya vd., *a.g.r.*, s. 7.

Kürt milliyetçiliğinin gelişmesine katkı sağladıkları söylenebilir. Burada bu “işlevi” birçok etnik milliyetçilikte olduğu gibi Kürt milliyetçiliğinde de “milliyetçi tarih yazımı” üstlendi.

Milliyetçilik çalışmalarında “tarih” her zaman önemli bir yer tutmuştur. Milliyetçiliğin kuramsal olarak konu edildiği çalışmalar, millet ve milliyetçiliğin hangi etmenler tarafından ortaya çıktığı sorusu kadar, ne zaman ortaya çıktığı sorusunun da önemli bir yer tuttuğu ve bu sorulara verilen cevaplar üzerinden temel kuramsal yaklaşımların belirginleştiği çalışmalardır. Vali’ye göre hiçbir ideoloji milliyetçilik kadar tarihe ihtiyaç hissetmez.⁴⁶⁸ Calhoun ise milliyetçiliğin tarihle girift bir ilişkisi olduğunu dile getirir.⁴⁶⁹ Milliyetçilik ve tarih arasındaki bu ve benzer ilişkiler “milliyetçi tarih yazımı” gibi yeni bir alanın doğmasına ve bu konuların tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Bozarslan’a göre, milliyetçi tarih yazımı sürekli yeni sosyal aktörler ve onların özenle işlediği stratejilerin yanı sıra daha önce ortaya çıkamamış yeni anlamların üretilmesi ve meşru kılınması ihtiyacı ile şekil verilen geniş politik uygulamalara ortak olur ve hizmet eder.⁴⁷⁰

Milliyetçi söylemin tarihselci karakteri ve milliyetçi davanın meşruiyeti için sürekli tarihi kullanması, açık bir şekilde ideolojinin kavramsal yapısında kökene ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.⁴⁷¹ Kürt milliyetçiliğinin ise bu ihtiyacı diğer milliyetçiliklere oranla daha fazla hissettiğini söyleyebiliriz. Bozarslan ve Bruinessen gibi birçok araştırmacının Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışı için yirminci yüzyılın başlarını işaret etmesi⁴⁷² ve bu dönemde yaşadıkları ülke ve devletlerdeki baskın/egemen etnisitelerden farklı bir halk olduklarını ispatlama çalışmaları Kürt milliyetçiliğini milliyetçi tarih yazımında ve kadim, otantik oluşlarını ortaya çıkarma konusunda başvurdukları bir metot olmuştur. Kitlelerin destansı mitlere, efsanelere, sembolere ve değerlere sahip bir etnik geçmişle kurduğu özdeşlik ilişkisinin derecesi, milliyetçi projenin başarısı için hayati önemde olmuştur.⁴⁷³ Bura Ersanlı’ya

⁴⁶⁸ Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti*, 13.

⁴⁶⁹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 71.

⁴⁷⁰ Bozarslan, “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, s. 39.

⁴⁷¹ Abbas Vali, (der.), *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (çev. Fahriye Adsay vd.), İstanbul, 2005, s.19.

⁴⁷² Bozarslan, “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, s. 36.

⁴⁷³ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, s. 180.

göre, bu çabalar 19. yüzyılda zirve noktasına ulaştı ve bu dönemde her ulus geçmişini tanımlamak için yoğun bir tarih araştırması faaliyetine girdi.⁴⁷⁴

Merkezileşme çalışmalarıyla emirliklerin hâkimiyetine son veren Osmanlı yönetiminin bu bölgelerde asayiş sağlamakta ve otoriteyi kurmakta zorlanması ve süregelen isyanlardan kalan kötü hatıralar Kürtler arasında mirlikler dönemine yönelik özlemi arttırdı. 93 Harbi sonrası yaşananlar ise bu özlemi daha da arttırdı ve mirlikler dönemi sonraki zamanlarda Kürt milliyetçileri tarafından bir *altın çağ* olarak takdim edildi.⁴⁷⁵ Hroch'un "A Evresi" dediği ve Kürt milliyetçiliğinin filizlendiği bu ilk dönemde eylemciler/Kürt aydınları daha çok "etnik grubun dilini, kültürel, toplumsal özelliklerini, tarihten gelen farklılıklarını keşfetmek ve bunları tabana yaymakla" meşguldürler⁴⁷⁶ diyerek ifade ettiği bu anı ve hatıralar bu dönemde oldukça sık işlenmiştir. Bu dönemim gazete ve dergilerinde Selahaddin Eyyubi, Kerim Zend ve Xanî gibi şahsiyetlerin hayatlarına yer verilmesi birkaç örnekten bazılarıdır.⁴⁷⁷

Milliyetçi düşüncenin tarihe duyduğu yukarda dile getirilen ihtiyaçtan dolayıdır ki II. Meşrutiyet döneminde Kürt klasiklerinin ve eski milliyetçi elit sınıfın eserlerinin popüler ve geniş çapta yayımlanan baskıları ortaya çıkmıştır: "Ehmedê Xanî'nin yazdığı *Mem û Zîn*, Şerefhan tarafından yazılan *Şerefname*, İbn'ul Ezrak'ın *Merwani Kürtlerinin Tarihi*, Mela Beyazıdî'nin Kürt görenekleri üzerine eseri rekor sayıda yayımlanıp satıldı."⁴⁷⁸ Kürtler için II. Meşrutiyet'i takip eden dönem Kürt aydınlanması olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu dönemde İstanbul'daki eğitimli Kürtler gazeteler çıkarmaya, Kürt seçkinleri arasındaki yoldaşlık bağlarını geliştirmek için kültür dernekleri kurmaya ve geçmişlerini yeniden yazmaya başladılar. Bu kültürel ve düşünsel eylemliliğin temel amacı, Kürt dilinin, edebiyatının, tarihinin ve kültürünün sistemli bir şekilde incelenmesi idi.⁴⁷⁹

Hroch'a göre ortaçağdan beri verilen millet olma mücadelesi ve bu mücadele neticesinde oluşan üç miras millet olma yolunda oldukça önem arz eder. İlk olarak,

⁴⁷⁴Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih*, İstanbul, 2011, s. 32.

⁴⁷⁵Karademir, *Abdulhamit ve Kürtler*, s. 431.

⁴⁷⁶Miroslav Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış*, (çev. Ayşe Özdemir), İstanbul, 2011, s. 51.

⁴⁷⁷Kaya vd., *a.g.r.*, s. 31.

⁴⁷⁸Bozarslan, "Türkiye'de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Hususlar", s. 58.

⁴⁷⁹Özoğlu, *a.g.e.*, s. 145.

geçmişte sahip olunan siyasi özerkliğin kalıntılarıydı. Bu kalıntılar, ellerindeki mülkler ve ayrıcalıklar olarak örneklenebilir. Bu mirası kaybetmek istemeyen gruplar/seçkinler çoğu zaman merkezi yönetimlere başkaldırırlar. İkinci önemli miras, etnik grupların bir kısmının eskiden kurmuş oldukları devletlerin hatıraları idi. Bir zamanlar bağımsız yaşandığını bilmek, etnik dayanışmayı ve milli bilinci arttırıyordu. Üçüncü miras ise, geçmişten kalan bir dil idi. Bu tür bir dil kendi edebiyatı olan modern bir dil yaratılmasını kolaylaştırıyordu.⁴⁸⁰ Bu dönem yayın hayatına başlayan ve “milliyetçi tarih yazımı” gibi işleyen Kürt basını Hroch’un işaret ettiği işlevin oldukça benzerini yerine getirmiştir. McDowall, Kürtlerin kendilerini etnik bir topluluk anlamında ilk olarak 20. yüzyılın başlarında ifade ettiği görüşündedir. Bu onların eski bir topluluk olmadıkları anlamına gelmiyordu. Bundan dolayıdır ki ona göre Kürt milliyetçileri geçmişte Kürt kimliğini doğrulayan eski efsane ve sembollerini yeniden gün yüzüne çıkarma uğraşı içerisine girmişlerdir.⁴⁸¹ Burada ise en çok başvurdukları kişi olarak Xanî ve eseri *Mem û Zîn*’in ön plana çıktığı görülmektedir. Vali ve Bruinessen, Xanî’nin Kürt milliyetçiliğinin gelişme ve boy verme sürecinde önemli bir etkisi olduğu konusunda kuşku götürmez bir şekilde hemfikirlerdir.⁴⁸²

Bu dönemin basın ve kültür kurumlarında gözle görülür bir Xanî etkisi vardır. *Mem û Zîn* bu dönemin neredeyse tüm gazete ve dergilerinde tefrika edilmiş, Kürt cemiyetleri tarafından baskıları gerçekleştirilmiştir. *Jîn* Gazetesi millî bir tarih yaratmayı Kürt milliyetçiliğinin en önemli hedefi olarak görmekteydi. 1919’da İstanbul’da Ehmedê Xanî’nin *Mem û Zîn*’inin basılması ise, Kürt milliyetçiliğine önemli bir meşruiyet kaynağı sunuyor, “Arap, Acem ve Rum” hükmüne son verecek bir Kürt devleti özlemini yeniden canlandırıyordu.⁴⁸³

3.2. Ehmedê Xanî’nin Milliyet Anlayışı

Milliyetçilik fikrinin modern anlamda sahip olduğu kavramsal ve kuramsal çerçeveye oturması Fransız İhtilalinden sonra başlar. Yaşadığı ve eserlerini verdiği

⁴⁸⁰ A.g.e., s. 13.

⁴⁸¹ McDowall, a.g.e., s. 25.

⁴⁸² Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti*, s. 84.

⁴⁸³ Bozarslan, “Kürt Milliyetçiliği ve Kürt Hareketi (1898-2000),” s. 847.

dönem, Fransız İhtilalinden yaklaşık olarak yüz yıl öncesine denk gelen Xanî'nin fikirlerinde milliyetçilik olgusu şüphesiz günümüzdeki anlamından farklı idi. Xanî'yi milliyetçi göstermek gibi bir amacımız yoktur. Buna karşın Kürt milliyetçiliğinin doğuşuna onun eserlerinin çok büyük etkiler yaptığını da göz ardı etmemektedir. İster “icat” edilsin, ister günümüz kavramları ile kendisine anlamlar yüklensin, Xanî ve eseri *Mem û Zîn* Kürt milliyetçiliğinin en önemli ve en eski teorik, fikri kaynaklarından biri olmuştur. Yıldız, bu konudaki görüşlerini şöyle ifade eder: Xanî, batılı anlamda, batılıların diliyle bir milliyetçi değildir. Ancak milliyetçilik ve ulus-devlet öngörmüş bir yurtseverdir diyebiliriz. Buna rağmen Kürt milliyetçi hareketlerinin en önemli kaynağıdır aynı zamanda.⁴⁸⁴ Xanî'nin vefatından yine yaklaşık olarak iki yüz yıl sonra ortaya çıktığı kabul edilen Kürt milliyetçiliğini etkilemiş en önemli şahsiyetlerden biri olarak bunu yaşadığı dönemin kavramları ve metaforlar yoluyla yapmıştır. Eserlerinde Kürtler için istediği bir “padişah” ve bu padişaha ait olan “taç”, “taht” ile Kürtçenin de diğer diller gibi çokça okunması ve yaygınlaşması için gösterdiği çabalar milliyetçi söylemlerin modern zamanda sıkça dile getirdikleri “devlet”, “bağımsızlık” ve “anadilde” eğitimin altyapısını oluşturmaktadır. Lescot'a göre Xanî, “İslam topraklarında yabancı olan milliyetçiliği önceden haber vererek Kürtlerin bağımsızlığını ve bölünmezliğini savunarak yaşadığı yüzyılın sınırlarını aşmış birisidir.”⁴⁸⁵ Delal, Xanî'nin Kürtlerin içerisinde bulunduğu bu bölünmüşlük ve boyunduruk altından çıkışı için çabalamasını, onun ahlaki, insani ve fitri sorumluluğunun bir gereği olarak yerine getirdiği düşüncesindedir.⁴⁸⁶

Ehmedê Xanî'nin millet/milliyetçilik anlayışı denildiğinde farklı iki durumu göz önünde bulundurmak gerekir. Bunlardan ilki Ehmedê Xanî'nin eserlerinde kendisi tarafından sistematize edilen milliyetçilik, diğeri ise Xanî'nin eserlerinden hareketle okurları ve takipçilerince ileri sürülen milliyetçilik düşüncesidir. Bu iki durumu Vali, *Ehmedê Xanî ve Biz* başlıklı çalışmasında Xanî ve *Mem û Zîn* çerçevesinde yapılan Kürt milliyetçiliği tartışmalarını hermeneutik bir çerçevede ele alarak çoğunlukla metnin/*Mem û Zîn*'in sönümlenip gittiğini, esas önemli hale

⁴⁸⁴ Nusret Yıldız, *Ben Ehmedê Xanî'yim*, Diyarbakır, 2014, s. 58.

⁴⁸⁵ A.g.e., s. 64.

⁴⁸⁶ Delal, a.g.e., s. 74.

gelenin metne dair yapılan/yüklenen yorumlar olduğunu ifade eder.⁴⁸⁷ Smith ise milliyetçiliklerin bu konuda benzerliklerine dikkat çekerek şöyle demektedir: modern milliyetçilik emelleri için kahramanlıkları ve destanları da kendine mal etmeyi bilmiştir.⁴⁸⁸

Vali'nin oluşturulan Xanî algısına bir örnek olarak Bediüzzaman Said Nursi verilebilir. Kendisinin Ehmedê Xan'î'nin manevi talebesi olduğunu belirten Said Nursi, milliyetçilik konusunda bir ayrıma giderek milliyetçiliği “menfi” ve “müsbet” milliyetçilik olmak üzere ikiye ayırır. Nursi'ye göre menfi milliyetçilik, kendi milletin diğer milletlerden üstün olduğunu iddia etmekten kaynaklanan ve ırkçılığa dayanan olumsuz, zararlı bir milliyetçiliktir. Müsbet milliyetçilik ise, pozitif, olumlu ve faydalı milliyetçiliktir. Bu, maddi ve manevi açılardan millet ve ülkesinin çıkarlarını gözetmek ve onları geliştirme anlayışıdır.⁴⁸⁹ Bediüzzaman, müsbet milliyetçiliğin normal, tabii ve bazen de bir ihtiyaç olarak görülebileceğini dile getirir, sosyal hayat gereği, insanların yardımlaşma ve dayanışma için müsbet milliyetçiliğe ihtiyacı olduğunu vurgular, onun reddettiği menfi milliyetçiliktir.⁴⁹⁰ Said-i Nursi'nin İslami ümmet anlayışına göre kavimlerin, ırkların varlığı bir gerçektir. Her millet kendi dilini serbestçe konuşabilmeli, anadilde eğitim yapabilmeli, dergi, gazete ve kitap yayımlayabilmeli, gelenek ve kültürünü serbestçe geliştirebilmeli, kimse kimseyi asimile ve yok etmeye çalışmamalıdır. Hiçbir milletin diğer bir millete üstünlüğü yoktur ona göre.⁴⁹¹

Barth'ın etnisiteyi tanımlarken, sahip oldukları ortak kültürel değerlerden çok diğer etnik topluluklarla olan farklar ve kurdukları ilişkiler üzerinden tanımlamasına benzer olarak Xanî de Kürtlerin komşu etnik unsurlar ve uluslardan farklı olduğunu belirgin bir şekilde ifade eden ilk kişidir diyebiliriz. Xanî, Kürtleri; Araplar, Türkler ve İranlılardan ayırt ederken belirgin bir grup bilinci ortaya koydu.⁴⁹² Kürt kimlik vurgusu ilk olarak modern öncesi Kürt edebiyatında görülmektedir. Henüz 17. yüzyılda Ehmedê Xanî Kürtlerden; Araplardan, Farslardan ve Türklerden farklı bir

⁴⁸⁷ Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti*, s. 83-85.

⁴⁸⁸ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilikler*, s. 180.

⁴⁸⁹ Bediüzzaman Said Nursi, *Mektubat*, İstanbul, 2013, s. 345,347.

⁴⁹⁰ Ahmet Hamdi Aydın, “Bediüzzaman'ın Milliyetçilik Tasnifi: Menfi ve Müsbet Milliyetçilik,” *Köprü*, sayı 124, yıl 2013.

⁴⁹¹ Tan, *a.g.e.*, s. 454.

⁴⁹² Özoğlu, *a.g.e.*, s. 65.

topluluk olarak bahsetmesi Kürt toplumunun modern milliyetçi düşüncenin gelişiminden önce dahi ortak bir kimlik algısına sahip olduğunu göstermektedir.⁴⁹³ McDowall ise eserinde Kürtlerin; Arap, Türk ve Farslardan farklı bir topluluk olarak ilk kez Xanî tarafından dillendirildiğini ifade eder.⁴⁹⁴ Bu grup bilincini ve komşu etnik topluluklardan farklılığı belirgin kılmak için birçok beytinde bunu dile getirmiştir.

*Rom û 'Ereb û 'Ecem bi temamî
Hemîyan jî me ra dikir xulamî*

Tamamıyla Romlar, Araplar ve Farslar
Hepsi de bizim için hizmetçi olacaktılar⁴⁹⁵

*Ev Rom û Ecem bi wan hesar in
Kurmanci hemî li çar kenar in*

Şu Romlar ve Farslar Kürtleri kuşatmışlar
Kürtlerin tamamı dört parçaya ayrılmışlar⁴⁹⁶

*Xalib nedibû li ser me ev Rûm
Nedibûne xerabeyê di dest bûm*

O zaman bize galip gelmezdi bu Romlar
Olmazdık baykuşun konduğu yıkıntılar⁴⁹⁷

*Mehkûmun 'eleyh û se'alîk
Mexlûb û mutî'ê Tirk û Tacîk*

Olmazdık başkasının yönettiği miskinler
Türk ve Farslara yenilip emrine girenler⁴⁹⁸

Xanî'nin eseri *Mem û Zîn*'in üzerine inşa edildiği ve halk arasında yaygın olan bir Kürt destanını seçmesi bize etno sembolcülerini hatırlatmaktadır. Etno sembolcü yaklaşımın temsilcilerinden olan Smith'e göre Millet/milliyetçilik, gücünü kendisinden daha eski olan etnik cemaatler ve kimliklerle kurdukları popüler ve siyasal bağlantılardan alır. Bu olgu milliyetçilerin gelenek ve göreneklere, sembollere ve merasimlere geri dönmesine, onları yeniden keşfetmesine ve yeniden kullanıma sunmasına olanak tanır.⁴⁹⁹ Gerek Xanî, gerekse Kürt milliyetçiliğinin ilk ortaya çıktığı dönemlerde Kürt aydınlarının yaptıkları Smith'i doğrular niteliktedir. Milliyetçi tarih yazımının da etkisi ile kendine tarihten yer arayan Kürt milliyetçiliği bunun için Xanî ve *Mem û Zîn*'i yeniden "keşfeder". Bozarslan ise bu konudaki görüşünü şu sözlerle açıklar: Milliyetçi tarih yazımında aynı zamanda geçmişin

⁴⁹³ Karademir, *Abdulhamit ve Kürtler*, s. 437.

⁴⁹⁴ McDowall, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁹⁵ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 156 Buradaki Xulam/hizmetçi kelimesi günümüzde de hala yaygın olarak kullanılan bir kelimedir. Kanaatimiz odur ki Xanî burada bu kelimeyi ilk anlamıyla hizmetçi/uşak şeklinde değil, metnin geneli düşünüldüğünde, Kürtlerin bir devletlerinin olmayışlarının bir sonucu olarak başka devletlerin tebaası olmasını ve eğer Kürtler ittifak edip devletlerini ya da kendi yönetimlerini kurarlarsa şu ana kadar kendilerine tabi oldukları Türk ve Farsların bundan sonra kendilerine tabi olacağı anlamında kullanmıştır.

⁴⁹⁶ *A.g.e.*, s. 155.

⁴⁹⁷ *A.g.e.*, s. 153.

⁴⁹⁸ *A.g.e.*, s. 153.

⁴⁹⁹ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, s. 180.

şahsiyetlerine (Ehmede Xanî gibi) yeni bir anlam verildi ve daha önce hiç olmadığı gibi, politik ve mitolojik sembollere dönüştürüldü.⁵⁰⁰

Hassanpour'a göre Xanî'nin dil/Kürtçe üzerindeki hassasiyeti, fikirleri ve edebi çabaları, kabaca modern Avrupa'nın ilk dönemindeki "dilbilimsel milliyetçilik" olarak adlandırılan dilbilimsel ve edebi hareketliliğe benzer.⁵⁰¹ Çalışmasının ilgili bölümlerinde Xanî ile Fransız Joachim du Bellay arasındaki benzerlik ve metodolojik yakınlığa dikkat çeker ve şu tespitlerde bulunur:

Xanî'nin Arapça ve Farsçaya karşı aldığı tavra oranla, du Bellay Latince ve Grekçeye meydan okurken daha az kararlı ve daha uzlaşmacıdır; ancak, anadili onun hayal ettiğinden çok daha fazlasını başarmış durumdadır.⁵⁰² Yıldız da aynı konu çerçevesinde şu tespitte bulunur: Dante zengin Latin dilini değil halkının dilinden güçlü bir edebiyat yarattı. Puşkin'de Rus aristokrasisinin saray dilini değil stepnelerin dilinden bir edebiyat yaratarak ulusal dillerin geleceğini belirlediler ki özellikle baskı altında olan, asimilasyon ve yok oluş tehdidi altında olan diller için bu iki isim çok önemlidir. Buna Xanî'yi de ekleyerek ikiliyi üçlememiz yerinde olur.⁵⁰³

Nairn, ırkçılığın, milliyetçiliğin aşırı bir ucu olduğu yorumunda bulunmuştu⁵⁰⁴ Xanî'nin ırkçı bir söyleme sahip olmadığını, onun için etnik mensubiyet değil yönetim tarzı ve adil olması çok daha önemlidir diyebiliriz.

Ecnasê milel mutî'u munqad
Nesla wî Ereb emîrê Ekrad

Çeşitli milletler boyun eğip itaat ederlerdi
Soyca Arap'tı fakat Kürtlere beylik ederdi⁵⁰⁵

Xanî'nin, milliyetçilik düşüncesinden çok önce, Kürtlere bahsederken millet kavramına işaret etmesi, komşu etnisiteleri de bu manada anması dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Hassanpour'a göre milletin bu anlamda seküler bir anlamda kullanılması o dönem için bir ilktir.⁵⁰⁶ Hassanpour, Xanî'nin mevcut terminolojide din temelli bir kavram olan, Farsça ve Türkçede kullanılan Arapça

⁵⁰⁰ Bozarlan, "Türkiye'de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Hususlar", s. 48.

⁵⁰¹ Hassanpour, *a.g.m.*, s. 157.

⁵⁰² *A.g.m.*, s. 159.

⁵⁰³ Yıldız, *a.g.e.* s. 115.

⁵⁰⁴ Nairn'den akt., Yalçın, *a.g.m.*, s. 205.

⁵⁰⁵ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 171.

⁵⁰⁶ Hassanpour, *a.g.m.*, s. 167.

millet terimine "etnik" bir içerik kazandırdığı görüşündedir.⁵⁰⁷ Ona göre kelime "dini topluluk" anlamına geliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyan topluluklara atfen kullanılıyordu. Xanî ise aşağıda verilen beyitlerinde Kürtler ve milleti bir arada şöyle kullanır:

*Da xelqi nebêjîtin ku "Ekra
Bê me'rîfet in, bi esl û bunyad*

*Enwa'ê milel xwudankitêb in
Kurmanci tenê di bêhesêb in"*

Bunu yaptı ki eloğlu demesin zaten Kürtler
Köken ve yapıları itibarıyla kültürsüzdürler⁵⁰⁸

Türlü türlü milletler kitap sahibi olmuşlar
Yalnız Kürtler bu konuda paysız kalmışlar⁵⁰⁹

3.2.1. Ehmedê Xanî'nin Eserlerinde Millet Eksenli İlk Örnekler

Hassanpour'a göre Kürt ulus fikri ilk olarak Ehmedê Xanî tarafından 1694'te yazılan *Mem û Zîn*'de formüle edildi.⁵¹⁰ Bruinessen ise *Mem û Zîn*'de Kürt kimliğine vurgu yapan beyitlerle ilgili şaşkınlığını şu sözlerle ifade etmektedir: "*Mem û Zîn*'in dîbacesinde (girişinde) bazı beyitler adeta üç yüzyıl önce değil de erken dönem yirminci yüzyılın ilk kuşak milliyetçileri tarafından yazılmış gibi, modern bir tınıya sahiptir."⁵¹¹ Yine Nebez'e göre, Kürt milliyetçiliği fikri ilk olarak şair, düşünür Ehmedê Xanî tarafından Kürdistan feodal bir toplum iken ortaya atılmıştır.⁵¹² Nikitin'e göre de, Kürtlük duygusu ilk olarak Xanî'nin eserinde yüksek sesle dile getirilmiştir.⁵¹³ Ulusal birlik ve bir krallık etrafında birleşme onun temel arzusu idi.⁵¹⁴ Resûl'e göre Xanî'den önce de Kürtler ile ilgili yazılmış Kürtleri konu edinen eserler mevcuttur. Özoğlunun da değindiği⁵¹⁵ ve Resûl'un andığı bu kitapların başında Mir Şerefhan Bitlisi'nin *Şerefname*'si gelir. Birçok araştırmacının önemseydiği bu eser Resûl'e göre konu itibarı ile Kürt beyliklerinin tarihi olması ve "Kürt meselesi" üzerine düşünsel bir çabanın olmamasından dolayı, her ne kadar kendisinden sonra yazmış olsa bile Xanî'nin aynı konuda devlet, bağımsızlık, dil, kültür vb. konularda talepler, idealler ve bir metodoloji ortaya koymasından dolayı onun "ulusal özgürlük

⁵⁰⁷ A.g.m., s. 160.

⁵⁰⁸ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 157.

⁵⁰⁹ A.g.e., s. 158.

⁵¹⁰ Hassanpour, *a.g.e.*, s. 128.

⁵¹¹ Bruinessen, "Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn*'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü" s. 66.

⁵¹² Nebez'den akt., Abbas Vali, "Kürtlerin Soykütükleri: Kürt Tarih Yazımında Ulus ve Ulusal Kimliğin İnşası" *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (der. Abbas Vali), İstanbul, 2005, s. 107.

⁵¹³ Nikitin, *a.g.e.*, s. 334-493.

⁵¹⁴ Uşak, *a.g.e.*, s. 165.

⁵¹⁵ Özoğlu, *a.g.e.*, s. 69.

hareketinin” düşünsel önderi olmasını sağlamıştır.⁵¹⁶ Delal’e göre Kürdi kaygıları ilk kez bir fikriyat çerçevesinde işleyen eser *Mem û Zîn*’dir.⁵¹⁷

Nebez, Kürt milliyetçiliğinin doğuşunda anahtar rolü Ehmede Xanî’nin *Mem û Zîn* eserinin oynadığından hareketle şunları söyler:

Bildiğimiz gibi 1694-95 yıllarında Mem û Zîn’i kaleme alan Kürt düşünür Ehmede Xanî Kürtleri birleşmeye, bağımsız bir Kürt devleti kurmaya, kendilerini Türk ve Farslann egemenliğinden kurtarmaya ve Kürt padişahı, parası, tacı ve kültürü aramaya çağırıştır. Aynı zamanda [buna dikkat] Xanî Türk ve Farsilerce ezilmelerine rıza gösteren Kürt şehzadelerini eleştirmiştir... Eğer tüm bu hususları bir arada değerlendirirsek, bağımsız bir Kürdistan’da bir Kürt padişahı önderliğinde tüm Kürt ulusunu bir bütün olarak kapsayacak bir Kürt devleti kurma fikrinin Kürdistan’dan yükseldiği, yabancılardan ödünç alınmadığı gerçeği hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde anlaşılır.⁵¹⁸

Xanî’nin eserlerinde Kürt milliyetçilerinin sıklıkla kullandıkları ve Kürt milliyetçiliğine fikri ve teorik kaynaklık teşkil eden düşüncelerini ana hatları ile dil, Kürtlerin ittifak etmesi, Kürtlerin kendi kendilerini yönetmesi anlamında devletlerinin olması ve Osmanlı-Safevi devletleri arasında bölünmüşlüğü yarattığı tahribat olarak gruplandırabiliriz.

Xanî, *Mem û Zîn*’de Kürtlerin içerisinde bulundukları durumun sebebi olarak çeşitli tasvirlerde bulunur. O, Kürtlerin dillerinin değersiz görülmesi, sürekli yönetilen olmaları, bir padişahтан/devletten yoksun olmaları, Osmanlı-Safevi savaşlarında en çok Kürtlerin zarar görmesi, birliklerinin olmayışı gibi çok sayıda soruna işaret eder ve bunlara çözüm önerleri sunar. Bu sorunlar ve çözümler birbirine bağlıdır Xanî’ye göre. Dillerinin/Kürtçenin pazarının kesat olması aslında bu dil ile yazılan eserlere mührünü vurup bunu resmileştirecek bir padişahın olmamamsına, bir padişahın olmayışını ise ittifak etmemelerine bunun neticesinde de topraklarının Osmanlı ve Safevi arasında bölünmesine vb. neden olmaktadır.

Xanî yukarıda sayılan sorunların halli için ilk olarak bir “Kürt ittifakı”nı dillendirmektedir. Bunun ne kadar zor olduğunun farkındadır, çünkü o, Kürt yöneticilerini (mirler) Hatem gibi cömert (*bezlê Hatem*)⁵¹⁹ oluşları, Rüstem gibi

⁵¹⁶ Resûl, *a.g.e.*, s. 99.

⁵¹⁷ Delal, *a.g.e.*, s. 186.

⁵¹⁸ Nebez’den akt. Vali, *a.g.m.*, s. 105.

⁵¹⁹ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 154.

savaşçı (*rezmê Rostem*⁵²⁰), mert (*ciwamerî*)⁵²¹, gayretli (*himmet*⁵²²) yüce gönüllü (*sexawet*⁵²³), hükümdar becerisine sahip (mîrîni)⁵²⁴ ve sert (*celadet*),⁵²⁵ oluşlarından dolayı överken, diğer yandan, bu beylerin; uyuşmaz (*betifaq*),⁵²⁶ itaatsiz ve dağınık (*bi temerud û şîqaq*)⁵²⁷ olduklarını ifade eder. Birleşmemelerinin nedeni olarak da gayret (*xîret*⁵²⁸), aşırı hırs (*'uluwwe*),⁵²⁹ cesaret ve "başka birinin yardımının yükünü (*minnet*)⁵³⁰ taşımalarına izin vermeyen özellikleri sayar.⁵³¹ Xanî'nin Kürtlerin ittifak etmeleri ile ilgili beyitlerinden bazıları şöyledir:

Ger dê hebuwa me ittîfaqek
Vêkra bikra me înciyadek

Eğer birlik ve beraberlik içinde olsaydık
Birbirimize uyup ittifakımızı kursaydık

Rom û 'Ereb û 'Ecem bi temamî
Hemîyan jî me ra dikir xulamî

Tamamıyla Romlar, Araplar ve Farslar
Hepsi de bizim için hizmetçi olacaktılar

Tekmîli dikir me dîn û dewlet
Teshîli dikir me îlm û hikmet

O zaman tamamlardık dini ve devleti
Elde edecektik hem ilmi hem hikmeti⁵³²

Bruinessen'e göre *Mem û Zîn* yirminci yüzyıl Kürtleri arasındaki ününü yine de açıkça bir başka özelliğe borçludur: Bu, yalnız Kürt etnik kimliğiyle gururun değil, bir Kürt devleti arzusunun da güçlü bir ifadesi olarak okunabilmesidir.⁵³³ Bir Kürt kralı (*padîşah*)⁵³⁴ modern öncesi monarşi anlayışıyla uyumlu bir şekilde, "dünyanın muhafızı" (*cihanpenah*)⁵³⁵, asil (*serfiraz*)⁵³⁶ ve hayırsever (*sahibkerem*)⁵³⁷ olarak tasvir edilir. Xanî'ye göre, bir Kürt kralı "taç giydikten sonra elbette biz de faydasını (*rewac*)⁵³⁸ göreceğiz; bize (Kürtlere/yetimlere) bakacak [ve] bizi zalimlerin elinden kurtaracak; bu Türkler bizi yenemeyecek, baykuşun elinde

⁵²⁰ A.g.e., s. 154.

⁵²¹ A.g.e., s. 155.

⁵²² A.g.e., s. 155.

⁵²³ A.g.e., s. 155.

⁵²⁴ A.g.e., s. 155.

⁵²⁵ A.g.e., s. 155.

⁵²⁶ A.g.e., s. 155.

⁵²⁷ A.g.e., s. 155.

⁵²⁸ A.g.e., s. 155.

⁵²⁹ A.g.e., s. 155.

⁵³⁰ A.g.e., s. 155.

⁵³¹ Hassanpour, a.g.m., s. 149.

⁵³² Xanî, *Mem û Zîn*, s. 156.

⁵³³ Bruinessen, "Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn*'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü" s. 63.

⁵³⁴ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 152-153.

⁵³⁵ A.g.e., s. 152.

⁵³⁶ A.g.e., s. 152.

⁵³⁷ A.g.e., s. 152.

⁵³⁸ A.g.e., s. 153.

kalmış döküntüler olmayacağız. Padişah, "kalemimizi" (*qelem*) ve "sanatımızı" (*hüner*⁵³⁹) teşvik edecek, "yaralarımıza merhem olacak" ve "bilgilerimizi arttıracaktır". Xanî'ye göre, Kürtler sadece zorbalardan kurtulmayacak; "birliği sağladıktan sonra, hepimiz bir kişiye itaat ettikten sonra, en mükemmel din ve devlet [imizi] (*dîn û dewlet*)⁵⁴⁰ düzenini; bilgi ve bilgeliği (*ilm û hikmet*)⁵⁴¹ elde edeceğiz. Xanî, bir kralın Kürt dili ve edebiyatını himaye etmesi gerektiğinin de altını çizer.⁵⁴² Bulut'a göre Xanî *Mem û Zîn*'i yazarken başından beri bir Kürdistan ütopyası vardı.⁵⁴³ Xanî'nin güçlü padişahı hiçbir zaman ortaya çıkmadı ancak kitabı bu amaca hizmet etti, en azından 20. yüzyıl Kürtlerinin bu anlamdaki çabalarının ana kaynaklarından biri oldu.⁵⁴⁴

Xanî'ye göre, "şair ve yoksul" insanlarsa (*şa'ir û feqîran*)⁵⁴⁵, Kürtlerin boyunduruk altında kalmalarından Kürt yöneticileri (*hakim û mîran*)⁵⁴⁶ sorumludurlar, çünkü bir Kürt kralının bayrağı altında birleşmek istemeyenler onlardır. Sonuç olarak, Kürtler "sahipsiz" "yetimler"⁵⁴⁷dir; bir yetim ancak sahibi (*xudan*)⁵⁴⁸ tarafından korunursa olgunlaşır. "Şayet bir krala/padişaha sahip olsaydık, Allah onu yönetmeye layık görseydi, kendisine bir taht bahşedilseydi, kaderimize sahip çıkabilirdik"⁵⁴⁹ der. Xanî'nin millet olmayı tahkim edeceğini ve devamlılık sağlayacağını düşündüğü "devleti" istemesi, Delal'e göre Kürtlerin kendi egemenlikleri üzerinde yetki sahibi olmamasıyla ilişkilidir.⁵⁵⁰

Xanî'nin *Mem û Zîn* başta olmak üzere eserlerinde dile getirdiği, Kürtlerin bağımsız bir devlete sahip olmaları gerektiğini ima eden ve günümüz milliyetçilerinin sıklıkla kullandıkları beyitlerinin bir kısmı şöyledir:

Rabit ji me jî cîhanpenahek
Peyda bibitin me padîshahek

Mümkün mü bir hükümdar çıksın bizden?
Mümkün mü bir padişah çıksın içimizden?

⁵³⁹ A.g.e., s. 152.

⁵⁴⁰ A.g.e., s. 156.

⁵⁴¹ A.g.e., s. 156.

⁵⁴² Hassanpour, *a.g.m.*, s. 150-151.

⁵⁴³ Bulut, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁴⁴ Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*, s. 29 .

⁵⁴⁵ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 154.

⁵⁴⁶ A.g.e., s. 154.

⁵⁴⁷ A.g.e., s. 153.

⁵⁴⁸ A.g.e., s. 158.

⁵⁴⁹ Hassanpour, *a.g.m.*, s. 149.

⁵⁵⁰ Delal, *a.g.e.*, s. 104.

*Ger dê hebûwa me padişahêk
Laîq bidiya Xwedê kulahek*

Eğer biz Kürtlerin de bir padişahı olsaydı
Ve Allah o padişaha bir taç layık bulsaydı

*Te'yîn bibûwa ji bo wî textek
Zahîr vedibû ji bo me bextek*

O padişaha tayin edilmiş olsaydı bir taht
O zaman açılacaktı bize yepyeni bir baht

*Hasil bibûwa ji bo wî tacek
Elbette dibû me jî rewacek*

Eğer olsaydı o padişahın giyeceği bir taç
Elbette o zaman biz de görecektik revaç

*Xalib nedibû li ser me ev Rûm
Nedibûne xerabeyê di dest bûm*

O zaman bize galip gelmezdi bu Romlar
Olmazdık baykuşun konduğu yıkıntılar

*Mehkûmun 'eleyh û se'alîk
Mexlûb û mutî'ê Tirk û Tacîk*

Olmazdık başkasının yönettiği miskinler
Türk ve Farslara yenilip emrine girenler

*Ez mame di hîkmeta Xwedê da
Kurmanç di dewleta dinê da*

Şaştım kaldım ne var Allah'ın hikmetinde
Ki Kürtler şu dünya devletinin içerisinde

*Aya bi çi wechî mane mehrûm?
Bîlcumle ji bo çi bûne mehkûm?*

Acaba neden böyle mahrum kalmışlar?
Neden dolayı hep "yönetilen" olmuşlar?⁵⁵¹

Xanî'nin yaşadığı dönem ve bu dönemde yaşanan Osmanlı-Safevi savaşları ile bu savaşların Kürtler üzerindeki tahribatları şiirlerinde işlenmiş bunun nelere yol açtığını, nasıl kurtulabileceklerini dile getirmiştir. Birinci Dünya savaşı sonrası yaşadıkları coğrafya dört ülke arasında paylaşılan Kürtlerin yaşadıkları sıkıntılar Kürt milliyetçilerinin bu durumu yine Xanî'nin şiirleri üzerinden gündemleştirdikleri ve çözüm konusunda ondan etkilendikleri açıktır. Xanî, aralıksız devam eden Osmanlı-Safevi savaşlarından dolayı Kürtlerin yıkımlarına ve iki güç tarafından boyunduruk altına alınmalarına (*mehkûm bûn*)⁵⁵² yoksunluklarına (*mehrûm bûn*)⁵⁵³, yenilgilerine ve egemenlik altına alınışlarına (*mexlûb û mutî' bûn*)⁵⁵⁴ vurgu yapar.⁵⁵⁵

Xanî, Osmanlı ve İran yönetimlerini hor görür ve Osmanlı egemenliğinde olan Kürdistan'dan "*baykuşun konduğu yıkıntılar*"⁵⁵⁶ olarak söz eder; onun için Osmanlı ve İranlılara tabi olmak bir "*utanç*"⁵⁵⁷ kaynağıdır her iki güç de Kürtlere musallat olmakla suçlanır.⁵⁵⁸ Şakeli ye göre Xanî, *Mem û Zîn*'de, halkının çektiği sıkıntıları, ülkesinin bölünmesi ve iki imparatorluk tarafından (Osmanlılar ve

⁵⁵¹ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 152-155.

⁵⁵² A.g.e., s. 153.

⁵⁵³ A.g.e., s. 154.

⁵⁵⁴ A.g.e., s. 153.

⁵⁵⁵ Hassanpour, a.g.m., s. 148.

⁵⁵⁶ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 153.

⁵⁵⁷ A.g.e., s. 153.

⁵⁵⁸ Hassanpour, a.g.m., s. 149.

Safeviler) paylaşılması ve sömürülmesini ve bu nedenle Kürtlerin kendilerinin yönettiği bağımsız bir devletlerinin olmamasını, Kürt kültürüyle dilinin geri kalmışlığını ve bu nedenle giderek Kürt halkı arasındaki güçlü bağların yok olmasını destanlaştırmayı amaçlıyordu.⁵⁵⁹

Xanî'nin Osmanlı-Safevi savaşları ve sonuçları ile ilgili beyitlerinin bir kısmı şunlardır:

*Xalib nedibû li ser me ev Rûm
Nedibûne xirabeyê di dest bûm*

Galip olamazdı bize karşı Rum,
Baykuş yuvasına dönmezdi yurdum.

*Mehkûmî 'eleyhî û se'alîk
Mexlûb û mutî'ê Tîrk û Tacîk*

Olmazdık başkasının yönettiği miskinler.
Türk ve Acem'e yenilip emrine girenler

*Ev qulzumê Rom û behrê Tacîk
Gava ku dikin xurûc û tehrîk*

Kızıldenizi andıran şu Rom ve Acemler
Ne zaman ortaya çıkıp hareket etseler

*Kurmanc dibin bi xwûnê mulettex
Wan jêk ve dikin mîsalê berzex*

Kürtler her seferinde kana bulanıyorlar
Berzah misali birbirlerinden ayırıyorlar

*Ev Rom û 'Ecem bi wan hesar in
Kurmanci hemî li çar kenar in*

Şu Romlar ve Farslar Kürtleri kuşatmışlar
Kürtlerin tümü dört parçaya ayrılmışlar

*Herdu terefan qebîlê Kurmanc
Bo tîrê qeda kirîne armanc*

Bu iki cephe Kürtlerin karşısına geçmiş
Onları imha etme oklarına hedef etmiş

*Goya ku li ser heddan kilid in
Her taife seddek in sedîd in*

Kürtler sınırların üzerinde sanki kilittir
Kürt Aşiretleri orada sağlam birer settir⁵⁶⁰

Ehmedê Xanî'nin o dönemin Osmanlı ve İran devletlerine bağımlı olmanın Kürtler için utanç verici olduğunu söylemesi ve Kürtlerin bu iki devletten kurtulup başında taç, altında taht olan bir Kürt hükümdarının liderliğinde kendi devletlerini kurmaları gerektiğini savunması ve dillendirmesi Kürtlük aidiyeti tarihi açısından ilk ciddi fikirdir.⁵⁶¹ Xanî'nin eserlerinin, özellikle de *Mem û Zîn*'in, haklı olarak ona 'Kürt milliyetçiliğinin babası' dedirtecek kadar, Kürt hareketinin gelişmesinin tüm safhalarında bir rol oynadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Milliyetçilerin sonraki nesilleri Ehmedê Xanî'nin eserinde kendi fikirlerini keşfedebildi. Kürtçede yayın yapmakla ilgili her yeni bir teşebbüste, yayıncı ve editörlerin *Mem û Zîn* ile başlaması tesadüf değildir. Böylece, dolaylı olarak, Xanî yaşayan bir yazı dili olarak

⁵⁵⁹ Şakelî, *a.g.e.*, s. 58.

⁵⁶⁰ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 155-156.

⁵⁶¹ Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, s. 245.

Kürtçenin yeniden doğuşuna çok büyük katkıda bulunmuştur.⁵⁶²Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn* destanı Kürt ulusal uyanışının ilk haykırışı olarak kabul edilmiş ve bu büyük İslam âliminin ölümünden birkaç yüzyıl sonra yeniden yorumlanarak Kürt milliyetçiliğinin hizmetine sunulmuştur.⁵⁶³ Uşak'a göre *Mem û Zîn* Kürt milliyetçilerinin manifestosudur.⁵⁶⁴

3.2.2. Ehmedê Xanî'nin Eserlerinde Milliyet ve Dil/Anadil

Milliyetçilik ve dil arasındaki ilişki, milliyetçiliğin tartışılmaya ve araştırılmaya başlandığı, etkisini göstermeye başladığı ilk dönemlerden beri üzerinde durulan konulardandır. Milleti maddi unsurlar ile açıklamaya çalışan araştırmacıların özel bir önem verdiği dil, milliyetçilik tartışmalarında her zaman esaslı konulardan olmuştur. Fichte, (genel olarak Alman ekolü) *Alman Millette Hitaplar* adlı eserinde, biz, dilleri aynı dış tesirlere maruz bulunan ve birlikte yaşayan ve birbirleri ile devamlı haberleşme ile dillerini geliştiren insanlara millet diyoruz,⁵⁶⁵ derken dilin millet için olmazsa olmazlardan olduğunu tüm açıklığı ile belirtiyordu. Yine Fichte, millet adını almaya layık bir topluluk her şeyden önce kendi saf dilini, ancak en iptidai köylerde rastlansa, hatta asırlardır kullanılmamış, kaynakları cılız, edebiyatı fakir bile olsa, canlandırmak, geliştirmek ve yaymakla mükelleftir⁵⁶⁶ diyerek millet ve dil arasındaki ilişkiyi ortaya koyar.

Xanî, Fichte gibi dili milletin olmazsa olmazlarından saymamışsa da çok önemli bir etken olarak gördüğünü söyleyebiliriz. O, dönemin edebiyat dili olarak bilinen ve kendisinin de çok iyi bildiği Farsça ile değil anadili olan Kürtçe ile yazmıştır tüm eserlerini. Bu eserleri toplumun tüm kesimlerine hitap eden eserlerdir. *Nûbihara Biçûkan* ile Xanî, daha önce de belirtildiği ve eserinde de geçtiği üzere Kürt çocuklarına yönelmiştir. *Eqîdeya Îmanê* ile ulema ve müderrislere Kürtçenin de ilmi ve İslami konuları yazmak ve tartışmak için kullanılabileceğini göstermiştir. Bu eserinden sonra İslami konularda Kürtçe yazılmış eserlerde gözle görülür bir artış

⁵⁶² Bruinessen, "Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn*'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü" s. 81.

⁵⁶³ Karademir, *Abdulhamit ve Kürtler*, s. 439.

⁵⁶⁴ Uşak, *a.g.e.*, s. 167.

⁵⁶⁵ Elie Kedourie, "Milliyetçilik ve Self-determinasyon" *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Der. Mümtaz'er Türköne), İstanbul, 2012, s. 169.

⁵⁶⁶ Fichte'den akt. Kedourie, *a.g.m.*, s. 121.

yaşanmıştır.⁵⁶⁷ *Dîwan*, Xanî her ne kadar müstakil bir kitap tarzında kaleme almamışsa da bu eseri, şiirleri aracılığı ile edip, şair ve sanatçılara Kürtçenin şiir yazımında nasıl olanaklara sahip olduğunu göstermek ister gibidir. *Mem û Zîn* ise mesnevi tarzında yazılması ve kadim bir Kürt efsanesini konu edinmesi açısından halkın dilinde kolayca yer bulması, Kürtçenin bu alanda da işlevsel olarak kullanılmasına örnek olarak verilebilir. İbrahim S. Işık'a göre Xanî'nin eserlerini Kürtçe yazmaktaki ısrarı pre-modern Kürt milliyetçiliğinin ilk örneği olarak sayılabilir.⁵⁶⁸

Xanî, Kürt diline büyük önem vermesine rağmen, ona hizmette bir dilbilimci olarak değil, bir düşünür olarak katkıda bulundu. O, dilin bir ulusun varlığını oluşturan en temel unsurlardan biri olduğu görüşünü savundu.⁵⁶⁹ E. Cassirer'in, diller arasındaki ayrımı, Humboldt'a dayanarak dünya görüşleri arasındaki ayrım olarak gördüğünden hareketle Xanî'nin dili onun dünya görüşüdür diyebiliriz.⁵⁷⁰ Xanî dili salt bir iletişim aracı olarak görmez, ona göre dil aynı zamanda millet olmanın da bir göstergesidir. Hassanpour ise Xanî'nin dil ve iktidar arasındaki ilişkisini şöyle açıklar: "Xanî, iki alandaki, siyasi (bir Kürt devletinin oluşumu gibi) ve edebi (anadilde yazma ve kitap derleme gibi) faaliyetleri, bir madalyonun iki yüzü olarak ele alır. Dil eğitimi başlı başına yeterli değildir. Egemen bir kralın himayesinde gelişen saygın bir dil, medeni ve bağımsız bir Kürt devletine damgasına vuracaktır."⁵⁷¹ Dil ve siyasal bir söylem olarak devlet, bağımsızlık, padişah, taç gibi kavramlara Xanî'de sıklıkla birlikte kullanılan kavramlardır.⁵⁷² Yine Xanî'ye göre, eğer Kürtler yetimlense, dillerinin de korunmaya ihtiyacı var demektir. Kürtçenin bazı eksikliklerinin olduğunu kabul etmesine rağmen, onun bu eksikliğinin dile özgü bir durum olmadığını, ancak daha ziyade bir koruyucu veya sahibinin/iktidarın olmayışına bağlar. Şairler, her ne kadar ancak bir Kürt hükümdarın himayesinde başarılı olacaklarsa da, Kürtçenin statüsünü onlar yükseltebilirler.⁵⁷³

⁵⁶⁷ Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, s. 33.

⁵⁶⁸ Işık, *a.g.e.*, s. 206.

⁵⁶⁹ Şakelî, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁷⁰ Yıldız, *a.g.e.* s. 124.

⁵⁷¹ Hassanpour, *a.g.m.*, s. 152.

⁵⁷² Ergün, *a.g.e.*, s. 183.

⁵⁷³ Hassanpour, *a.g.m.*, s. 151.

Dil ve milliyetçilik bağlamında yapılan çalışmalarda özellikle Avrupa’da eğitim ve bilim dili olarak kullanılan Latince’ye karşı yerel halk dillerinin önem kazanması üzerinde durulan noktalardan biridir.⁵⁷⁴ Benzer bir yolu Xanî’nin de yaptığını görüyoruz, o dönemin yaygın edebiyat ve sanat dili olan Farsça ve Arapça yerine anadili olan Kürtçeyi kullandı ve bu konuda ısrarlı davrandı. Bu durum başta Hassanpour, Yıldız ve Şakeli olmak üzere kimi araştırmacıların onu yakın dönemlerde Avrupa’da yerel dilin kullanımını öne çıkaran kişilerle karşılaştırılmasına neden oldu. Hassanpour bu konuda Xanî ve Joachim du Bellay arasındaki benzerliklere dikkat çeker. Ona göre Avrupa’nın "dilbilimci milliyetçileri" arasında yer alan Bellay, Xanî ile benzer bir söylem kullanmıştı. Ünlü kitapçığı, *La deffence et illustration de la langue françoise* (1549) de, Latince ve Grekçenin gücünü kabul ediyor, ancak "Fransız dili barbar bir dil olarak adlandırılmamalıdır" diyordu. Aynen Xanî gibi, anadilinin yeni doğduğunun ve gelişebilirliğinin altını çizerek şöyle diyordu: "Dilimiz... şu anda sadece çiçek açıyor henüz meyve verecek olgunluğa gelmedi; ya da şöyle diyebiliriz, henüz çiçek açmamış, vereceği meyvelerini hâlâ vermemiş bir bitki veya küçük bir filiz."⁵⁷⁵ “Ayrıca, şu anda kaba olan dilimizin, Grek ve Latin dillerinin hırslı hayranlarının iddia ettiği gibi o kadar da aşağı ve sefil olduğunu düşünmüyorum "Herkesin kendi doğduğu yeri savunması gerektiğini emreden aynı doğal yasa, dilimizin saygınlığını korumamızı da zorunlu kılar.”⁵⁷⁶

Xanî’nin dil ve milliyetçilik bağlamında tartışıldığı çalışmalarda dikkat çeken bir husus da onun *Mem û Zîn* adlı eserinin bir kanonik eser olduğu iddiasıdır. Yazar Nusret Yıldız’ın sıkça dile getirdiği bu görüş araştırmalara yeni bir boyut kazandırmıştır. Edebi kanonlar, toplumun kendisini, ne olduğunu, kim olduğunu unuttuğu, geleneğin iyice çözülüp insanları birbirine bağlayan unsurların değer yitimine uğradığı zamanda, yeniden toparlanılabileceğini anlatan eserlerdir.⁵⁷⁷ Edward Said, *Kültür ve Emperyalizm* adlı eserinde bazı Avrupa ülkelerinin toplumsal bağlarını güçlendirmede ve uluslaşma sürecinde kanonik özellikler arzeden

⁵⁷⁴ Anderson, *a.g.m.*, s. 99.

⁵⁷⁵ Hassanpour, *a.g.m.*, s. 157.

⁵⁷⁶ *A.g.m.*, s. 158.

⁵⁷⁷ Yadigar Türkeli Sanlı, “Edebiyat; Toplumsal Hafızanın, Geleneğin Kaybında, İnşasında Ne Kadar Etkilidir?” *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:2, S:2, s. 161.

romanlara dikkat çeker ve kimi sömürgeleştirilmiş ülkelerin de roman ve öykü aracılığı ile kültür ve kimliklerini korumadaki rolüne detaylıca değinir.⁵⁷⁸ Bu yönüyle bakıldığında edebi metinler (roman, hikâye, tiyatro, deneme, anı, gezi yazısı, vs.) toplumun hafızasını oluşturan bilgi depolarıdır. Bundan dolayı bir milletin ne olduğunu ya da ne olmadığını anlamak için o milletin edebiyatına bakılır. Edebiyatı olmayan millet, milletleşme sürecini tamamlayamamış demektir. Dolayısıyla, milletlerin inşasında edebiyatın her zaman hayati bir konumu olmuştur.⁵⁷⁹ Hassanpour’a göre de, dil ulus olma ve ulusal kimliğin en temel kurucu ögesidir ve yazı dili belirli bir kültürde milli bilincin gelişiminin temel göstergesidir.⁵⁸⁰ Müküslü Hamza Bey, *Mem û Zîn*’in 1919 yılında yapılan ilk baskısına yazdığı özsözde bu konu ile alakalı olarak şunları dile getirmişti: Yüksek saraylar için sağlam temeller ne ise, her ulus ve halk için edebiyat ve edebi eserler de öyledir. Edebiyat sahibi bir ulus ne kadar düşse ve maddi iktidarının sarayı yıkılsa da, yine bir himmetle tamir edilebilir.⁵⁸¹

Xanî’nin *Mem û Zîn* eseri bir edebiyat kanonunda olması gereken özelliklere sahip bir eserdir. Xanî, bu eserinde eserin farklı yerlerinde de geçtiği gibi doğu toplumlarında yaşanmış, efsaneleşmiş birçok aşk hikâyesinden bahseder. Bunlar; Mihr ile Mişteri, Wamiq ve Ezra, Leyla û Mecnûn, Yusuf ile Züleyha, Weys ve Ramîn, Bijen ve Menije, Ferhad ve Şirin ile Şeyh Senaniyan destanları, efsaneleridir. Bu destanlar İran, Gürcü, Arap ve Türk edebiyatı menşeli aşk destanlarıdır. Xanî’nin *Mem û Zîn*’i ise kadim tarihten beri Kürtler arasında yaygın olan, dilden dile ve nesilden nesile aktarılan, yazılı bir kaynağı olmayan *Memê Alan* destanının üzerine inşa edildiği görülmektedir. Xanî’nin bahsi edilen diğer aşk efsaneleri çok daha yaygın olmasına rağmen bir Kürt destanını seçmesi oldukça önemlidir. Kendisinden önce ve sonra yukarda bahsedilen kimi aşk destanları bazı Kürt şair ve sanatçıları tarafından eserlerinde işlenmiştir Xanî ise bir Kürt destanı üzerinden derdini anlatmayı yeğlemiştir. Kürtlerin kültürel mirasını canlandırmak, milli bilinci uyandırmak için Kürtlere ait olan bir hikâyeyi kaleme almıştır. Böylece şair, Kürt

⁵⁷⁸ Edward Said, *Kültür ve Emperyalizm*, (çev. Necmiye Alpay), İstanbul, 2010.

⁵⁷⁹ Sanlı, *a.g.m.*, s. 152.

⁵⁸⁰ Hassanpour, *a.g.m.*, s. 114.

⁵⁸¹ Mehmet Bayrak, “Mem û Zîn’e Kürt Yurtseverleri Muallim Hamza Tarafından Kürtçe Yazılmış Olan Önsöz’ün Tercümesi”, *Salnama Ehmedê Xanî 2012*, (haz. Mehmet Gültekin vd.), İstanbul, 2013, s. 151.

ruhunu halk arasında diri tutmak istemenin yanı sıra milli olan duygularını milli olmayan bir hikâyeyle anlatmaktan kaçınarak tamamen milli olan bir aşk hikâyesini konu olarak seçmiştir.⁵⁸²Edebiyat kanonları bir geleneği muhafaza edip bugünü geçmiş başarılarla irtibatlandırır, bütün bir milletin kimliğinin oluşturulup korunmasına yardım ederler.⁵⁸³ Xanî ve *Mem û Zîn* eserinin bu özelliklerinden dolayı Yıldız şu çıkarımda bulunur: Shakespeare nasıl ki İngiliz ulusal edebiyatının kanonik yazarıysa Kürt ulusal edebiyatının kanonik yazarı da hiç şüphesiz Ehmedê Xanî'dir.⁵⁸⁴

Daha önce *Mem û Zîn* ve onun bir mesnevi olarak özelliklerine değinmiştik. Mesnevilerin giriş bölümlerinde yer alan “sebeb-i telif” yani eserin kime ithaf edildiği önemli kısımlardan biridir. Mesnevi nerede yazılmış olursa olsun, hangi dilde yazılmış olursa olsun yazar eserini dönemin sultan/padişah/halife yahut mirine ithaf ederek hem bir doğal koruma sağlamış olur hem de eserinin “reklamını” yapmış olur. Mesnevilerde var olan bu geleneğin aksine Xanî eseri *Mem û Zîn*'i herhangi bir padişah/sultan/halife ya da mire ithaf etmemiştir. Eserin ithaf ile ilgili beşinci kısmında eserini Kürtlere ithaf ettiğini söylemektedir Xanî.⁵⁸⁵ Ayhan Tek, *Mem û Zîn*'de patronaj konusunu incelediği çalışmasında bu konu ile ilgili şunları söylemektedir: Xanî'nin *Mem û Zîn* için yazdığı sebeb-i telif diğer mesneviler için yazılan sebebi teliflerden farklıdır, zira *Mem û Zîn*'i milliyetperver Kürt halkına hediye etmiştir.⁵⁸⁶

Buradan anlaşılacağı gibi Xanî bu eserini ithaf etmeye ve bu bağlamda övülmeye layık birini göremiyor; dolayısıyla eserini bütün Kürtlere ithaf ettiği anlaşılıyor ki bize göre bu da klasik mesnevîlerde rastlanmayan Xanî'ye özgü bir tarzdır ve onun millet sevgisinden kaynaklanmaktadır. *Mem û Zîn*'de Kürtlerle ilgili önemli sosyolojik ve antropolojik tespitlerin de yer aldığı bu bölüm⁵⁸⁷ Xanî'nin

⁵⁸² Bozkurt ve Işık, *a.g.m.*, s. 520.

⁵⁸³ Sanlı, *a.g.m.*, s. 162.

⁵⁸⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s. 80.

⁵⁸⁵ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 151.

⁵⁸⁶ Ayhan Tek, “Li Dor Behsa Patronajê Mem û Zîna Ehmedê Xanî”, *Mukaddime Dergisi*, 2010, S: 3, s. 50.

⁵⁸⁷ Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, s. 50.

mesnevisini diğer mesnevilerden ve Xanî'yi de diğer mesnevi yazarlarından ayıran en önemli noktalardan biridir.

Millet olma ve devlet kurma bilincinden yoksun olan beylere kendi döneminde de tanık olan Xanî, onların başkalarına boyun eğip kendi devletlerini kurmamalarını bir utanç olarak görür. Bu utancı taşımış olan beylere, kaleme aldığı bir eseri sunmayı uygun görmez ve eserini her ne kadar beylerin gayretsizliği, bencillikleri ve şuursuzlukları yüzünden esaret altında yaşasalar da bünyelerinde yüce değerleri taşıyan Kürt milletine ithaf eder.⁵⁸⁸ *Mem û Zîn*'in günümüzde Kürtler arasında bu kadar yaygın olmasının ve sahiplenilmesinin bir nedeni de eserin Kürtlere ithaf edilmesidir.

Xanî'ye göre, padişah, dile resmi bir statü kazandırarak, yani saray dili yaparak hizmet edebilir. Diğer şeylerin yanı sıra, metinde sürekli tekrar edilen bir fikir de, Kürtçeyi padişahın darphanesi sayesinde dolaşıma giren bir akçeye⁵⁸⁹ benzetmesidir. Bu sayede bu para/Kürtçe pazarda geçerli olabilecektir. Yine padişah, "din ve devlet"e (*dîn û dewlet*)⁵⁹⁰ mükemmeliyet kazandırarak, "bilgi ve bilim"de (*ilm û hikmet*)⁵⁹¹ ilerleme sağlayarak, bilgi, sanat, şiir ve kitapları destekleyerek hizmet edebilir. Ayrıca, "aramızdan bir padişah çıktığı takdirde, sanatımızın kılıcının seçkin bir duruma gelmesi, kalemimizin değerinin anlaşılması, yaralarımızın deva bulması, bilgimizin geçerlik kazanması mümkün olmaz mı?"⁵⁹² diye sorar. Laleş Çeliker'e göre Xanî'nin dile bu denli önemi⁵⁹³ vermesi onun, Kürtlerin özgürlük ve bağımsızlık çabasının temeli olarak dili görmesindendir. Xanî, Kürtlerin yönetici halklar olan Araplar, İranlılar ve Türklerden daha geride oldukları; Kürtlerin *eğitimsiz, köksüz ve temelsiz oldukları, amaçlarına bağlı olmadıkları*⁵⁹⁴ ne arzu eden (*talib*) ne de arzu edilen (*metlûb*)⁵⁹⁵ ne seven ne sevilen oldukları iddiasını reddeder. Aksine, Kürtlerin "yetkin, olgun" (*bekemal*),⁵⁹⁶ ancak "yetim ve şanssız";

⁵⁸⁸Bozkurt ve Işık, *a.g.m.*, s. 530.

⁵⁸⁹ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 158-160.

⁵⁹⁰ *A.g.e.*, s. 156.

⁵⁹¹ *A.g.e.*, s. 156.

⁵⁹² Hassanpour, *a.g.m.*, s. 152.

⁵⁹³ Laleş Çeliker, *Ji Dîrokê Dîrekeke Ehmedê Xanî*, Diyarbakır, 2016, s. 175.

⁵⁹⁴ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 157.

⁵⁹⁵ *A.g.e.*, s. 158.

⁵⁹⁶ *A.g.e.*, s. 158.

"cahil veya bilgisiz değil, kederli ve koruyucusuz" olduklarına inanır. Kürt dili hâlâ "yeniyetme" fakat prestijli Farsçaya denk olabilecek, gelişmekte olan bir dildir⁵⁹⁷ ona göre.

Mem û Zîn'de Xanî'nin dil, dil- iktidar ve Kürtçe ilişkisini irdedeği bazı beyitler şöyledir:

*Saftî şemirand vexwarî durdî
Manendê durrê lîsanê Kurdî*

Saf şarabı bir yana bırakarak tortuyu içti
İnci gibi dizmek için Kürt dilini tercih etti

*Înaye nîzam û întîzamê
Kêşaye cefa ji boy 'amê*

Bu dili düzene koyup ona çekidüzen verdi
Umum halkı için bu yolda eziyetler çekti

*Da xelqî nebêjîtin ku "Ekrad
Bê me'rîfet in, bi esl û bunyad*

Bunu yaptı ki eloğlu demesin "zaten Kürtler
Köken ve yapıları itibarıyla kültürsüzdürler

*Enwa'ê milel xwudankitêb in
Kurmancî tenê di bêhesêb in"*

Türlü türlü milletler kitap sahibi olmuşlar
Yalnız Kürtler bu konuda paysız kalmışlar"

*Hem ehlê nezer nebên ku Kurmanc
Îşqê nekirin ji bo xwe amanc*

Hem kendileri ilim irfan sahibi olan kişiler
Demesin "Kürtler aşkı amaç edinmemişler

*Têkda ne di talib in ne metlûb
Vêkra ne muhibb in ew ne mehbûb*

Onlar tamamıyla ne âşık ne de maşukturlar
Birbirlerine karşı ne seven ne sevilen olurlar

*Bêbehre ne ew ji îşîqbazî"
Farix ji heqîqî û mecazî*

Aşkı istemekten yana Kürtlerin payı yoktur
Kalpleri hakikî ve mecazî aşktan da boştur"

*Kurmanc ne pir di bêkermal in
Emma di yetîm u bêmecal in*

Aslında Kürtler o kadar değersiz değildir.
Amma ne yapmalı ki yetim ve desteksizdir.

*Fîl cumle ne cahîl u nezan in
Belkî di sefîl û bêxudan in*

Cümleten cahil ve bilgisiz kimseler değiller.
Belki hem sefildirler hem de sahibsizler

*Ger dê hebuwa me jî xwudanek
'Alîkeremek letîfedanek*

Şayet bizim de bir sahibimiz bulunsaydı
Cömert biri olup edebiyattan da anlasaydı

*Ev cins biba li ba wî me'mûl
Ev neqd biba l inik wî meqbûl*

Eğer yanında geçerli olsaydı bu değerler
Onun yanında makbul olsaydı bu akçeler

*Çibkim ku qewî kesad e bazar
Nînin ji qumaşî ra xerîdar*

Ne yapayım ki Kürtçenin pazarı durgundur
Bu değerli kumaşın hiçbir müşterisi yoktur

*Kurmancî ye, sirfe, bêguman e
Zêr nîne bibên sipîde mane*

Kürtçedir, durudur, kuşku taşımamaktadır
Altın değil ki desinler "beyaz kalmışlardır"

*Sifrê meê sor e, aşîkar e
Ziv nîne bibên sipîd mane*

Bizim kırmızı bakırımızdır, bu belirgindir
Altın değil ki desinler "beuaz kalmışlardır"

*Neqdê me mebêje kêmbuha ye
Bêsîkkeê şahê şahrewa ye*

Demeyesin ki "bizim akçemiz değersizdir"
Hâkim bir şahın sikkesi yok, sikkesizdir

⁵⁹⁷Hassanpour, a.g.m., s. 149.

3.3. İlk Dönem Kürt Milliyetçilerinde Xanî'nin Etkisi

Xanî, eserlerinin muhtevası ve üslubu dolayısıyla Kürdistan'da çok okunurdu ve okunmaktadır. El yazmaları medreselerde hoca ve talebelerce çoğaltılmış ve korunmuştur. Medrese öğrencileri Kur'an-ı Kerim'den sureler, Hafız ve Sadi gibi şairlerin şiirlerinin yanı sıra Xanî'nin eserinden de parçalar ezberlerlerdi. İçinde Xanî'nin bir ya da birkaç eserinin olmadığı cami ya da medrese neredeyse yoktu.⁵⁹⁹ *Mem û Zîn* herkes tarafından Kürtlerin milli destanı olarak kabul edilirdi. Böylece Xanî'nin yakınmaları ve serzenişleri muhtemelen son birkaç yüzyıldır eğitim görmüş Kürtlerin milli duygularını yeterince yansıtmakta, onların adeta sesi konumunda bulunmakta idi.⁶⁰⁰ Özoğlu'na göre *Mem û Zîn*, 20. yüzyılda Kürt milliyetçiliğinin ilk göstergesi olarak iftihar edilen bir konum kazandı.⁶⁰¹ Koyî ısrarla *Mem û Zîn*'i *milletimizin kitabı* saydı; göreceğimiz üzere, Kürt hareketinin gelişmesindeki çeşitli önemli anlarda *Mem û Zîn* milli bir sembol olarak önemli rol oynamıştır.⁶⁰² Bozarslan'a göre de bazı Kürt milliyetçileri Xanî'nin epik şiirini Kürt milliyetçiliğinin kendini açığa vurduğu ilk eser olarak kabul etmektedirler.⁶⁰³ Akpınar'a göre de 19. yüzyılda Kürt milliyetçiliği gelişmeye başladığında geçmişten izler, tutunacak bir yer olarak Xanî'nin eseri onlar için çok önemli bir yer tutmuş ve bir manifesto halini almıştır adeta.⁶⁰⁴

Medrese ve tarikatların kültürel mirasına konan 19. yüzyıl modern Kürt aydınları dilin ulusun üretilmesindeki öneminin farkında idiler. İslam'ın Arapçaya, devletin de Türkçeye sağladığı avantajlara rağmen geleneksel dini kurumlarda korunmuş olan bir dil/Kürtçe vardı. Kürt aydınlarının bunun için/millet olma kullandıkları en verimli enstürman ise Xanî'nin *Mem û Zîn* eseridir.⁶⁰⁵ Onun *Mem û*

⁵⁹⁸ Xanî, *Mem û Zîn*, s. 157-161.

⁵⁹⁹ Resûl, *a.g.e.*, s. 49.

⁶⁰⁰ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 391.

⁶⁰¹ Özoğlu, *a.g.e.*, s. 68.

⁶⁰² Bruinessen, "Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn*'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü" s. 74.

⁶⁰³ Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği, Zımnı Sözleşmeden İsyana (1919-1925)", s. 204.

⁶⁰⁴ Akpınar, *a.g.m.*, s. 40.

⁶⁰⁵ Karademir, *Abdulhamit ve Kürtler*, s. 433.

Zîn destanı Kürt ulusal uyanışının ilk haykırışı olarak kabul edilmiş ve bu büyük İslam âliminin ölümünden birkaç yüzyıl sonra yeniden yorumlanarak Kürt milliyetçiliğinin hizmetine sunulmuştur.⁶⁰⁶ Anlaşıldığı gibi, birçok yirminci yüzyıl Kürtleri kendi duygularını Xanî'nin satırlarında buldu ve milliyetçiliklerinin en az Xanî'nin zamanları kadar geriye giden tarihsel köklere sahip olduğuna kanaat getirdi.⁶⁰⁷ Bruinessen'in Kürt milliyetçiliği için bir milat kabul ettiği Şeyh Said ve hareketi için Bozarslan Şeyh Said'in de Kürtleri devlet kurmaları ve birleşmeleri için cesaretlendirmek için Ehmedê Xanî'ye göndermede bulunduğunu aktarır.⁶⁰⁸

Kürt milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden önemli tarihsel olgulardan biri de 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da kurulan Kürt kültür ve yardımlaşma kurumlarıdır. Bu kurumların yaptığı çalışmalar ve çıkardıkları yayın organları, bu kurumlarda görev alan kişilerde Kürt kimliğinin olgunlaşmasına, Kürt milliyetçiliğinin bir fikir olarak doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu cemiyetlerde de Xanî ve fikirlerinin etkisi bariz bir şekilde görülmektedir. Daha önce değinilen bu kurumlardan biri de Kürt Talebe Hêvi Cemiyeti'dir. Cemiyetin kuruluş aşamasında bulunan ve çalışmalarında yer alan isimlerden olan Kadri Cemilpaşa, cemiyetin ilk kongresinde yaşananlarla ilgili şu anısını paylaşır:

“Kürt Talebe Hêvi Cemiyeti 1913 yılında yaptığı ilk ve tek kongresine Cemiyet üyelerinin yanı sıra bazı bakanlar da katılmıştı. Burada genel sekreter sıfatıyla Memduh Selim Bey yaptığı konuşmada yaşlıların milli meseleye (Kürt sorununa) gerekli önemi göstermediklerinden şikâyet etti. Memduh Selim'in konuşmasından sonra Ziya Vehbi Bey kürsüye çıkıp Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn eserindeki Kürtleri övdüğü meşhur bölümü okudu. Orada bulunan Fevzi Bey, Ziya Vehbi'nin okuduğu bölümün Kürtlerin bağımsızlığını istediği anlamına geldiğini dile getirdi.”⁶⁰⁹

Baskın Oran'a göre, Kürdistan gazetesinin, Kürt milliyetçiliğinin “amentüsü” sayılan *Mem û Zîn*'den parçalar yayımlaması ve Kürt çocuklarının aşiret okullarına gitmelerini teşvik etmesi gazetenin siyasi tutumu hakkında genel bilgilere sahip olunması için uygun verilerdir.⁶¹⁰ Kürdistan Te'ali Cemiyeti biri eğitim ve yayın faaliyetlerine önem veren, Kürd Ta'mim-i Ma'arif ve Neşriyat Cemiyeti (KTMNC)

⁶⁰⁶ A.g.e., s. 439.

⁶⁰⁷ Bruinessen, “Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü” s. 64.

⁶⁰⁸ Bozarslan, “Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği, Zımnı Sözleşmeden İsyana (1919-1925) s. 215.

⁶⁰⁹ Kadri Cemilpaşazade'den akt., Bajalan, a.g.e., s. 132.

⁶¹⁰ Oran, a.g.m., s. 874.

olmak üzere, çeşitli organizasyonlarla sıkı münasebete girmişti. Cemiyet tarafından, 1919'da yayımlanan ilk kitap Ehmede Xanî'nin *Mem û Zîn*'i idi.⁶¹¹ Bu aslında KTMNC tarafından yayımlanan tek kitap oldu ve onun yayımlanması belki de cemiyetin en önemli faaliyetiydi.⁶¹² Bozarlan ise bu dönemde yayın yapan dergilerden *Jîn* ile ilgili şu tespitlerde bulunur: "İlk bağımsızlık talepleri, geçiş süreci olarak adlandırılabilir dönem, yıllar sonra dile getirilecekti. Kürt milliyetçileri Birinci Dünya Savaşının hemen akabindeki yıllarda Osmanlı İmparatorluğundan artakalan toprakların başkentinde oldukça etkinlerdi. Dernekleri Kürd Te'ali Cemiyeti, kültürel-politik bir yayın olan *Jîn* dergisini çıkardı. Dernek Ehmede Xanî'nin Kürt destanı *Mem û Zîn*'in ilk matbu baskısını da yapmıştı."⁶¹³

Klasik Kürt edebiyatında Xanî ile aralarında benzerlik ve yakınlık ilişkisi kurulan kişilerin başında Hacı Qadirî Koyî (1817-1897) gelir. Şiirlerinde ve düşüncelerindeki temalar, edebi üslubu, Kürt dili ve Kürtlerin uluslaşmaları gibi konulardaki hassasiyetleri Koyî için "*İkinci Xanî, Güneyin Xanî'si*" şeklinde anılmasına neden olmuştur. Memleketi olan Koysancak'ta medrese eğitimini tamamladıktan sonra karşılaştığı kimi sorunlar nedeniyle burada yaşayamayacağını düşünüp 1864 yılında İstanbul'a yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.⁶¹⁴ İstanbul'da son Kürt beyliği olan Botan beyliğinin Miri Bedirhan Beyin köşkünde çocuklarının eğitmeni olarak işe alınır. Qanatê Kurdo ve birçok araştırmacıya göre Koyî, Bedirhaniler yoluyla ilk kez Ehmede Xanî ve onun eserleriyle tanışır. Bruinessen'e göre bu karşılaşma onun hayatının dönüm noktasını oluşturdu, Xanî ve eserleri onda derin etkiler bıraktı. Mukriyanî'ye göre Koyî Bedirhaniler ile olan ilişkisinden önce Xanî'den haberdar değildi ve ona göre Koyî bütün yurtseverlik, Kürt ve Kürdistan bilincini Xanî'den almıştır. Yine Mukriyanî'ye göre Koyî, çağının Xanî'sidir.⁶¹⁵

Xanî'nin, *Mem û Zîn*'in giriş bölümünde Kürtlerden övgüyle bahsettiği, Kürt dili ve kimliği ile ilgili fikirlerini dile getirdiği kısımla ilgili Koyî bir şiirinde şöyle demektedir:

⁶¹¹ Nihat Gültekin, "Geçmişten Günümüze Mem û Zîn Baskı ve Çeviri Çalışmaları", *Salnama Ehmedê Xanî 2012*, (haz. Mehmet Gültekin vd.), İstanbul, 2013, s. 128.

⁶¹² Bruinessen, "Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü" s. 75.

⁶¹³ Bozarlan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği, Zımnî Sözleşmeden İsyana (1919-1925) s. 204.

⁶¹⁴ Kadri Yıldırım, *İkinci Xanî Hacı Qadirê Koyî*, İstanbul, 2016, s. 16.

⁶¹⁵ Mukriyanî'den akt. Yıldırım, *İkinci Xanî*, s. 55-56.

*Tenha ême weha niyen
Dîbacey Mem û Zîn*

Sadece biz değiliz ki böyle
Mem û Zîn'in girişi de öyle⁶¹⁶

Koyî'nin Xanî'den ne kadar etkilendiğini anlamak için her ikisinin benzer konular ile ilgili beyitlerinden bir kısmı aşağıda verilmiştir.

Xanî	Koyî
Lew pêkve hemîşe bêtîfaq in Daîm bi temerrud û şîqaq in <i>Bunun için hiçbir zaman ittifak etmezler Sürekli birbirlerine diklenip isyan ederler</i>	We lêkîn faîdey çî herc ûmerc in Le de'wa da legel yektir be merc in <i>Fakat ne fayda! İç kavgadadırlar Birbirleri ile davalı ve şartlıdırlar</i>
Ger dê hebuwa me îttîfaqek Vêkra bikra me înciyadek <i>Eğer birlik ve beraberlik içinde olsaydık Birbirimize uyup ittifakımızı kursaydık</i>	Bê eger destî yektir bigrin Wek Skender cîhan hemû deşrin <i>Eğer birbirlerinin elini tutsalar İskender gibi tüm cihanı alırlar</i>
Enwa'ê milel xwudan kitêb in Kurmanc tenê di bê hisêb in" <i>Türlü türlü milletler kitap sahibi olmuşlar Yalnız Kürtler bu konuda paysız kalmışlar"</i>	Milletî bê kitêb û bê nûsin Xeyrî Kurdan niye le rûy zemîn <i>Kitabı ve yazması olmayan bir millet hiç Yeryüzünde bulunmuyor Kürt milleti hariç</i>
Mehkûmu eleyhî û se'alik Mexlûb û mutî'ê Tîrk û Tacîk <i>Olmazdık böyle yönetilen zavallılar Türk ve Farslara boyun eğmiş mağluplar</i>	Munqadî Ecem, mutî'î Rom in Mehkûmî xerat û hîz û dom in <i>Aceme boyun eğmişler, Rom'a itaat etmişler Soysuz, ahlaksız ve alçaklara mahkum olmuşlar</i>

Koyî'nin kendi şiiri açıkça Xanî'nin etkisini göstermektedir ve hakikaten Xanî Kurmanci için ne ise Hacı Qadir da Sorani edebiyatı için o anlama gelir. O, milliyetçilerin sonraki nesillerinin her zaman ilham için başvurabildiği ve şiirlerini kendi milliyetçi hislerini ifade etmek için aktarabildiği bir selef idi. Kürtçe yazan Xanî, Koyî için bir politik seçimdi; onun ima ettiği üzere, Kürt diline saygı duymadan Kürt milleti gerçekte varsayılmazdı.⁶¹⁷ İzady'e göre Kürtlerde Avrupa tarzı milliyetçiliği ilk olarak dillendiren Koyî'dir.⁶¹⁸ Bir adım ileri gider ve Kürtleri diğer Müslümanlar (Türkler, Araplar ve İranlılar) ile Yunan, Ermeni ve Japon gibi diğer uluslardan ayırmak için kullanır. Böylece terim, dini içeriğini yitirmiş olur. Benzer şekilde, *devlet* kavramını Batı dillerindeki "State" anlamında kullanır.⁶¹⁹ Onun da dünyasına, egemen olan, Xanî gibi, Kürtçe ve Kürt halkının kaderine, diline

⁶¹⁶ A.g.e., s. 69.

⁶¹⁷ Bruinessen, "Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü" s.72.

⁶¹⁸ İzady, a.g.e., s. 122.

⁶¹⁹ Hassanpour, a.g.m., s. 167.

ve vatanı Kürdistan için büyük bir tutkuyla çabalamak olmuştur. Xanî gibi, o da Kürtlerin, Osmanlı ve İran devletleri tarafından bağımsızlıkları elinden alınmış bir halk olduğunu söyler.⁶²⁰

Bruinessen, *Mem û Zîn*'deki milliyetçi mesajı tanıyan ilk kişinin Koyî olduğu iddiasındadır. Koyî, Kürdistan'da büyük değişimlerin meydana geldiği bir zamanda yaşadı; son Kürt emirliklerinin Osmanlı hükümeti tarafından ortadan kaldırıldığı zaman genç bir adamdı. O zamanlar eğitimli bir molla ve bir edip idi, Bedirhan ailesi onu çocukların özel öğretmeni olarak işe aldı.⁶²¹ Koyî'nin Bedirhanilerin çocuklarının eğitmeni olarak üzerlerinde oldukça etkili idi. Bedirhaniler ilk Kürt gazetesi *Kürdistan'ı* ve sonrasında çıkarılan birçok gazete ve dergide etkin rol oynamış bir aile idi. Gazetenin üçüncü sayısında vefat haberi verilen Koyî'nin hatırasına Mikdad Mithat Bedirhan hocasının *Mem û Zîn*'in arka kapağına yazdığı kasideyi yayınlamıştır.⁶²² Koyî'nin hocalığını yaptığı kişilerin ilk Kürt basın kurumlarını kuran ya da kurulmuş olanlarda etkin olan, ilk Kürt kültür ve yardım kurumlarında başı çeken kişiler ya da bunların çocukları olduğu düşünüldüğünde Koyî'nin, dolaylı olarak da Xanî'nin etkisi daha iyi anlaşılacaktır. Bedirhan beyin torunlarından olan ve Kürtçenin Latin harfleri ile yazılmasına öncülük eden, çıkardıkları Hawar vb. gazete, dergilerle ve yazdıkları eserlerle Kürt milliyetçileri üzerinde derin etkiler bırakan Kamran Ali Bedirhan ve Celadet Ali Bedirhan kardeşler Koyî'nin dolaylı olarak da Xanî'nin tedrisatından geçen kişilerdir. Celadet Bedirhan Xanî ile ilgili Hawar dergisinin 33. sayısında (1 Ekim 1941), Herekol Ezîzan müstear ismiyle Xanî'ye ve *Mem û Zîn*'e aynı derecede önem verdiği '*Klâsîken me*' (klasiklerimiz) başlıklı bir makale yayınlar. Xanî ve kitabı hakkındaki düşüncelerini, Molla Abdurrahman Camî'nin Rumi hakkındaki "O bir peygamber olmayabilir ama bir (kutsal) kitap yazmıştır," ifadelerini değiştirerek şöyle der: "O (Xanî) sadece bir kitap yazmadı, o ayrıca bir peygamberdir de: Milli inancımızın bir peygamberi, ırkımızın doktrinlerinin peygamberi."⁶²³

⁶²⁰ A.g.m., s. 163.

⁶²¹ Bruinessen, "Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü" s. 70-71.

⁶²² Kürdistan Gazetesi, sayı: 3, s. (5)135.

⁶²³ Hawar Dergisi, sayı: 33, Stockholm, 1998, s. 813.

Mikdad Midhat Bedirhan, Koyî tarafından eğitim verilen çocuklardan biriydi.⁶²⁴ Mikdad Midhat tarafından kullanılan *Memû Zîn*'in elyazmasının Hacı Qadirî Koyî'ye ait olması bundan olmalıdır.

Buraya kadar Kürt milliyetçiliğinin ilk dönemlerine Xanî'nin etkisini gözlemledik. Şüphesiz Xanî ve eserleri bu dönemden sonra ve günümüzde de Kürt milliyetçiliğini etkileyen önemli kişilerden biri olmaya devam etmiştir. Kısaca değinecek olursak, hatırlanacağı üzere Kürt milliyetçiliğinde dönemlere ayrılarak yapılan çalışmalarda 1938-1960 arası dönem “sessizlik dönemi” olarak adlandırılmıştı.⁶²⁵ 1938 yılına kadar meydana gelen birçok başkaldırı ve isyanın bastırılması ile bunlara öncülük edenlerin büyük oranda öldürülmesi veya idam edilmesi, geriye kalanların yurtdışına kaçması adı geçen dönemin Türkiye içerisinde sessizlik olarak adlandırılmasını onaylamaktadır. Bu dönemde Türkiye’de herhangi bir milliyetçi söylem ya da isyan görülmez. Ne var ki kaçanların önemli kısmı Avrupa ve o dönem Fransa mandası olan komşu Suriye’ye kaçmıştır. Suriye’ye kaçanlar yüzyıl başlarında İstanbul’da bir araya gelen Kürt aydınlarına benzer şekilde basın kurumları ve kültür kurumları kurarak faaliyetlerini burada devam ettirmişlerdir. Ağrı isyanını örgütleyen Xoybun/Hoybun örgütü, Hawar dergisi ve çeşitli yardım kuruluşları Suriye’ye iltica eden bu kişiler tarafından kurulmuştur. Burada çıkan gazete ve dergilerde de Xanî ve *Mem û Zîn* sık sık işlenmiş, Kürt milliyetçiliği fikri işlenmeye devam etmiştir.

Türkiye’de 1960’larda *Mem û Zîn*'in bir çevirisinin yayımlanması Kürt hareketinin yeniden ortaya çıkışına damgasını vurdu. Mehmet Emin Bozarslan Türkçe çevirisinin yanı sıra, Latinleştirilen Kürtçeyle de yayımladı. Bu ilk değildi ama kesinlikle o yıllarda Türkiye’de yayımlanan en önemli Kürtçe kitap ve büyük etki yaratmıştı. Çok az Kürt o zaman Xanî'nin zor Kürtçesini anlayabiliyordu; belki de Bozarslan'ın Türkçe çevirisiyle bu baskı eski baskısından çok daha geniş okuyucuya ulaştı. Bozarslan, politik olarak çok hassas bölümleri çıkarsa da, kitap kısa süre sonra yasaklandı ve otoriteler bulabildikleri tüm kopyaları yok etti. Elinde

⁶²⁴ Kaya vd., *a.g.r.*, s. 14.

⁶²⁵ Çiçek, *a.g.m.*, s. 108.

kopyası olanlar onu saklamak zorunda kaldı ve aslında birçoğu 1971'in askeri darbesinden sonra korkudan elindekileri yok etti.⁶²⁶

Bozarslan'ın Kemal Burkay'dan alıntılardığı şu anekdot Xanî ve eserinin Kürt gençleri üzerindeki tesirlerini göstermesi bakımından kayda değerdir. “Eski Umumî Müfettiş Avni Doğan'ın bir gazetede çıkan ve Kürtçü kımıldanmaları “tehlike çanları” olarak tanımlayan bir yazı dizisinden bahsetmektedir. Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn*'de bir Kürt devletinin kurulması için üç asır önce yaptığı çağrıyla bu tehlikenin somut bir belgesi olarak aynen yayımlayan bu dizinin, o ana kadar bu eseri tanımayan gençler arasında “bilinçlendirici” bir etki gösterdiği anlaşılmaktadır.”⁶²⁷

Türkiye dışında kalan Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları ülkelerde de Xanî'nin etkisi bariz bir şekilde ortaya çıkar. Bruinessen, 1946'da kurulan Mahabad Cumhuriyet'i ile İran ve Irak'ta yapılan *Mem û Zîn* baskı ve çevirilerinin orada yaşayan Kürtler üzerindeki etkilerini detaylıca aktarır.⁶²⁸

Weber, entelektüellerin “millet düşüncesini” yaymak gibi bir yazgıları olduğunu⁶²⁹ söyler. Hroch ise benzer şekilde şunları dile getirir: Bir başka anlatımla, seçkinlerin rolü; milletin, sınıfsal dinamikler üzerinden işlevselleşen yapısal bir inşa biçimi ve söylem bütünü olarak okunması açısından da belirleyicidir.⁶³⁰ Bostancı da milliyetçiliğin ortaya çıkışı anlamında Hroch'un üç aşamalı evresine benzer şekilde ilk olarak milliyetçilik fikrinin “elit” bir grup tarafından telaffuz edilmesi ve sonraki aşamalarda kitlesel destek kazanması ile milliyetçi siyasi toplumun kurulması olarak dile getirir.⁶³¹ Burada adları anılan “entelektüel”, “eylemci/seçkin” ve “elit”ler Kürt milliyetçiliğinin doğuşu bağlamında 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da bir araya gelen Kürt aydınları için kullanılabileceği gibi bu aydınların etkilendikleri tarihsel bir kişilik olarak Xanî için de kullanılabilir.

⁶²⁶ Bruinessen, “Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn*'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü” s. 78.

⁶²⁷ Bozarslan, “Kürt Milliyetçiliği ve Kürt Hareketi (1898-2000),” s. 853.

⁶²⁸ Bruinessen, “Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn*'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü” s. 77.

⁶²⁹ Weber, *a.g.m.*, s. 65.

⁶³⁰ Yalçın, *a.g.m.*, s. 198.

⁶³¹ Bostancı, *a.g.e.*, s. 100.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Fransız İhtilalinin siyasal, toplumsal, kültürel ve dini alanda yarattığı etkiler başta Avrupa ülkeleri olmak üzere dalgalar halinde bütün dünyada hissedildi. İhtilal sonrası üzerinde çok durulan ve siyasi, toplumsal hayatın birçok alanında her geçen gün daha da etkili olan kavramlardan biri de milliyetçilik oldu. Yönetimin kraldan halka geçmesinin de bir yanına işaret eden milliyetçilik, zamanla dünyanın değişik yerlerinde ve farklı amaçlar için bir manivela görevi gördü. Devletin ulus temeli üzerine inşa biçimi olarak da ulus devletlerin miladı sayılabilecek olan İhtilal bu anlamda o zamana kadar en ağır darbeyi çok uluslu/etnili devletlere indirmişti. Bu devletlerden biri de bünyesinde farklı etnik, dini, mezhebi cemaat barındıran Osmanlı Devleti idi.

Osmanlı Devletinde ilk milliyetçi hareketler devletin Avrupa topraklarında, gayri müslim unsurlar arasında çıktı. Milliyetçiliğin devleti tehdit ettiği bu dönemin aydınları ve devlet yöneticileri bunun önüne geçmek için çeşitli tedbirler almaya çalıştılar. Bu tedbirler işe yaramamakla birlikte Müslüman Araplar da bağımsızlıklarını elde etmek için ayaklandılar. Gayri Müslimlerden sonra Müslüman tebaanın da ayrılma faaliyetleri başta İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri olmak üzere dönemin devlet yöneticilerinin de fikir ve uygulamalarının değişmesine, Türkçülüğün yeni siyasi program olarak uygulanmasına neden oldu.

Yüzyıllardır devam eden birliktelik, hilafet kurumunun karizması, dini ve mezhebi yakınlık gibi nedenler Osmanlı tebaaları içerisinde en son Kürtlerin milliyetçiliğe ilgi duymalarının birkaç nedenidir. İttihat ve Terakki Cemiyetinin yönetimde olduğu ilk yıllar Kürt aydınlar ile İttihatçılar arasında işbirliklerinin olduğu bir dönemdir. Yukarda belirtilen nedenlerle İttihatçıların fikir ve uygulamalarına Türkçülüğün hâkim olması ile birlikte Kürtler de bu süreçte arayışlara girdiler. 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da bulunan ve Kürtlerin aydın ve entelektüel kesimini oluşturan kişiler İttihatçılardan ayrılarak zamanla kendi bağımsız örgütlenmelerini kurdular.

Kürtlerin seçkin tabakasının kuruluş ve yönetiminde rol aldığı bu örgütlenmeler aracılığı ile Kürtler belki de ilk defa birbirleri ile bu kadar yakın

ilişkiler kurup, sorunları üzerinde konuşmaya başladılar. Bu dönemde yaşanan Birinci Dünya savaşı ve yenilerek savaştan ayrılan Osmanlı Devletinin içerisine girdiği durum, Kürt aydınlarını da gelecekteki durumlarını yeniden düşünmeye sevk etti. Bu dönemde kurulan Kürt kültür ve yardımlaşma kurumları ile bu kurumlara bağlı olarak faaliyet yapan basın yayın organları ve bu her iki kurum ve kuruluşlarda görev yapan çoğu zaman aynı olan kişiler Fransız İhtilali sonrası yeniden anlam kazanan milliyetçiliği Kürt milliyetçiliğine uyarlayarak bu fikrin doğuşuna ön ayak olmuşlardır.

Bu ilk dönem Kürt milliyetçilerinin sahip oldukları ve zamanla daha da sistemleştirdikleri bu görüşlerinin şüphesiz tarihi dönemlerde kendisine bulduğu bir dayanak ve bir sığınak vardı. Kürt milliyetçiliğinin kendisini tarihsel ve kültürel olarak en çok yasladığı kişi Ehmedê Xanî ve eseri *Mem û Zîn*'dir. En çok bilinen ve halk arasında yaygın olan, klasik Kürt edebiyatının mesnevi türünün en iyi örneği kabul edilen *Mem û Zîn*, Xanî'nin Kürtler, Kürtçe'nin durumu ve siyasal toplumsal konuların da işlendiği Kürt milliyetçilerinin ilham kaynağı olan eserlerden biridir. Xanî, bu eserini sebebi telif kısmında mesnevi geleneğinin yaygın bir adeti olduğu üzere eserini bir padişah, kral ya da mire değil, kendisinden övgü ile bahsettiği Kürt halkına armağan eder. Kürtçenin iyi bir edebiyat dili olmadığı iddialarını boşa çıkarmak için ve Kürtlerin de kendi dillerinde yazılmış bir kitaplarının olduğunu göstermek için yazar *Mem û Zîn*'i. Kürtçenin sahipsiz olmasından dert yanan Xanî, her ne olursa olsun diline sahip çıkmanın önemini vurgular. Safevi ve Osmanlı devletleri arasında yaşanan savaşların Kürtleri nasıl etkilediğini eserinde betimleyen Xanî, Kürtlerin sanki bu iki devletin sınırlarındaki setler olduğunu dile getirir. Birlik olmayıp, birbirleri ile çekişen Kürt beylerine sitem eden Xanî, eğer Kürtlerin de tacı, tahtı olan bir padişahı, olsaydı bu halde olmayacaklarını iddia eder.

Milliyetçilik düşüncesinden çok önceleri dile getirdiği bu düşünceler, 20. yüzyıl başlarında modern anlamıyla ortaya çıkan Kürt milliyetçilerinin Xanî'yi tabiri caiz ise yeniden keşfetmelerine neden oldu. Kadim tarihlerinde bugün talep ettikleri şeylerin dillendirilmiş olması onlar için önemli bir motivasyon kaynağı idi. Bundan dolayıdır ki ilk dönem milliyetçilerinin yaptıkları birçok çalışmada Xanî'ye ve eserlerine rastlamak mümkün. Tarihteki ilk Kürt gazetesi olan *Kürdistan*'ın birçok

sayısında dizi halinde *Mem û Zîn*'i neşretmesi ve bunun devam eden gazete ve dergilerin tamamının da yapması, yukarda sözü geçen kurumlarda görev alan ve bir süre *Jîn* dergisinin yayın yönetmenliğini yapan Müküslü Hamza tarafından *Mem û Zîn*'in yeniden basılması, Kürtlerin ittifak etmeleri, dillerine sahip çıkmaları gerektiği ile ilgili çalışmalarda sürekli Xanî ve *Mem û Zîn*'in anılması örneklerden birkaçıdır.

Çalışmada ortaya çıkan bulgular şu şekilde özetlenebilir: Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıktığı 20. yüzyıl başlarında Kürtler tarafından kurulan kültür ve basın kurumlarının Kürt kimliğini geliştirmek ve bir ulus/millet bilinci oluşturmak için yayınlarında ve dönemin etkin kişilerinin yazılarında Xanî'den etkilendikleri bir gerçektir. Bu da Xanî'nin Kürt milliyetçiliğine eser ve fikirleri ile etki ettiğini göstermektedir. Günümüzde de hâlâ eserleri Kürt milliyetçiliği bağlamında en çok tartışılan kişilerden biri olan Xanî'nin dilin korunması, anadilde eğitim, Kürtlerin birliği, devlet ve bağımsızlık konularında dile getirdiği görüşleri Kürt milliyetçilerinin fikirlerini yaymak için sıklıkla kullandıkları sloganlara dönüşmüştür. Tüm bunlar Xanî'nin, Kürt milliyetçiliğinin doğuşuna ve gelişimine etki eden önemli tarihsel kişiliklerden biri olduğu savını doğrulamaktadır. Xanî'den önce de eserler kaleme alan ve günümüzde de yaygın olarak okunan Kürt yazar ve şairleri mevcuttur. Xanî'yi Kürt milliyetçileri için bunca anlamlı kılan yanı ise eserlerinin sadece bir edebi metin olarak değil ayrıca mensubu olduğu Kürt etnisitesinin yaşadığı dönemde karşılaştığı sorunlarını dile getirmesi ve bu sorunlara çözüm önerileri sunmasıdır.

Kürt milliyetçiliğinin Xanî ile olan ilişkisini Imanuel Kant'ın Batı felsefesi ilişkisine, *Mem û Zîn* eserinin etkisini de Gogol'un *Palto* eserinin Rus edebiyatına tesirine benzetebiliriz. Liebmann, Kant'ın Batı felsefesine/genel anlamda felsefeye etkisini şu sözlerle ifade eder: Kant'la birlikte felsefe yapabilirsiniz ya da Kant'a karşı felsefe yapabilirsiniz, ancak Kant'sız felsefe yapamazsınız. Kürt milliyetçiliği üzerine yapılan çalışmalar için de benzer bir cümleyi Xanî için kullanmak mümkün. Kürt milliyetçiliği konulu çalışmalarda olumlu ya da olumsuz Xanî'ye yer verildiği istisnasız yapılan tüm çalışmalarda Xanî'ye bir gönderme olduğu söylenebilir. Dostoyevski, Gogol'un ünlü hikâyesi "Palto" için; hepimiz onun Palto'sundan çıktık der. Bu bize Gogol'un eserinin Rus edebiyatına etkilerini göstermesi açısından

önemli ipuçları verir. Kürt milliyetçiliğine etkilerini araştırdığımız çalışmada benzer bir şeyi Xanî'nin başyapıtı *Mem û Zîn* için de söyleyebiliriz. Kürt milliyetçiliği en çok Xanî'nin *Mem û Zîn*'inden beslenmiştir. Kürt milliyetçi söylemini dillendiren birçok teorisyen ve fikir adamı *Mem û Zîn*'den çıkmıştır. Bu durum, yazarın ve eserin kendi muradı olmasa bile, eserin hermeneutik bir okuma ile yeniden “yaratılması” şeklinde yeniden yorumlanarak bu şekle bürünmüştür. Modern anlamıyla Kürt milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi kendisini en çok *Mem û Zîn* üzerinden temellendirdi diyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, N. (2011). Mem u Zin İdeolojik Bir Metin midir? Mehmet Gültekin vd. (Ed.). *Salnama Ehmedê Xanî Yıllığı 2010*, Birinci baskı. İstanbul, Belge Yayınları, ss. 197-200.
- Adak, A. (2013). Di Serdema Osmaniyan De Li Pey Rêça Ehmedê Xanî; Sê Mem û Zînên Bi Tirkî, Mehmet Gültekin vd.. (Ed.). *Salnama Ehmedê Xanî 2012*, Birinci baskı. İstanbul, Belge Yayınları, ss. 47-65.
- Adak, A. (2015). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*, (Üçüncü baskı), İstanbul: Nûbihar Yayınları
- Ağcakulu, A. (2015). *Kürt Milliyetçiliğinin Kısa Tarihi*, (Birinci baskı). İstanbul: Çıra Yayınları
- Akıncı, A. (2014). Milliyetçilik Kuramları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), ss. 131-150.
- Akman, A. (2008). Milliyetçilik Kuramında Etnik-Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı., Tanıl Bora. (Ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*. Üçüncü baskı. İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 81-90.
- Akpınar, A. (2005). Mem û Zîn ve Milliyetçilik, *Yazınca*, Sayı: 7, s. 37-46.
- Aktürk, Ş. (2006). Etnik Kategori ve Milliyetçilik, *Doğu-Batı*, Sayı: 38, ss. 23-53.
- Akyol, M. (2006). *Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek*, (İkinci baskı). İstanbul: Doğan Kitap
- Alan, R. (2013). *Bendname*, (İkinci baskı). İstanbul: Peywend Yayınları
- Anderson, B. (2012). Milli Bilincin Kaynakları, Mümtaz’er Türköne (der). *Milletler ve Milliyetçilikler*. Birinci baskı. İstanbul, Etkileşim Yayınları, ss. 97-105
- Anderson, B. (2014). *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (çev: İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayınları, (Eserin orijinali 1993’te yayımlandı),
- Aydın, A. H. (2013). Bediüzzaman’ın Milliyetçilik Tasnifi: Menfi ve Müsbet Milliyetçilik. *Köprü*, (124),
- Baibar, E. – Wallerstein, I. (1995). *İrk, Ulus, Sınıf*, (çev. Nazlı Ökten), İstanbul: Metis Yayınları. (Eserin orijinali 1990’da yayımlandı),
- Bajalan, D. R. (2010). *Jön Kürtler*, (çev. Burcu Yalçinkaya), İstanbul: Avesta Yayınları.

- Bal, H. (2014). Anthony H. Birch'in Siyasal Teorisinde Milliyetçilik Kavramı ve İdeolojisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(31), ss. 305-311.
- Barth, F. (Der.) (2001). *Etnik Gruplar ve Sınırları*, (çev. Ayhan Kaya, Seda Gürkan), İstanbul: Bağlam Yayınları. (Eserin orijinali 1969'da yayımlandı),
- Bayrak, M. (2013). Mem û Zîn'e Kürt Yurtseverleri Muallim Hamza Tarafından Kürtçe Yazılmış Olan Önsöz'ün Tercümesi, Mehmet Gültekin vd. (Ed.). *Salnama Ehmedê Xanî 2012*, Birinci baskı. İstanbul, Belge Yayınları, ss. 151-156
- Belge, M. (2008). Türkiye'de Zenofobi ve Milliyetçilik, Tanıl Bora. (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*. Üçüncü baskı. İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 179-192.
- Beşikçi, İ. (Ed.) (2010). *Resmi Tarih Tartışmaları 6*, (İkinci baskı). İstanbul: Maki Basın Yayın
- Bitlisi, M. Ş. (2016). *Şerefname*, (çev. İbrahim Sunkur), Van: Sitav Yayınları.
- Bora, T. (2013). *Milliyetçiliğin Kara Baharı*, (İkinci baskı). İstanbul: Birikim Yayınları
- Bostancı, M. N. (1999). *Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik*, (Birinci baskı). İstanbul: Doğan Yayıncılık
- Bozarslan, H. (2005). Türkiye'de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Hususlar, Abbas Vali. (der). *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (çev. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç), Birinci baskı. İstanbul, Avesta Yayınları, ss. 35-62
- Bozarslan, H. (2005). Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği, Zımni Sözleşmeden İsyana (1919-1925), Abbas Vali. (der). *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (çev. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç), Birinci baskı. İstanbul, Avesta Yayınları, ss. 199-230
- Bozarslan, H. (2008). Kürt Milliyetçiliği ve Kürt Hareketi (1898-2000)., Tanıl Bora. (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*. Üçüncü baskı. İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 841-870
- Bozarslan, M. E. (hazırlayan ve çev.). (1985), *Jîn Dergisi 1918-1919*, Cilt: 1-2-3-4-5, Sweden: Deng Yayınları
- Bozarslan, M. E. (hazırlayan ve çev.). (1990), *Kürdistan Gazetesi 1898-1902*, Cilt: 1-2, Sweden: Deng Yayınları
- Bozkurt, A. (2015). Kürdistan Teali Cemiyeti, Adnan Demircan (der.). *Kürtler*, İkinci baskı. İstanbul: Nida Yayınları, ss. 417-437.

- Bozkurt, K. ve Işık, E. (2013). Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'inden Hareketle Kürtlerin Devletleşememe Nedenleri, **Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyum**, Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, ss. 519-540
- Bruinessen, M. (2005). Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü., Abbas Vali. (der). **Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri**. (çev. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç), Birinci baskı. İstanbul, Avesta Yayınları, ss. 63-83.
- Bruinessen, M. (2015). **Kürdistan Üzerine Yazılar**, Dokuzuncu baskı, (çev. Nevzat Kırac vd.), İstanbul: İletişim Yayınları
- Bruinessen, M. (2015). **Kürtlük, Türklük, Alevilik**, (çev. Hakan Yurdakul), İstanbul: İletişim Yayınları
- Bruinessen, M. (2016). Erken 21. Yüzyılda Kürt Kimlikleri ve Kürt Milliyetçilikleri, Elçin Aktoprak, A. Celil Kaya (der.). **21. Yüzyılda Milliyetçilik Teori ve Siyaset**, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 349-373.
- Bruinessen, M. V. (2008). **Ağa. Şeyh ve Devlet**, (çev. Banu Yalkut). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1992'de yayımlandı),
- Bulut, F. (2011). **Ehmedê Xanî'nin Kaleminden Kürtlerin Bilinmeyen Dünyası**, (İkinci baskı), İstanbul: Berfin Yayınları
- Calhoun, C. (2012). **Milliyetçilik**, (çev. Bilgen Sütçüoğlu), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Eserin orijinali 1997'de yayımlandı),
- Celil, C. (2014). **1880 Kürt Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri**, (çev. Yaşar Abdüselamoğlu). İstanbul: Avesta Yayınları. (Eserin orijinali 1966'da yayımlandı),
- Ceylan, F. (2011). Klasik Kürt Edebiyatının Üstadı: Ehmedê Xanî., Mehmet Gültekin vd.. (Ed.). **Salnama Ehmedê Xanî Yılığ 2010**, Birinci baskı. İstanbul, Belge Yayınları, ss. 69-78
- Ciwan, M. (2015). **Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Safeviler ve Kürtler**, (Birinci baskı). İstanbul: Avesta Yayınları
- Çağaptay, S. (2009). **Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik, Türk Kimdir?**, Birinci baskı, (çev: Özgür Bircan), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
- Çancı, H. (2008). Değişmeyen Boyutları Bağlamında Milliyetçiliğe Teorik ve Kavramsal Bir Bakış. **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 13(2), ss. 105-116.
- Çeliker, L. (2016), **Ji Dîrokê Dîrekeke Ehmedê Xanî**, (Birinci baskı). Diyarbakır: Aram Yayınları

- Çiçek, M. F. (2013). Osmanlı'dan Cumhuriyete Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökenleri ve Gelişimi, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyum*, Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, ss. 98-118
- Çiçekler, M. (2004). *Mesnevi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 29, Ankara
- Delal, Y. (2011). *Bir İslam Âlimi Olarak Ehmedê Xanî ve Kürdi Muradının Kur'anî Dayanakları*, (Birinci baskı), İstanbul: Diwan Yayınları
- Develioğlu, F. (1970). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Doğu Matbaası
- El-İsfehani, R. (2012). *Müfredat*, (çev: Abdalbaki Güneş, Mehmet Yolcu), İstanbul: Çıra Yayınları,
- Epözdemir, Ş. (2011). *Büyük Diplomat İdris-i Bitlisi ve Kürt Meselesi*, (Birinci baskı). Ankara: Fanos Yayınları
- Erdoğan, M. (2017). Milliyetçilik İdeolojisine Dair, http://www.ozgurtoplumundegerleri.com/res/Mustafa_Erdogan_Milliyetcilik_Ideolojisine_Dair.pdf erişim tarihi 20/02/2017
- Ergün, Z. (2014). *Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan*, (Birinci baskı), İstanbul: Nûbihar Yayınları
- Eriksen, T. H. (2004). *Etnisite ve Milliyetçilik*, (çev. Ekin Uşaklı), İstanbul: Avesta Yayınları. (Eserin orijinali 1993'te yayımlandı),
- Ersanlı, B. (2011). *İktidar ve Tarih*, (Dördüncü baskı). İstanbul: İletişim Yayınları
- Ertekin, A. (2015). Kürt Teâvün ve Terakki Cemiyeti (1908-1909), Adnan Demircan (der.). *Kürtler*, İkinci baskı. İstanbul: Nida Yayınları, ss. 386-416.
- Fadlallah, M. H. (2000). *İslami Söylem ve Gelecek*, (çev: Abdi Keskinsoy), İstanbul: Pınar Yayınları. (Eserin orijinali 1995'te yayımlandı),
- Gellner, E. (2012). Millet Nedir? Mümtaz'er Türköne (der). *Milletler ve Milliyetçilikler*. Birinci baskı. İstanbul, Etkileşim Yayınları, ss. 85-93
- Gellner, E. (2013). *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra Ersanlı ve Günay Göksu Özdoğan), İstanbul: Hil Yayınları. (Eserin orijinali 1984'te yayımlandı),
- Gellner, E. (2016). *Milliyetçiliğe Bakmak*, (çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk ve Nalan Soyarık), İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1994'te yayımlandı),
- Gökalt, E. (2007). Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), ss. 279-298.

- Gökalp, Z. (2013). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, (Birinci baskı), İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları
- Gültekin, M. (2012). Ehmedê Xanî ve Öncesi., Mehmet Gültekin vd.. (Ed.). *Salnama Ehmedê Xanî 2011*, Birinci baskı. İstanbul, Belge Yayınları, ss. 13-73
- Gültekin, N. (2011). Xanî Baba'nın Mem û Zîn'i, Mehmet Gültekin vd. (Ed.). *Salnama Ehmedê Xanî Yıllığı 2010*, Birinci baskı. İstanbul, Belge Yayınları, ss. 123-127
- Gültekin, N. (2013). Geçmişten Günümüze Mem û Zîn Baskı ve Çeviri Çalışmaları, Mehmet Gültekin vd. (Ed.). *Salnama Ehmedê Xanî 2012*, Birinci baskı. İstanbul, Belge Yayınları, ss. 123-142
- Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil*, (çev. İbrahim Bingöl ve Cemil Gündoğan), İstanbul: Avesta Yayınları. (Eserin orijinali 1992'de yayımlandı),
- Hassanpour, A. (2005). Kürt Kimliğinin İnşası: 20. Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebi Kaynaklar, Abbas Vali. (der). *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (çev. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç), Birinci baskı. İstanbul, Avesta Yayınları, ss. 135-198
- Hawar Dergisi. (1998). İkinci Cilt. Stockholm.
- Herûfî, O. S. (2015). Osmanlılar Döneminde Kürtler, (çev. Hüseyin Güneş), Adnan Demircan (der.). *Kürtler*, İkinci baskı. İstanbul: Nida Yayınları, s. 329-338.
- Hobsbawm, E. J. (2012). Etnik-Dilsel Milliyetçiliğin Yükselişi, Mümtaz'er Türköne (der). *Milletler ve Milliyetçilikler*. Birinci baskı. İstanbul, Etkileşim Yayınları, ss. 167-174
- Hobsbawm, E. J. (2014). *Milletler ve Milliyetçilik*, (çev. Osman Akınhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Eserin orijinali 1992'de yayımlandı),
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da Milli Uyanış*, (çev. Ayşe Özdemir), İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1985'te yayımlandı),
- Hutchinson, J. (2008). Milliyetçilik, Globalizm ve Medeniyetler Çatışması, Umut Özkırımlı (der.) *21. Yüzyılda Milliyetçilik*, (çev: Yetkin Başkavak), İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 77-100.
- Işık, İ. S. (2013). *A'dan Z'ye Kürtler*, (İkinci baskı), İstanbul: Nûbihar Yayınları
- Izady, M. R. (2004). *Bir El Kitabı: Kürtler*, (çev: Cemal Atıla), İstanbul: Doz Yayınları, (Eserin orijinali 1992'de yayımlandı),
- Jwaideh, W. (2014). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, (çev. İsmail Çekem, Alper Duman), İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1961'de yayımlandı),

- Kahraman, A. (2004). **Kürt İsyanları**, (İkinci baskı). İstanbul: Evrensel Basım Yayın
- Karabey, T. (2006). Ahmed-i Hani (1651-1707) Hayatı Eserleri ve Mem o Zin Mesnevisi. **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 30, ss. 57-64
- Karademir, N. (2016). **Sultan Abdülhamid ve Kürtler**, (İkinci baskı), İstanbul: Nûbihar Yayınları
- Karademir, N. (2017). **Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler**, (Birinci baskı), İstanbul: Nûbihar Yayınları
- Karahasan, A. (1994). Kürt Kimliği ile Barışmalıyız, **Kürt Sorunu: Aydınlar Ne Diyor?** İkinci baskı, İstanbul: Belge Yayınları, ss.70-79
- Kaya, E. E. (2015). Erken Cumhuriyet Dönemi Ulus İnşa Sürecinde Irk ve Irkçılık (1923-1938). **Akademik Hassasiyetler Dergisi**. 2(3), ss. 21-64.
- Kedourie, E. (2012). Milliyetçilik ve Self-determinasyon, Mümtaz'er Türköne (der). **Millletler ve Milliyetçilikler**. Birinci baskı. İstanbul, Etkileşim Yayınları, ss. 111-128
- Kentel, F., Ahıska, M., Genç, F. (2007). **Millletin Bölünmez Bütünlüğü Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik/ler**, (Birinci baskı). İstanbul: Tesev Yayınları,
- Kerestecioğlu, İ. Ö. (2011). Çağdaş İdeolojiler. Nüvit Gerek (der). **Siyaset Bilimi**. Beşinci baskı. Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, ss. 223-241
- Kirişçi, M., Winrow, G.M. (2011). **Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi**, (çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Eserin orijinali 1997'de yayımlandı),
- Kohn, H. (2012). Milliyetçilik Fikiri. Mümtaz'er Türköne (der). **Millletler ve Milliyetçilikler**. Birinci baskı. İstanbul, Etkileşim Yayınları, ss. 131-146
- Korkmaz, E. (2014). Şeyh Übeydullah Ayaklanması, **Uluslar Arası Seyyid Tâhâ'i Hakkârî Sempozyumu**, Hakkârî: Hakkârî Üniversitesi Yayınları, ss. 338-345.
- Kreyenbroek, P., Allison, C. (2008). **Kürt Kimliği ve Kültürü**, (çev. Ümit Aydoğmuş), İstanbul: Avesta Yayınları. (Eserin orijinali 1996'da yayımlandı),
- Kurdo, Q. (2010). **Tarixa Edebiyata Kurdî**, (Birinci baskı). Diyarbakır: Lis Yayınları
- Kutlay, N. (2012). **Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci**, (Birinci baskı). Ankara: Dipnot Yayınları
- Kutlay, N. (2013). **Kürtlerde Değişim ve Milliyetçilik**, (İkinci baskı). Ankara: Dipnot Yayınları

- Kutlay, N. (2014). *Osmalı'dan Günümüze Kürtler*, (Birinci baskı). Ankara: Dipnot Yayınları
- Levi-Strauss, C. (2013). *İrk Tarih ve Kültür*, (çev.) İstanbul: Metis Yayınları. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı),
- Mamo, C. (2015). *Ehmedê Xanî Mem û Zîn*, (Birinci baskı), Diyarbakır: Belki Yayınları
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, Birinci baskı. (Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürçü), , Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları
- Mcdowall, D. (2004). *Modern Kürt Tarihi*, (çev. Neşenur Domaniç), İstanbul: Doruk Yayınları.
- Minorsky, V., Bois, T., Mac Kenzie, D. N., (2004). *Kürtler ve Kürdistan*, (çev: Kamuran Fıratlı), İstanbul: Doz Yayınları,
- Nikitine, B. (2015). *Kürtler*, (çev. Nurer Uğurlu), İstanbul: Örgün Yayınevi. (Eserin orijinali 1956'da yayımlandı),
- Nursi, B. S. (2013). *Mektubat*, İstanbul: RNK Neşriyat
- Oran, B. (2008). Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği, Tanıl Bora. (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*. Üçüncü baskı. İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 871-879.
- Özcan, D. (2013). Etnisite ve Sivil Toplum İlişkisinde Etnik Bir Grup Olarak Kürtlerin Sivil Toplumculuk Deneyimleri, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyum*, Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, ss. 415-430
- Özcoşar, İ. (2012). Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey, Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizir Sempozyumu, Cizre: ss. 99-110.
- Özgün, Y. (2011). Çağdaş İdeolojiler, Nüvit Gerek (ed.), *Siyaset Bilimi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, ss. 223-241
- Özkırımlı, U. (2016). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, (Altıncı baskı), Ankara: Doğubatı Yayınları
- Özoğlu, H. (2017). *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği*, (çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan) İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı),
- Pêşeng, R. (2011). *Dördüncü Bakış; Kürt Milliyetçiliği'nin Altyapı Analizi 1*, (Birinci baskı), İstanbul: Hivda İletişim
- Qasimlo, A. (2014). *Kürtler ve Kürdistan*, (çev. İbrahim Bingöl), İstanbul: Avesta Yayınları. (Eserin orijinali 1965'te yayımlandı),

- Renan, E. (2012). Millet Nedir? Mümtaz'er Türköne (der). **Milletler ve Milliyetçilikler**. Birinci baskı. İstanbul, Etkileşim Yayınları, ss. 45-58
- Resûl, İ. M. (2007). **Bir Şair Düşünür ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xanî ve Mem û Zîn**, (çev: Kadri Yıldırım), İstanbul: Avesta Yayınları, (Eserin orijinali 1979'da yayımlandı),
- Roger, A. (2008). **Milliyetçilik Kuramları**, (çev. Aziz Ufuk Kılıç) İstanbul: Versus Yayınları. (Eserin orijinali 2001'de yayımlandı),
- Romao, D. (2010). **Kürt Dirilişi**, (çev. Mustafa Topal, Erdoğan Gedik), İstanbul: Vate Yayınları. (Eserin orijinali 2006'da yayımlandı),
- Said, E. (2010). **Kültür ve Emperyalizm**, (çev. Necmiye Alpay), İstanbul: Hil Yayınları,
- Smith, A. D. (2002). **Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik**, (çev: Derya Kömürcü), İstanbul: Everest Yayınları. (Eserin orijinali 1995'te yayımlandı),
- Smith, A. D. (2002). **Ulusların Etnik Kökeni**, (çev: Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Ankara: Dost Yayınları. (Eserin orijinali 1986'da yayımlandı),
- Smith, A. D. (2014). **Milli Kimlik**, (çev: Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı),
- Strauss, C. L. (2013). **Irk, Tarih ve Kültür**, (çev. Haldun Bayrı vd.) İstanbul: Metis Yayınları. (Eserin orijinali 1952'de yayımlandı),
- Şakelî, F. (1996). **Mem û Zîn'de Kürt Milliyetçiliği**, (çev. Ş. Süer), İstanbul: Doz Yayınları. (Eserin orijinali 1992'de yayımlandı),
- Şentürk, R. (2005) **Millet**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 30, İstanbul
- Şimşek, U. (2009). Milliyetçilikler ve Milletin Oluşumu Üzerine Bir İnceleme. **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 13(2), ss. 81-96.
- Tan, A. (2010). **Kürt Sorunu**, (Altıncı baskı), İstanbul: Timaş Yayınları
- Tek, A. (2010). Li Dor Behsa Patronajê Mem û Zîna Ehmedê Xanî. **Mukaddime Dergisi**, Sayı: 3, ss. 41-60
- Temo, S. (2010). Ehmedê Xanî û Ehmedê Xanî, **Nûpelda**, Sayı: 2, ss. 12-15
- Tenik, A. (2015). Kürtlerde Tasavvuf ve Tarikatlar, Adnan Demircan (der.). **Kürtler**, İkinci Baskı. İstanbul: Nida Yayınları, ss. 277-367.
- Turan, E. (2011). Milliyetçilik Teorisinin Gelişimi ve Türk Milliyetçiliği. **Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İçil Meslek Yüksekokulu Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi**, 1(1), ss. 135-147.

- Türkeli Sanlı, Y. Edebiyat; Toplumsal Hafızanın, Geleneğin Kaybında, İnşasında Ne Kadar Etkilidir? *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:2, S:2, ss. 151-164
- Türköne, M. (2012). *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Birinci baskı). İstanbul: Etkileşim Yayınları
- Uluslar Arası Kültürel Araştırmalar Merkezi. (2015). *Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi*, İstanbul: UKAM Yayınları
- Uşak, H. (2005). *Kürdistan'da Aşiretçilik ve Milliyetçilik*, (Birinci baskı). İstanbul: Aram Yayıncılık
- Uzun, T. (2003). Ulus, Milliyetçilik ve Kimlik Üzerine Bir Değerlendirme. *Doğu Batı*, Yıl: 6, Sayı 23, ss. 131-154.
- Vali, A. (2005). Kürtlerin Soykütükleri: Kürt Tarih Yazımında Ulus ve Ulusal Kimliğin İnşası, Abbas Vali. (der). *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (çev. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç), Birinci baskı. İstanbul, Avesta Yayınları, ss. 83-134
- Vali, A. (2013). *Kürt Kimliği ve Siyaseti*, (çev. İbrahim Bingöl), İstanbul: Avesta Yayınları.
- Varlı, M, E. (2004). *Dîwan û Jînewarî ya Ahmed ê Xanî*, (Birinci baskı). Ankara: Sîpan Yayınevi
- Varlı, M. E. (2004). *Dîwan û Gobîdeyê Ahmed ê Xanî Yêd Mayîn*, (Birinci baskı). Ankara: Sîpan Yayınevi
- Weber, M. (2012). Millet. Mümtaz'er Türköne (der). *Milletler ve Milliyetçilikler*. Birinci baskı. İstanbul, Etkileşim Yayınları, ss. 61-68
- Xanî, E. (1968). *Mem û Zîn*, (çev: M. Emin Bozarslan), İstanbul: Gün Yayınları,
- Xanî, E. (2008). *Eqîdeya Îmanê*, (çev: Kadri Yıldırım), İstanbul: Avesta Yayınları,
- Xanî, E. (2008). *Nûbehara Biçûkan*, (çev: Kadri Yıldırım), İstanbul: Avesta Yayınları,
- Xanî, E. (2013). *Mem û Zîn*, (çev: Kadri Yıldırım), İstanbul: Avesta Yayınları,
- Xanî, E. (2014). *Dîwan*, (çev: Kadri Yıldırım), İstanbul: Avesta Yayınları,
- Xanî, E. (2016). *Mem ile Zîn*, (çev: SelimTemo), İstanbul: Everest Yayınları,
- Yalçın, R. (2014). Etnisite ve Milliyetçilik: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 69(1), ss. 189-215.

- Yaşın, A. (2012). *Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri*, (Birinci baskı), Diyarbakır: Lis Yayınları
- Yeğen, M. (2015). *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, (Yedinci baskı). İstanbul: İletişim Yayınları
- Yıldırım, K. (2011). *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, (Birinci baskı), Ağrı: Ağrı Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları
- Yıldırım, K. (2016). *İkinci Xanî Hacî Qadirê Koyî*, (Birinci baskı), İstanbul: Avesta Yayınları
- Yıldız, N. (2014). *Ben Ehmedê Xanî'yim*, (Birinci baskı). Diyarbakır: Aram Yayıncılık
- Zeki, M. E. (2105). *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, (çev: Vahdettin İnce vd.), İstanbul: Nûbihar Yayınları, (Eserin orijinali 1937'de yayımlandı),

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı :AYDOĞDU, İsmail
Uyruğu :T.C.
DoğumTarihiveYeri :25/03/1985 Kâhta
Telefon :05327636527
Faks :.....
E-mail :ismayd@hotmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora		
Yükseklisans	YYÜ Sosyoloji ABD	2018
Lisans 2	Anadolu Üni. AÖF Sosyoloji	2014
Lisans 1	YYÜ Eğitim Fakültesi Sınıf Öğrt.	2006

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
10	İstanbul, Kars, Iğdır, Van	Öğretmen (MEB)

Yabancı Dil

Farsça